

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

BÓDY ZSOMBOR

Magyarország társadalomtörténete a két világháború között

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-086-3

Budapest, 2013.

MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A PPKE BTK társadalomtudományi BA szakok jegyzete

2012

Bódy Zsombor

ISBN 978-963-308-086-3

Tartalomjegyzék

I.	BEVEZETÉS	2
II.	DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK, VALAMINT A NÉPESSÉG TÉRBELI ÉS FOGLAKOZÁSI MEGOSZLÁSA MAGYARORSZÁGON 1920-1940	3
III.	GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁGPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	20
IV.	A PARASZTSÁG A MAGYAR TÁRSADALOMBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	36
V.	A VÁROSI TÁRSADALOM ALSÓ RÉTEGEI ÉS AZ IPARI MUNKÁSSÁG MAGYARORSZÁGON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	54
VI.	KÖZÉPRÉTEGEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON	69
VII.	ELITEK ÉS A TÁRSADALOM FELSŐ RÉTEGEI	83
VIII.	A ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI HELYZETE ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON	97
IX.	A JÓLÉTI FEJLŐDÉS KEZDETEI ÉS A SZOCIÁLPOLITIKA	119
X.	A POLITIKAI RENDSZER TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁGA 1920-1941	135

I. BEVEZETÉS

Jegyzetünk a két világháború közötti magyar társadalom sajátosságait mutatja be – elsősorban, bár nem kizárólag – társadalomtudományi diszciplínák, szociológia, politológia, kommunikáció szakos hallgatóknak. Ennek megfelelően nem tartalmazza a jegyzet a politikatörténeti folyamatok leírását, ez számos más tankönyvben megtalálható, a talán leginkább áttekinthető kompakt összefoglaló Ormos Mária egyetemi tankönyve (Ormos 1998). Fontos megjegyezni azonban, hogy jelen jegyzet nem törekedhetett, több szempontból sem, az 1920-as, 1930-as évek társadalmának ábrázolásában sem a teljességre. Egy egyféléves előadás jegyzetanyaga, s olyan hallgatóknak szól, akik első évesként először találkoznak a témával. Így le kellett mondani a két világháború közötti társadalomtörténet számos kérdésének tárgyalásáról, még olyanokról is, amelyekre vonatkozóan komoly szakirodalmi eredmények állnak rendelkezésre. Fontos tudnia tehát a jegyzetet használó diákoknak is, hogy egy bevezető jellegű tanulási segédanyagot olvasnak, amely nem tér ki a korszak minden társadalomtörténeti problémájára. S ez nem csak a jegyzet egészére, de az egyes fejezetekre is igaz. Azaz minden egyes témakör bemutatásával kapcsolatban is elmondható, hogy ezek nem tekinthetők az adott témában a történelem-, és társadalomtudományi eredmények teljes körű összefoglalóinak. Mindegyik fejezet anyagával kapcsolatban léteznek további szempontok, fogalmak, illetve kérdések, amelyekre itt nem tudunk kitérni. Egyes, itt egyszerű tényként szereplő megállapítások mögött néhol viták, másutt gyakran bonyolultabb, a kérdéseket árnyaltabban megközelítő elemzések rejlenek a vonatkozó szaktudományokban. Aki tehát a jegyzet elolvasása után el kíván mélyedni a két világháború közötti társadalomtörténet valamely témakörében, annak egyrészt további tankönyvek, vagy kézikönyvek ajánlhatók – általánosságban Gyáni Gábor és Kövér György munkája (Gyáni - Kövér 1998) –, az egyes fejezetek témáiban pedig, ahol ilyen rendelkezésre áll más kötetek, majd pedig a vonatkozó szakirodalom tanulmányozása. Ehhez kiindulópontot jelenthet a jegyzet egyes fejezeteinek végén található bibliográfia.

Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. Osiris, 1998.

Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914-1945. Debrecen, Csokonai, 1998.

II. FEJEZET

DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK, VALAMINT A NÉPESSÉG TÉRBELI ÉS GAZDASÁGI ÁGAZATOK SZERINTI MEGOSZLÁSA MAGYARORSZÁGON 1920-1940

A demográfiai folyamatok, amelyek összességükben meghatározzák a népesség számának növekedését vagy csökkenését, a korösszetétel alakulását, stb., alapvetőek egy ország fejlődési lehetőségei, nemzetközi gazdasági pozíciói, társadalmi kiegyensúlyozottsága szempontjából. Kedvezőtlen demográfiai folyamatok mellett munkaerő-piaci gondok jelentkeznek, nehezen fenntarthatóvá válhatnak a jóléti rendszerek – egészségügy, nyugdíjrendszer –, veszít az ország nemzetközi tőkevonzó képességéből, a korábbi esetlegesen nagyobb létszámú generációkra méretezett intézményrendszer a szűkülés problémáival küzd (például az oktatásban), s egészében gyengül az ország fejlődési potenciálja. A gazdasági erőforrásokhoz, rendelkezésre álló földterülethez, vagy tőkeállományhoz mért relatív túlnépesedés szintén problémákat, társadalmi feszültségeket szülhet. A demográfiai trendek általában hosszabb időtávban vizsgálhatóak, mert bár egyedi események – nagy háborúk, járványok, esetleg politikai döntések – befolyásolhatják, a népesedés alakulása mégis elsősorban a társadalom egyes tagjainak házassági, gyermekvállalási gyakorlatától, migrációs döntéseitől, illetve az egyének egészségi állapotát meghatározó tényezőktől függ. A népesedés szempontjából fontos hatóerők, amellet, hogy politikai eszközökkel részben, vagy csak kismértékben befolyásolhatóak, általában hosszabb távon érvényesülnek, és csak aránylag lassan történik bennük változás.

A népesség számának alakulását egy országban alapvetően három tényező befolyásolja: a születések száma, a halálozások száma, valamint a ki-, és bevándorlás egyenlege. Magyarország esetében is a születés, a halandóság és a migráció kérdéskörét kell megvilágítanunk, ha a népesség változásai mögötti okokat keressük.

1. táblázat. Magyarország lakossága (kerekített adatok)

- 1910: 17 millió (Horvátország nélkül)
- 1920: 8 millió
- 1930: 8,7 millió
- 1940: 9,3 millió (trianoni területen)

(Forrás: Demográfiai 2010)

Ez azt jelenti, hogy az ország népessége az 1920-as években évi 0,9%-kal, az 1930-as években évi 0,7%-kal nőtt. Ez dinamikus növekedésnek tekinthető, amilyen egyáltalán nem sokszor adódik a társadalmak történetében. Ahhoz azonban, hogy érthetővé váljék milyen tényezők magyarázzák e növekedést, hosszabb időszakban kell áttekintenünk a születés és halálozás adatait. Ha túl rövid időszakban vizsgáljuk a születési és halálozási ráta trendjeit, akkor nem válnak láthatóvá a hosszabb távon ható tendenciák. Az 1920-as, 1930-as években ugyanis Magyarországon is a demográfiai átmenetnek (régebben néha demográfiai forradalomnak) nevezett – évtizedekkel korábban indult – folyamat utolsó szakasza zajlott.

A két háború közötti demográfiai trendek megértéséhez ezért a demográfiai átmenet fogalmát kell először is tisztázni. Leegyszerűsítve e fogalom alatt azt a változást értik a demográfusok, amikor a korábbi, tradicionális társadalmakat jellemző relatíve magas születésszám és halálozás lecsökken, mégpedig olyan módon, hogy először a halálozás mérséklődik, majd ezt követi a fertilitás visszaesése. Ez a fáziseltolódás eredményezi a népesség növekedését. Részleteiben azonban ez a folyamat nem mindenütt azonos időben és azonos módon ment végbe, s a mögöttes okokat illetően sincs teljes konszenzus a demográfiában.

A demográfiai átmenet folyamatai a különböző európai országokban eltérő időpontokban és nem egészen azonos kiinduló helyzetből indultak meg. Közös a demográfiai átmenet előtti korszakban, hogy a mai adatokhoz képest rendkívül magas a születések száma és a halandóság is. Ugyanakkor ezek a korábbi évszázadokban sem mindig azonos szinten

álltak, s területileg is eléggé különbözhettek. Amennyire a történeti demográfiai vizsgálatokból látni lehet, a koraujkorban is – a XVII-XVIII. században – előfordultak több évtizedes csökkenő, illetve emelkedő trendek a születési arányszámban. A halandóság szintén aránylag tág határok között mozoghatott, 30 ezreléktől – ez a mainál durván háromszor magasabb – 50 ezrelékig. Utóbbi jellemző például Oroszországra, vagy az Egyesült Államokra a 19. század elején, ami azt jelenti, hogy itt ezer emberre 50 haláleset jutott évente. Magyarországon a halálozási arányszám a 19. század közepén 44-45 ezrelék körül mozgott. A magas születési és halálozási arányok azután a demográfiai átmenettel kezdtek megváltozni. Volt olyan feltételezés, amely az iparosodással kapcsolta össze az egész folyamatot, s abból kívánta levezetni mind a születések, mind a halálozások számának csökkenését. Ez a hipotézis azonban nem állta meg a helyét az empirikus vizsgálatok fényében, legalábbis a trendmódosulások nem vezethetők le közvetlenül az iparosodásból. A változások nem mindenütt estek egybe az iparosodás megindulásával, a kapcsolat a demográfiai folyamatok és az industrializáció között nem közvetlen. Inkább a társadalmi modernizáció összetett folyamatai hatottak a születés és a halandóság változásaira. A folyamat kezdetén általában nem is csökkent a születések száma, sőt esetleg kicsit nőtt is az iparosodás kezdetén a termékenység, bár ez nem mindegyik országban igazolható. Sokkal nagyobb hatású volt a halandóság javulása. Ám ez sem egyértelműen az iparosodáshoz köthető: a franciaországi és az angol folyamatok az ellenkezőjére példák ugyanis, mert itt az ipari fellendülés előtt elkezdődött már a folyamat. Mindenesre ez a demográfiai átmenet kezdetén hirtelen aránylag gyors népességnövekedést eredményezett, mert míg a halandóság csökkent, a születések száma egy ideig még ugyanolyan magasán maradt, mint korábban. Ezzel kinyílt az ú.n. demográfiai olló, a népesség száma gyarapodott. A halandóság javulásában az orvostudomány fejlődése, a higiéniai ismeretek terjedése, a testápolás, a mosakodás szokásainak változása, s első sorban pedig az élelmiszerellátás biztonságának a javulása játszott szerepet.

A megelőző korszakban ugyanis, bár rendszerint volt a születés és a halálozás egyenlegeként némi fokozatos népességnövekedés – amelyet egyébként a falvak produkáltak, a városok népesedési egyenlege a koraujkorban negatív volt, azaz bevándorlás nélkül elnéptelenedtek volna – ám ezt a lassú növekedést rendszerint demográfiai katasztrófák szakították meg. Ilyenkor sokszor együtt járt a rossz termés és a járvány (és

gyakran a háborúk, amelyekben a vonuló seregek magukkal hurcolták a kórokozókat is, vagyis terjesztették a járványt). Egy-egy szélsőségesebb időjárású év szűkös élelmiszerkészleteket eredményezett, s ha nem is szó szerint az éhhalál vitt el sokakat, de az alultápláltság következtében sokan váltak védtelenebbé a járványokkal szemben. Az 1340-es évektől a legsúlyosabb időről-időre visszatérő járvány a pestis volt, amely azonban a 18. századra visszaszorult. Ekkor a himlő, majd a 19. században a kolera vált a legrettegettebb járványos betegséggé. Egy-egy ilyen demográfiai katasztrófa könnyen elvihette a megelőző évek, vagy akár évtizedek népességnövekedésének eredményét.

Magyarország a 19. században többször élt meg ilyen, még hagyományos típusú demográfia katasztrófát, például az 1846-os éhínség nyomán és 1848-49-ben is, amikor a kolerajárványban többen haltak meg, mint a szabadságharc fegyveres összeütközéseiben. Az utolsó rossz termésnek és kolerajárványnak betudható kiugró halálozási többlet 1873-ban volt Magyarországon. Ekkor a becslések szerint 350-400 ezerrel magasabb az elhunytak száma a megelőző évekenél. Ezután viszont már Magyarországon sem következett be többé hasonló népesedési katasztrófa, bár kisebb kolerajárvány még többször előfordult. A változás pedig – a higiéniai feltételek javulásán túl – elsősorban az élelmiszerellátás biztonságosabbá válásával magyarázható. Nem közvetlenül az iparosodás hatott a halandóság javulására, hanem a mezőgazdasági technika fejlődése, új növény-, és állatfajták elterjedése, jobb terméseredmények járultak hozzá a népesség jobb élelmezési viszonyaihoz, továbbá a szállítási infrastruktúra fejlődése. A gőzhajók és a vasút ugyanis lehetővé tette, hogy akár egész rossz termés által sújtott országrészeket ellássanak élelmiszerrel, míg korábban erre nem volt lehetőség, lévén, hogy a szállítás a sokkal csekélyebb kapacitások mellett jóval drágább és lassabb volt. Így már az ínséges vidékeken is biztosítani lehetett az élelmiszerellátás minimumát, ami hol a szabad piaci kereskedelem keretei között, gyakran azonban hatósági elosztás révén történt.

Magyarországon a demográfiai átmenet folyamatai ez után, az 1880-as évek elejétől mutathatóak ki. Ekkor kezdett ugrásszerűen javulni a halandóság indexszáma, ami a népesség növekedését eredményezte, mert a születések száma eleinte, de csak nagyon rövid ideig még nem csökkent a halálozásokéval párhuzamosan. A demográfia átmenet ezzel Magyarországon jelentősen megkésve jelentkezett Észak-, és Nyugat-Európa országaihoz képest, ahol rendszerint már a 19. század elején csökkenni kezdett a halandóság, sőt vannak

országok, ahol már a 18. században mutatkoznak a demográfiai átmenet első jelei. Nálunk csak igen rövid időre nyílt ki a demográfiai olló, azaz távolodott el egymástól a halálozás és a születések arányszáma, mert utóbbiak már a 19. század végén szintén csökkenni kezdtek. Így csupán rövid ideig tartott az aránylag gyors népességnövekedés időszaka. (Persze, ez a nyugat-európai országokban sem mindenütt nyúlt egyformán hosszúra, és nem is mindenütt nyílt egyformán tágira az olló a születések és a halálozások között, Franciaországot például a születések számának nagyon korai csökkenése jellemezte.) Magyarországon a születésszám csökkenésének megindulása lényegében egybeesik azzal az időponttal, amikor a nyugat-európai országokban is elindult ez a folyamat (miközben ott már egy ideje rendszerint csökkent a halandóság). Ez a tény egyébként meg kérdőjelezi azokat a feltételezéseket, hogy a termékenység csökkenése csak előrehaladott városiasodás és iparosodottság, magas iskolázottság, továbbá magas női foglalkoztatottság és formális női egyenjogúság mellett lép fel a modern társadalmakban. Magyarországon 1890 körül ugyanis ezen tényezők nagyobbik része hiányzott, vagy csak csírájában volt meg, mégis csökkenésnek indult a termékenység, sőt, egyes tájakon már jóval korábban is kimutatható a Kárpát-medencében magyar, német, szerb és román népcsoportoknál is a születések számának olyan alacsony szintre süllyedése, amit csak tudatos szülői döntések magyarázhatnak. (Demény, 1997.)

2. táblázat. A demográfiai átmenet Magyarországon:

	Születési ráta	Nyers halálozási ráta	Különbség
• 1880	42,3 ezrelék	36,8 ezrelék	5,5 ezrelék
• 1890	40,3 ezrelék	32,2 ezrelék	8,1 ezrelék
• 1900	39,2 ezrelék	26,9 ezrelék	12,3 ezrelék
• 1910	35,1 ezrelék	22,3 ezrelék	12,8 ezrelék
• 1920	31,4 ezrelék	21,3 ezrelék	10,1 ezrelék
• 1930	25,4 ezrelék	15,5 ezrelék	9,9 ezrelék
• 1940	20 ezrelék	14,3 ezrelék	5,7 ezrelék
(2010	9 ezrelék	13 ezrelék	-4 ezrelék)

(Forrás: Demográfiai 2010)

A két világháború közötti korszakban tehát Magyarország a demográfiai átmenet záró szakaszában volt, amikor a halandóság gyors csökkenése mellett már a születések száma is jelentősen visszaesik. A születések számának csökkenése igen gyors volt a 20. század első felében, hiszen 1900 és 1940 között megfeleződött az ezer lakosra jutó gyermekszületések száma. (Meg kell jegyezni, hogy a termékenység csökkenése – történelmi szempontból – bizonyos értelemben „szükséges” is volt. Ha az 1870-es évek születésszámaait a 20. századi halandósági adatokra rávetítjük, akkor a mai Magyarország területén a népesség azóta közel negyvenszeresére nőtt volna, ami minden bizonnyal kezelhetetlen gazdasági és szociális feszültségeket jelentő túlnépesedés lenne. A leggyorsabb népességnövekedésen átesett ázsiai országokban sem nőtt 8-10 szeresnél nagyobbra a népesség a 20. században.)

Miként lehetséges azonban, hogy Magyarország népessége, a csökkenő születésszám ellenére az 1920-as 8 millióról, 9,3 millióra nőtt 1940-re (a trianoni területen, tehát nem számítva a visszacsatolt területek népességét)? A magyarázat a halandóság javulásában keresendő, azaz abban, hogy a megszületettek átlagosan sokkal tovább éltek.

3. táblázat. A születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon

	férfiak	nők
• 1850:	25 év	27 év
• 1900:	36,5 év	38,1 év
• 1910:	39 év	40,5 év
• 1920:	41 év	43,1 év
• 1930:	48,7 év	51,8 év
• 1940:	55 év	58,2 év

(Forrás: Demográfiai 2010)

Természetesen ezek átlagszámok, s nem azt jelentik ezek az adatok, hogy a legtöbben 40 éves koruk körül haltak volna meg 1910-ben. A halandóság csecsemő-, és

gyermekkorban nagyon magas volt, és ez volt az, ami igencsak lehúzta az átlagot. A várható élettartam növekedése elsősorban a csecsemő és gyermekhalandóság javulásának volt köszönhető. A 19. század közepén a csecsemő-, és gyermekhalandóság még 400 ezrelék körüli, azaz ezer újszülöttből 400 nem élte túl a gyermekkort. Éppen ezen a területen sikerült jelentős fejlődést elérni, különösen a századforduló idején és a két világháború között. Az egészségügyi ismeretek terjedésének, a részben magánegyesületi keretek között, de kormányzati támogatással kiépülő félben lévő védőnői hálózatnak köszönhetően az összes halálozás között 29%-ról 17%-ra csökkent a hat év alatt elhunytak aránya az 1920-as, 1930-as évtizedekben. Persze, e tekintetben is jelentős különbségek voltak, mert a falvakban 1910-ben még mindig 400 ezrelék fölötti volt a csecsemő-, és gyermekhalandóság, míg városokban „csak” 300 ezrelék körüli, s a két háború között a gyorsan javuló arányok ellenére a falvak és városok különbsége megmaradt, ami a vidék és az urbánus világ civilizációs szintjének jelentős különbségére utal. (Faragó 2007)

A halandósági adatok kedvező változása másként szólva azt jelentette, hogy az 1860-as, 1870-es években születettekhez képest az 1900 után születettek jóval nagyobb eséllyel éltek meg a felnőtt kort. A halandóság magyarországi javulása a századfordulótól a második világháborúig az egyik leggyorsabb volt Európában, ami a társadalom modernizációs képességeire utal. Ezért a két világháború között – az összességében csökkenő születésszám ellenére – a csökkenő halandóságnak köszönhetően jóval népesebb generációk élhettek együtt, mint korábban.

A várható élettartam gyors növekedése nélkül a születések száma a korszakban önmagában már nem tudta volna biztosítani a népesség jelentős növekedését. Bár közvetlenül a háború után, az 1920-as évek elején megemelkedett a születések száma, ez azonban átmeneti jelenség volt. Igen gyakran megfigyelhető, hogy nagyobb háborúk vagy hosszabb történelmi krízisek lezárultával nő a születések száma, ami minden bizonnyal annak köszönhető, hogy sok házasságkötést elhalasztanak, illetve sok házaspár elhalasztja a gyermekvállalást a bizonytalan, veszélyes időszakban. Ezután azonban az 1920-as évek közepétől tovább csökkent a születések száma, a világgazdasági válság idején, az 1930-as évek elején pedig első mélypontjához érkezett. Ekkor a születési ráta

nem érte el azt a szintet, ami – az adott halandósági arányok további szinten maradását feltételezve – a népesség egyszerű reprodukcióját biztosította volna.

Magyarország nem volt ezzel egyedül Európában ebben az időszakban. Az 1930-as évek elején Angliában, Svédországban, Svájcban, Belgiumban, Németországban, Ausztriában is alacsonyabb volt a termékenység annál, amit adott halandósági viszonyok mellett a népesség reprodukciója megkívánt volna, azaz a tiszta reprodukciós együttható 1,0 alá süllyedt, Franciaországban pedig tényleges népességfogyás is bekövetkezett. Az 1930-as évekbeli mélypontról egyes országokban már a háború kezdete előtt, másokban viszont csak a háború után mozdult el a születési ráta kedvező irányba, olyannyira, hogy az az 1940-es évek második felében és az 1950-es években valóságos bébi-boomot eredményezett. Ekkor olyan rekordszintű népességnövekedés ment végbe, amely a nyugat-európai és más fejlett ipari országokban meghaladta a demográfiai átmenet kezdeti szakaszában elért addigi történelmi népességnövekedési csúcsot is. Magyarország viszont ezekben az évtizedekben valamivel lemaradt a nyugat-európai országoktól a születések számát tekintve, s azután az 1980-as évektől és különösen a rendszerváltás után még alacsonyabb szintre szállt le a termékenység.

Minek volt köszönhető, hogy Magyarországon a születési ráta már a 19. század végén csökkenésnek indult? Ezt a kérdést nehezebb megválaszolni, mint a halálozás tendenciáinak változását, hiszen azt bizonyos tényezők – táplálkozás, egészségügy – elég jól megmagyarázzák. A születések számának alakulása mögött viszont egyéni döntések sokasága, utólag nehezen kitapintható társadalmi szokások és normák hatása áll, ezért itt csak valószínűsítheti az okokat a történelmi demográfia.

Az általános termékenység csökkenése mögött meghúzódó folyamatok megértéséhez figyelembe kell venni a házasságok gyakoriságát és a házasságok termékenységét. Nyilvánvaló, hogy az egyedülállóak és a házasok aránya a szülőképes korosztályokban kihat a születések számára, még nagyobb hatása van azonban a házasságok termékenységének. (S persze a házasságok gyakoriságán és termékenységén kívül az általános termékenységre a házasságon kívüli születések száma is hat.) Az általános

termékenység Magyarországon az 1870-es 0,44-ről 1910-re 0,39-re csökkent.¹ E mögött az adat mögött Magyarországon egy kettősség húzódott meg. A nupcialitás – azaz a szülőképes korban lévők között a házasságok aránya – rendkívül magas volt.

Magyarországon egyrészt általában sokkal fiatalabb korban házasodtak, mint a legtöbb nyugat-európai országban, másrészt sokkal többen is házasodtak, alig akadt olyasvalaki, aki élethossziglan egyedülálló maradt volna. A szomszédos Ausztriával összevetve a 4. táblázat mutatja a különbséget.

4. táblázat. A házasságok aránya a 20-24 év közötti korosztályban

	Magyarország	Ausztria
- 1910	75%	21%

Soha sem volt házasság az 50-59 közötti nők

- 1910	4%	18%
--------	----	-----

(Forrás: Demográfiai 2010)

Miután Magyarországon sokan és aránylag fiatalon házasságot kötöttek, azt várhatnánk, hogy magas lesz a termékenység. A házasságok termékenysége azonban összehasonlításban igen alacsonynak mutatkozott.

5. táblázat. A házasságok termékenysége alakulása

	Magyarország	Ausztria	Németország
• 1857	0,61	0,71	
• 1870	0,59	0,7	0,76
• 1910	0,53	0,59	0,54
• 1920	0,47		

¹ Az általános termékenység demográfia által használt mutatójának a maximuma 1. Ez a termékenység biológiai maximumát jelenti.

- 1930 0,35
- 1941 0,29

(Maximum: 1)

Amint látható, a szomszédos nyugati országoknál eredetileg is alacsonyabb házasságtermékenység a demográfiai átmenet során igen gyors csökkenésnek indult. Számos tényező magyarázhatja, hogy miért alakult ez így Magyarországon. Szerepet játszhatott a társadalom nagy többségét kitevő parasztság körében általános öröklési rend, továbbá a gazdálkodás gyakorlata, amely lehetőleg a családtagok bevonására irányult játszhatott. Míg a munkaerő iránti szükséglet a korai házasságkötésre készíthetett, mert az dolgos kezekkel gyarapíthatta a családot, addig a gazdaság örökösei közti felosztását előíró öröklési rend a gyerekek számának mérséklésére ösztönözhetett. Persze a gazdálkodásnak, az öröklési szokásoknak, a mentalitásnak számos eltérő helyi változata létezett, a részletesebb vizsgálatok számos különböző modellt tárhatnak fel. Az említett tényezők csak meglehetősen általános szinten magyarázzák a nupcialitás és a házasságtermékenység társadalmi szinten aggregált adatait. Akár a gazdálkodás és életmód összefüggései hatottak, valamilyen helyi variációban, akár ezektől független kulturális normák, tény, hogy a magyarországi korai házasság beleillik egy kelet-európai mintába. John Hajnal magyar származású demográfus megállapítása szerint Trieszt és Szentpétervár között meghúzható egy képzeletbeli vonal, amelytől nyugatra az újkorban és még a 20. század első évtizedeiben is a kései házasság a jellemző, s aránylag sokan egész életre szólóan egyedülállóak maradnak, míg a vonaltól keletre a korai házasságkötés a jellemző, s alig valaki marad házasságon kívül. Magyarország a hajnali vonaltól keletre eső házassági mintát mutatott, bár a Balkán vagy Oroszország nupcialitási értékeihez képest egy kicsit közelebb állt a nyugati modellhez.

Mivel a házasságtermékenység már kiindulásában is aránylag alacsony szinten állt, a demográfiai átmenet során a csökkenés hamar oda vezetett, hogy az átlagos termékenység már éppen csak fedezte a társadalom reprodukcióját. A népesség szinten tartásához átlagosan minden nőnek 2,1 gyermeket kell szülnie (a halálozási veszteség miatt kell a +0,1). A magyar társadalom ezt a szintet már az 1930-as évek végére megközelítette, azaz az ekkoriban a szülőképes korból már kilépő nők befejezett termékenysége nem sokkal haladta már meg a 2,1-es átlagos gyerekszámot.

6. táblázat. Teljes termékenységi arányszám (egy nőre)²

• 1901	5,3
• 1921	3,8
• 1930	2,8
• 1940	2,5
• 1985	1,8
• 2010	1,3

(Forrás: Demográfiai 2010)

A házasságok termékenységére bizonyára fékezően hatott az is, hogy a két világháború között már emelkedésnek indult a házasságkötés átlagos életkora, azaz az egybekelők átlagosan valamivel idősebbek voltak az esküvő idején, mint az első világháború előtti házasságkötéseknél. Fékezően hathatott a válások számának növekedése is. A két világháború között 6-11% között ingadozott a válással végződő házasságok aránya, ami egy növekedés a korábbi korszakhoz képest. (Mindamellett a válások aránya messze elmaradt a második világháború utáni korszak adataihoz képest. 1945-től kezdődően egy fokozatos emelkedés nyomán az 1980-as évekre már a házasságok több mint harmada végződött válással, s ez az arány lényegében azóta sem csökkent.) Szintén fékezően hathatott az abortusz jelensége. Az 1930-as évek elején orvosi becslés szerint 75-100 ezer illegális abortusz lehetett Magyarországon.³ Akkoriban ezt a büntetőtörvénykönyv tiltotta, bár 1934-ben egy kúriai döntés jogosnak minősítette, ha az anya élete veszélyben forgott. A teljes termékenységi arányszám mutatója szerint tehát a

² A teljes termékenységi arányszám a szülőképes korúnak tekintett nőkre (15-49 éves) jutó átlagos gyerekszám, pontosabban a szülőképes korú nőkre jutó számított gyerekszám, amelyet egy nő szülne élete folyamán, ha az adott évi születésgyakoriság állandó lenne.

³ Évente 200-220 ezer születésre jutott ennyi abortusz. Összehasonlításként: 2010 körül kb. 90 ezer születésre jutott nagyságrendileg 40 ezer abortusz.

születések száma – a várható élettartam növekedése nélkül – a két világháború között már csak a népesség szerény növekedéséhez lett volna elegendő.

Ha a kérdéshez másfelől közelítünk, akkor a születésszám csökkenése még egyértelműbb. Ugyanis már a 19. század vége óta születési kohorszonként nézve folyamatosan a csökken a gyermekszám. Utoljára az 1871-1875 között született nők szültek több gyermeket, mint amennyien saját maguk, tehát az ebben a kohorszban születettek voltak. A két világháború közötti korszakban az ú.n. nettó reprodukciós együttható, amely az mutatja, hogy adott kohorszban a születések száma hogyan viszonyul a kohorsz létszámának reprodukálásához, rendre 0,8 alatt marad (1 jelentené az egyszerű reprodukciót). (Hablicsek 1995. 23.)

Természetesen a befejezett termékenység két világháború közötti átlaga mögött jelentős eltérések húzódtak meg. Az 50-59 éves korú mezőgazdasági munkásnők termékenysége még az 1930-as években is átlagosan 6-7 gyermekkel zárult. Nem véletlen, hogy az Országos Nép-, és Családvédelmi Alap (ONCSA) programja 1940-től kezdve éppen ezt a réteget célozta meg. Körükben ugyanis nem csak a születések száma, de a gyermekhalandóság is magas volt, s az alapvetően népesedési – és nem, mint a szakirodalom vélni szokta szociálpolitikai – célú program népesedési tartalékként tekintett erre a rétegre (lásd: a szociálpolitika történetéről szóló fejezetet).

Az eddigieket összefoglalva megállapítható, hogy az 1920 és 1940 közötti népességnövekedés (trianoni területen 8 millióról 9,3 millióra) nem elsősorban a termékenységnek volt köszönhető, hanem a halandóság javulásának, azaz a várható élettartam növekedésének. Emellett azonban még egy tényezőt figyelembe kell venni, mégpedig a ki-, és bevándorlás egyenlegét, hiszen ez is alakítja a népesség számát és összetételét. A két világháború közötti korszakban – szemben az első világháború előtti kb. két évtizeddel, amikor másfél millióan vándoroltak ki (igaz nagyobb országterületről, s egy kisebb részük később visszavándorolt) – nem volt számottevő kivándorlás. Ennek oka jelentős részben a lehetőségek beszűkülése volt. Nem csak az egykori Habsburg Monarchia nyugati területei váltak idegen országgá alakulva nehezebben elérhetővé, hanem a legfontosabb kivándorlási célpont, az Egyesült Államok is nagyon szűkre szabta az I. világháború után a magyar – illetve általában a kelet-európai – bevándorlást

lehetőségét. Az USA mellett így Kanada vált célponttá, ám ez nem tudott nagyobb mértéket ölteni, összességében mintegy 40 ezer ember vándorolt oda.

A kivándorlás ebben a korszakban is elsősorban a fiatalabb korosztályok – s valamelyes többségben férfiak – távozását jelentette, akik sokszor egyáltalán nem a legszegényebb rétegekből kerültek ki. Az igazán szegényeknek ugyanis gyakran nincs meg a lehetőségük a kivándorlása, sem az információk, ismeretek, sem pedig anyagi eszközök tekintetében. A kivándorlókkal éppenséggel javarészt fiatal és vállalkozó szellemű emberek hagyták el az országot. A kivándorlásnak az 1920-as évek elejétől volt egy sajátos összetevője is, nevezetesen, az hogy a numerus clausus rendelkezés miatt (lásd: a zsidóságról szóló fejezetben) számos tanulni szándékozó zsidó fiatal is távozott az országból. Összességében azonban arányaiban nem sokan vándoroltak ki soraikból, mint ahogy a korszak egészében sem ért el a kivándorlás igazán komoly léptéket. Mindösszesen mintegy 100 ezer fő hagyta el az országot a két világháború között (ami töredéke a második világháború utáni és az 1956-hoz kapcsolódó kivándorlási hullámnak).

Számszerűen a kivándorlásnál nagyobb jelentőségű volt a bevándorlás. 1924-ig a becslések szerint 400 ezer menekült érkezett az elcsatolt területekről. Ezután már csak nyomós indokokkal érkezőket engedtek betelepülni – családegyesítés, vagy ha az illetőt kiutasították eredeti lakóhelyéről –, s így már csak sokkal kisebb mértékben áramlottak magyarok a szomszéd országokból Magyarországra. Még inkább, mint a kivándorlók, a bevándorlók is sajátos csoportot képeztek, mert kiemelkedő volt közöttük a magasabban iskolázott, diplomás személyek aránya. Számukra sokszor nehezebb volt a beilleszkedés az új államhatalom viszonyai közé, s ugyanakkor könnyebben is indultak útnak, mint a földjükön gazdálkodó parasztok, vagy iparosok a műhelyükkel. Az érkező bevándorlók beillesztése a megkisebbedett területű ország társadalmába nem kis nehézségeket okozott, s különösen a diplomás pályák túlszűfolttségéhez és diplomás munkanélküliséghez vezetett. Ez a jelenség bizonyosan az antiszemita mozgalmak egyik mozgatórugójává vált (lásd: a zsidóságról szóló fejezetet.). Összességében tehát az 1920 és 1941 között mérhető népességnövekedés másik forrása a bevándorlási többlet volt, amely mintegy 300 ezresre tehető.

Ha a népesség foglalkozásszerkezetét és térbeli eloszlását vizsgáljuk, megállapítható, hogy a társadalom nagyobbik része még mindig falusi volt és a mezőgazdaságban találta meg megélhetését. Az arányok azonban fokozatosan eltolódtak a két világháború közötti két évtizedben. A következő táblázat mutatja a falusi, a városi, illetve a fővárosi népesség nagyságát.

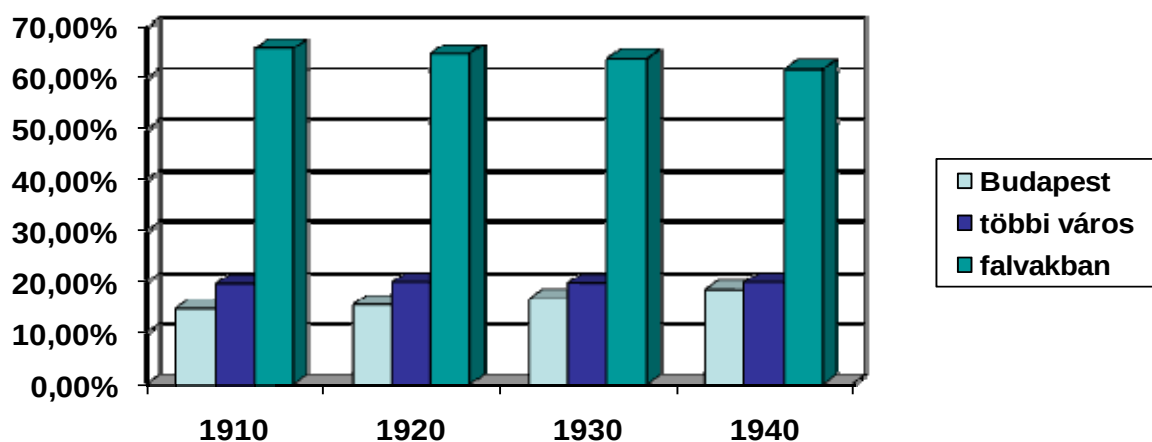
7. táblázat. A lakosság megoszlása Magyarországon településtípusok szerint

	falusi lakosság	városi lakosság	városiból budapesti
1920	5 353 266	2 636 936	929 690
1930	5 807 068	2 881 251	1 006 184
1940	5 995 343	3 324 649	1 164 963

(Forrás: Berend T. – Ránki, 1972, 147.)

A falusi népesség száma még nőtt a korszakban, ám arányaiban mégis csökkenésről beszélhetünk, mert a városok népességének még gyorsabb volt a növekedése.

1. ábra. A népesség megoszlása településtípusonként százalékban (7. táblázat alapján)

Budapest népessége viszont abszolút számát tekintve és országon belüli arányát nézve is növekedni tudott. A fővároson kívüli városi népesség száma, bár valamelyest nőtt, arányaiban lényegében nem változott. Az összes vidéki magyar városban alig élt több ember, mint Budapesten, ami a városhálózat aránytalanságára utal. A kép még aránytalanabb, ha figyelembe vesszük, hogy a lélekszám szerint a főváros után következő legnagyobb városok közül több, ha akkor közigazgatásilag nem is tartozott Budapesthez, de a budapesti agglomeráció része volt. A legnagyobb magyarországi városok lakosságszám szerinti sorrendje a következő volt: Budapest, Szeged, Debrecen, Újpest, Kispest, Pestszenterzsébet.

Ugyanakkor a vidéki városi népességen belül rejtőzik egy jelentős tanyai népesség, mert az alföldi városok határának tanyai lakosságát a statisztika városiként tartotta nyilván a közigazgatási hovatartozás alapján, miközben munkája és életmódja szerint messze állt a városi világtól. Így az országot némiképp a főváros és a falvak dominanciája jellemezte, aránylag gyenge vidéki városhálózattal, amely a két előbbi szint között közvetíthetett volna. A falusi és a városi életviszonyok – infrastrukturális ellátottság, életmód, munkalehetőségek, iskoláztatási esélyek – tekintetében nagy volt a különbség (erre már a csecsemő-, és gyermekhalandósági adatok eltérése is utalt), minden valószínűség szerint nagyobb, mint manapság. Faluhelyen a lakóházak döntő többsége még vályogból készült, sőt még az 1930-as években épült új falusi házak fele is vályogból, vagy hasonló hagyományos anyagokból épült (Gunst 1999, 66.). A városokban ezzel szemben nem csak a téglaeépítkezés – ami jobban szigetelt, száraz otthont jelentett – volt általános, hanem a korszak végére már a villany is csak városi társadalom legalsó rétegeinél hiányzott, sőt a rádió és a telefon is még sok középosztályinál alacsonyabb helyzetű család számára is elérhető volt. Falun ezek az eszközök inkább csak a községházán voltak megtalálhatóak.

A foglalkozásszerkezeti megoszlást tekintve még mindig – bár csökkenő arányban – legtöbben a mezőgazdaságból éltek. A korszak végére – még ha a relatíve legnagyobb ágazat maradt is a mezőgazdaság – azonban a lakosság többsége már nem az agráriumban tevékenykedett.

8. táblázat. A népesség megoszlása gazdasági szektorok szerint, százalékban

	Mezőgazdaság	ipar, forgalom ⁴	egyéb ⁵
1920	55,7%	30,1%	14,2%
1930	51,8%	32,3%	15,9%
1940	48,7%	34,9%	16,4%

(Berend T. – Ránki, 1972, 184. alapján)

A főbb ágazati csoportokon túl természetesen nagy jelentősége van annak, hogy ki milyen foglalkozásban, milyen iskoláztatással, önállóként, vagy alkalmazásban (és azon belül milyen minőségben) dolgozott. Ezekre a kérdésekre a további fejezetekben térünk ki. Lényeges viszont rámutatni a falusi lakosság létszámának növekedése és a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának csökkenése közötti feszültségre: 1920 és 1940 között több mint 600 ezerrel nőtt a falusi népesség, miközben nem lett lényegesen nagyobb a megművelt terület és nyilvánvalóan nem lett szükség lényegesen több munkáskézre a mezőgazdaságban. Ez a falusi társadalom belső feszültségeinek fokozódását és lényegében az ú. n. „földkérdés” megoldhatatlanságát jelentette. A mezőgazdaság semmilyen birtokszerkezet mellett sem tudta kielégítő szinten eltartani a falusi lakosságot. Ez a probléma, a korszak legfontosabb, akkori is állandóan szem előtt lévő szociális problémája volt, amelynek egyes aspektusaira a parasztságról, illetve a szociálpolitikáról szóló fejezetekben fogunk kitérni.

Irodalom

Andorka Rudolf: A gyermekszám történeti változása a fejlett társadalmakban. In: Gyermek, család, történelem. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Bp. 2001. 127-144.

⁴ A szorosan vett iparon túl a közlekedést, a kereskedelmet és hitelügyet is magában foglalja.

⁵ A közszolgálat különféle ágai, oktatás, egészségügy, stb.

Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972.

Dányi Dezső: Demográfiai átmenet Magyarországon. KSH NKI Történeti demográfiai füzetek. 9. Budapest, 1991.

Demény Pál: A huszadik század Magyarországnak népesedése nemzetközi összehasonlítások tükrében. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Bp. KSH 1997. 379-396.

Demográfiai évkönyv 2010. CD melléklet, Történeti statisztikai adatsorok. KSH. Bp. 2010.

Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon 1910-2001. Demográfia 2007. 2-3. sz. 1-24. o.

Földvári Péter: A magyarországi demográfiai átmenet nemlineáris időszorelemzése. Demográfia 2008. 2-3. 244-258.

Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete 1914-1989. Nemzeti tankönyvkiadó, 1999.

Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: A megfoghatatlan idő. Szerk.: Fejős Zoltán. Bp. Néprajzi Múzeum, 2000.

Hablicsek László: Az első és második demográfiai átmenet Közép-Európában és Magyarországon. Bp. KSH 1995.

Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában. Osiris, Bp. 2000.

III. GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁGPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A gazdasági fejlődés folyamatai alapvetően meghatározzák egy társadalom jellemzőit, a népesség foglalkozási megoszlását, az életszínvonal alakulását, munkaerőpiac működését és ezen keresztül a mobilitási esélyeket. A gazdasági növekedés, vagy éppen visszaesés, egyes ágazatok válsága, mások fellendülése társadalmi átrétegződéseket indíthat el, s kihat a politikai folyamatokra is. Egy nemzetgazdaság mérete, teljesítőképessége – a demográfiai adottságokkal együtt – döntő jelentőségű egy ország nemzetközi katonai, diplomáciai súlya szempontjából. A 20. században a kormányzatok alapvető feladata, hogy megfelelő gazdaságpolitikával az egyes országok adott lehetőségeihez képest a lehető legoptimálisabb eredményhez segítsék hozzá a gazdasági szereplőket. Jelen fejezetben a két világháború közötti magyar gazdasági fejlődést és a gazdaságpolitikai döntéseket mutatjuk be, amelyekkel a kormányzat válaszolni igyekezett a kihívásokra. A magyar gazdaság szerkezete és külső működési feltételei ugyanis döntő módon változtak meg az első világháború nyomán, amire a magyar gazdaságpolitikának is válaszolnia kellett. Kérdésünk tehát, hogy milyen eredményeket ért el a gazdaságpolitika a gazdaság az új viszonyokhoz való adaptációjának elősegítésében, mennyiben ment végbe sikeres alkalmazkodás Magyarországon a változó külső gazdasági feltételekhez.

Az első világháború többféle módon okozott súlyos gazdasági károkat Magyarországon. Egyrészt a túlfeszített haditermelés és a háborús veszteségek felemésztették a nyersanyagok, a munkaerő és más erőforrások egy jelentős részét. Másrészt pedig a háború finanszírozása – amely lényegében hitelfelvétellel és fedezetlen bankjegykibocsájtással történt – aláásta a korona értékét, azaz inflációt indított el. A háború előtt a fejlődést részben a külföldről – Ausztriából, Németországból és Franciaországból – történő tőkeimport tette lehetővé, ami a háborúval természetesen megszűnt. A vereség következtében nem csak az addigi Magyarország hullott szét, ami szétzilálta a gazdasági kapcsolatokat, szétszabdalta a közlekedési infrastruktúrát, gyakran elvágtá egymástól a nyersanyagbázisokat és a feldolgozó kapacitásokat, hanem szétesett az Osztrák-Magyar Monarchia egységes piaca is. Addig a magyar mezőgazdaság a birodalom cseh és osztrák

területein biztos piaccal rendelkezett. Ennek nagy jelentősége volt, különösen miután a 19. század végén egyre fokozódott a verseny az agrártermékek nemzetközi piacán, s az európai mezőgazdaság a tengeren túlival szemben költséghatékonyság szempontjából hátrányban volt. Másrészt az osztrák-cseh területek gyáripára – bizonyos nehézipari importon túl – nem egy fogyasztási cikk tekintetében szinte teljesen lefedte a magyar piacot, azaz itthon hiányoztak, vagy alig léteztek bizonyos fogyasztási cikkeket gyártó könnyűipari ágazatok – például textilipar – mert a birodalom nyugati felének gyárai ellátták a magyar fogyasztóközönséget is. A birodalom széthullásával ezek a korábbi kereskedelmi kapcsolatokat külkereskedelmi kapcsolatokká váltak, mégpedig részben olyan országokkal való árucserévé, amelyek politikailag nem voltak jóindulatúnak nevezhetők Magyarországgal szemben (és persze ez fordítva is állt).

A magyar gazdaság, illetve a magyar gazdaságpolitika előtt tehát komoly kihívások álltak a háború után, gyökeresen új feltételekhez kellett alkalmazkodni és megtalálni a gazdasági fejlődés lehetséges útjait. Ha felsoroljuk a feladatokat: biztosítani az állami költségvetés egyensúlyát miközben a bevételek kezdetben egyáltalán nem álltak arányban a kiadásokkal; átállítani az üzemeket haditermelésről a békében piacképes termékekre, leépíteni az új helyzetben felesleges ipari kapacitásokat (például: malomipar); s egyensúlyba hozni a külkereskedelmi mérleget. Magyarország ugyanis egy sor iparcikkból, beruházási, s gyakran fogyasztási javakból saját ipari kapacitások hiányában – ezek korábban osztrák, vagy cseh területen voltak meg, ami gazdasági szempontból „belföld” volt, most külföld lett – behozatalra szorult, s ezek importját nehezen tudta ellensúlyozni megfelelő exporttal, mert korábbi exportcikkei, elsősorban a mezőgazdasági termékek elveszítették piacaikat. Mindezen feladatok megoldásához a kormánynak bevételekre, a gazdaságnak pedig tőkére volt szüksége, ezek biztosítása azonban önmagában is nem kis gondot jelentett.

Amikor először jött létre olyan stabil magyar kormányzat, amely egyáltalában megkísérelt koherens gazdaságpolitikát folytatni, az a számos feladat közül a költségvetés egyensúlyba hozását és az infláció megállítását tekintette elsődleges feladatának. Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter ebből a célból új adókat vezetett be, emelte a régieket, sőt egy vagyonváltságnak nevezett egyszeri vagyonadót is kivetettek. Mind az ingatlan, mind a más jellegű vagyonelemek után progresszív kulcs szerint kellett adózni (amit a földtulajdonosok földben is megtehettek, részben ebből származott a Nagyatádi féle földreformban

szétosztott föld, lásd: az agrártársadalomról szóló fejezetet). Emellett takarékosági intézkedésekkel igyekeztek csökkenteni a kiadásokat. Ez a kísérlet vezetett átmeneti eredményekre, mérséklődött a korona inflációja, ugyanakkor erősen fékezően hatott a gazdaságra, mert a vállalatok nem jutottak beruházásokra fordítható tőkéhez, s a megszorítások miatt csökkent a belső kereslet. A gazdasági visszaesés persze az állami jövedelmeket is visszafogta (kevesebb adó folyt be), s nem sikerült egyensúlyba hozni a bevételeket és kiadásokat.

A kormány ezután koncepciót és pénzügyminisztert váltott. Egyelőre nem törődve a költségvetési egyensúllyal, szemben a korábbi politikával, éppen hogy ösztönözte az inflációt. A korona folyamatos és nagymértékű elértéktelenedésének számos előnye volt. Mindazok – beleértve magát az államot – akik a háború folyamán eladósodtak, hiteleiket most értéktelen koronában törleszthették. A jelentős infláció védte a hazai vállalatokat a külföldi konkurenciától, mert az értékvesztéstől való félelem távol tartotta a külföldi eladókat a magyar piactól (mivel nem lehettek biztosak abban, hogy a szerződésben megállapított ár mennyit fog érni a számla kiegyenlítésekor a saját valutájukban). Végül pedig az infláció talán legfontosabb hatása az volt, hogy a fedezet nélkül nyomtatott pénzből a vállalatoknak –, amelyeknek korábbi tartozásai elértéktelenedtek, s így újra hitelképesé váltak – szinte ajándékba, nagy mennyiségben és rendkívül alacsony kamatra jutott tőke, ami lehetővé tette a beruházások megindulását. Az inflációs konjunktúra jelentősen le is apasztotta a munkanélküliek számát. Ezzel párhuzamosan a kormány leépítette a különböző háborús gazdasági rendszabályokat, ármaximalizálásokat, állami anyaggazdálkodást és újratér adott a szabadpiaci folyamatoknak. Ezt elsősorban a mezőgazdasági lobbicsoportok szorgalmazták, akik az élelmiszerek szabadpiaci forgalmában látták magukat érdekeltnek.

9. táblázat. Egy aranykorona értéke papírkoronában

1914 június	1,01
1918 október	2,37
1919 március	4,68
1919 augusztus	9,87
1919 december	34,32
1920 június	35
1920 december	106,38
1921 június	50,66
1921 december	137,84
1922 június	190,33
1922 december	466,06
1923 június	1820
1923 december	6442
1924 június	17866

(Forrás: Gunst 1999, 46.)

Az adatsoron jól látható, hogy a háborús éveknek – a hatóságilag kötött árak révén – még kézben tartott inflációja után 1918-tól lendült neki igazán a pénzromlás. Hegedűs Lóránt kísérlete 1921 első felében láthatólag megakasztotta átmenetileg a folyamatot, utána azonban a korábbi sokszorosára növekedett a pénz értékvesztése, egészen az 1924-es stabilizációig. Idővel az infláció már gátjává vált a gazdaság működésének, mert kiszámíthatatlanul növekedvén lehetetlenné tette a csak néhány hónapra, vagy akár csak néhány hétre való tervezést is. Amellett rosszul érintette a fix fizetésből élőket, mert az ő

jövedelmük rendszerint bizonyos időbeli késéssel követte az infláció emelkedését, illetve a bérek inflációhoz igazítása újra és újra konfliktusokhoz, bérharcokhoz vezetett az iparban.

Az infláció megállítása az 1924-es stabilizációs művelet része volt, amelynek során az ország egy nagyobb összegű kölcsönt vett fel – a Népszövetség garanciái mellett, lehetővé téve a szervezet által küldött biztosnak a magyar költségvetés részletes ellenőrzését – az angol és amerikai pénzpiacokon. Ugyanekkor felállították a Magyar Nemzeti Bankot, s bevezettek egy új vámtarifarendszert. A stabilizáció nyomán áttértek a pengőértékben való számolásra, majd 1927. január 1-től a hétköznapi forgalomban is az új pénz használatára. A stabilizáció tehát külső erőforrások igénybevételével ment végbe, de ez egyúttal azt is jelentette, hogy Magyarország ismét hitelképesnek számított nemzetközileg, s a népszövetségi kölcsön után mind az állam, mind magánfelek el is kezdtek hiteleket felvenni. Ez a tőkebeáramlás biztosította jelentős részben a beruházások forrásait, mert a külkereskedelmi mérleg még sokáig negatív volt, ami nemzetgazdasági szinten a tőkefelhalmozás ellent hatott. A stabilizáció révén tehát Magyarország beilleszkedett a háború utáni európai gazdasági rendbe, s egy aránylag rövid, a stabilizációs megszorításoknak köszönhető visszaesés után 1925-től szolid gazdasági növekedés bontakozott ki, miközben a költségvetés is egyensúlyba került. Mindez persze nem lett volna lehetséges a külföldről történő nagymérvű forrásbevonás nélkül, hiszen a belföldi tőkefelhalmozás szintje relatíve alacsony volt.

Az 1924-ben bevezetett új vámrendszer kidolgozását viták kísérték. A mezőgazdaság, és még inkább az import-export üzletekben érintett kereskedelmi cégek attól tartottak, hogy a hazai ipart védő vámrendszer károkat okozhat nekik. Az ipari védővámok miatt ugyanis megdrágultak az ipar által előállított fogyasztási cikkek – amit városi fogyasztóknak és mezőgazdasági termelőknek egyaránt meg kellett venniük – s attól is tartottak, hogy a szomszédos országok, mindenekelőtt Csehszlovákia és Ausztria a magyar ipari védővámok megtorlásául a legfontosabb magyar exportcikkekre, azaz a mezőgazdasági árukra, főleg a gabonára magas vámokat fognak kivetni. Ezen aggodalmak ellenére a kormány az ipari védővámok mellett döntött. Ebben a kormányt elsősorban a külkereskedelmi mérleg hiányának felszámolása vezette. Ehhez ugyanis csökkenteni kellett az import mennyiségét, és létrehozni itthon azokat az ipari kapacitásokat, amelyek elláthatják a magyar piacot ipari késztermékekkel a cseh és osztrák gyárak helyett. A védővámok valóban kizorító hatásúak

voltak, s eredményükként megdrágultak bizonyos iparcikkek Magyarországon a szomszédos országok áraihoz képest. Viszont ennek köszönhetően végbement egy akkoriban importpótlónak nevezett – mert az importot váltotta ki – iparosítás, így a védővámok hívei az új munkahelyek létrejöttével érvelhettek. A belföldi ipar növekedése végül is a mezőgazdaság belföldi felvevőpiacát is növelte, mert a városi vásárlóerőt gyarapította. Elsősorban a textilipar futott föl a korábbiakhoz képest, illetve más könnyipari, fogyasztási iparcikket gyártó ágazatok. Ezek nem mindig korszerű technológiát alkalmaztak, a textilgyárak gyakran például külföldről használtan vett és felújított gépsorokkal létesültek, ám voltak a korban csúcstechnológiát alkalmazó cégek is. Különösen az elektrotechnikai iparban voltak cégek, amelyek a korban világszínvonalon termeltek. A Ganz villamos művek már a háború előtt is komoly eredményeket ért el, motorvonatait az 1920-as, 1930-as években is világszerte exportálni tudta. A Tungsram Egyesült Izzó az izzólámpagyártásban a világpiac legnagyobb szereplőjévé vált az 1930-as években, rádiógyártásban pedig az Orion (1931-től az előző tulajdonában) számított világszínvonalúnak, amely rádióinak 75%-át szintén külföldön értékesítette. A Standard Villamossági Rt. rádióadó berendezések gyártásában állt világszínvonalon. Az elektrotechnikai és az optikai iparban (MOM, Gamma) nem csak azért volt lehetőség komoly fejlődésre, mert magas szintű technológiát alkalmaztak, hanem ez megfelelt Magyarország adottságainak is, mert nem annyira nyersanyagigényes, inkább szaktudásigényes ágazatok voltak.

Az 1920-as, 1930-as évek ipari fejlődése összességében komoly szerkezeti átalakulást eredményezett. Egyrészt a nemzetgazdaság egészén belül valamelyest előretört az ipar aránya.

10. táblázat. Nemzeti jövedelem megoszlása ágazatok között

	Mezőgazdaság	Bányászat Ipar	keresk. közlekedés	szolgáltatás
1911-13	50%	28%	9%	13%
1928-29	38%	29%	14%	19%
1940	37%	36%	14%	13%

(Forrás: Berend T. – Ránki 1976, 517.)

Nem csak a főbb gazdasági ágak között következett be azonban eltolódás, hanem az import szerkezete is jelentősen átalakult. Igen jelentősen csökkent a kész iparcikkek behozatala – ami miatt az 1920-as évek elején még olyan magas volt a külkereskedelmi hiány – és megnőtt a nyersanyagok, félgyártmányok importja, amelyekből a hazai ipar állította elő a végterméket.

11. táblázat. Az ipari import összetétele

	Kész iparcikk	nyersanyag, félgyártmány
1913	61,7%	38,3%
1929	40%	60%
1937	26,9%	73,1%

(Forrás: Berend T. –Ránki, 1972., 179.)

Lassúbb ütemben, de az export szerkezetében is bekövetkeztek eltolódások az ipari termékek javára. Mindamellett nem változott az a tény, hogy elsősorban a mezőgazdasági kivitelnek kellett fedeznie az import költségeit a külkereskedelmi mérlegben.

12. táblázat. Az export szerkezete

	Mezőgazdasági	ipari
• 1922-24	83%	17%
• 1928-29	78%	22%
• 1937-38	69%	31%

(Forrás: Berend T. Ránki, 1976, 502.)

Összességében éppen a nagy világválság idején fordult pozitívrá a külkereskedelmi mérleg, ami persze nem elsősorban a magyar export bővülésének volt köszönhető, hanem

annak, hogy a válságban zuhant az import mennyisége, mert csökkent a belső fogyasztás, illetve visszaestek a beruházások. Ily módon a külkereskedelmi mérleg hirtelen javulása félig-meddig válságtünet volt, viszont az 1930-as években a továbbiakban már pozitív is maradt a behozatal és a kivitel egyenlege.

13. táblázat. A külkereskedelmi forgalom alakulása (millió pengőben)

	Behozatal	Kivitel	egyenleg	mezőgazdaság az összkivitelben belül
1920	484,1	190,6	-293,5	
1922	625,7	382,9	-242,8	
1924	815,3	667	-148,3	
1926	941	876,7	-64,3	82%
1928	1211,4	826	-385,4	73,8%
1929	1063,7	1038,5	-25,2	77%
1930	823,4	911,7	88,3	74,9%
1933	312,6	391,3	78,7	71,6%
1935	402,3	451,5	49,2	67,5%
1937	483,6	558	104,4	66,6%
1938	410,6	522,4	111,8	65,3%

(Forrás: Gunst 1999. 57.)

A világválság sok más szempontból is fordulatot hozott a magyar gazdaság történetében. A nyersanyagárak, különösen a mezőgazdasági termékek árának zuhanása súlyosan érintette a magyar agrártermelőket. A mezőgazdasági termelőknek az 1920-as években amúgy is nehézségeik voltak, mert a belső keresletet a legfontosabb terményekből, mindenekelőtt

gabonából messze meghaladta a hazai termelés mennyisége, így feltétlenül exportra voltak kényszerítve. Ezt viszont a környező országok vámrendelkezései az amúgy is éles nemzetközi versenyhez képes is megnehezítették. A mezőgazdasági termények árai az egész világgazdaságban lefelé tartottak az iparcikkek árszínvonalához képest, ami azt jelentette, hogy az agrártermelőknek a korábbihoz mérten több terméket kellett előállítaniuk a szükséges iparcikkek beszerzéséhez. A termelők bevételeinek ez a relatív csökkenése természetesen a mezőgazdasági béreket is lenyomta, ami a népes mezőgazdasági munkásság életviszonyait igen nehézre tette. Mégis az 1920-as években a mezőgazdaság igyekezett a termelés növelésével bevételeit a relatíve alacsony árak mellett is szinten tartani, s az ennek érdekében történt beruházások miatt a földtulajdonosok újra eladósodtak (miután a háború alatt és az inflációs időkben megszabadultak adósságterheiktől). Amikor a világválságban a mezőgazdasági termékek árai a korábbiakhoz képest elképzelhetetlen szintre zuhantak, a hitelpiac pedig szinte megszűnt létezni, a mezőgazdaság csökkenő bevételei miatt képtelen volt eleget tenni törlesztési kötelezettségeinek. A kormány az ú. n. boletta révén igyekezett támogatni a gabonatermelőket – a mezőgazdaságon belül a gabonatermelés volt a messze legnagyobb ágazat – amit a gazdák a felvásárolt gabona ára mellett kaptak és adófizetésre használhattak fel. Ez persze lényegében azt jelentette, hogy az állam lemondott adóbevételeinek egy részéről a gabonatermelők javára, más szóval, hogy az ipar és a városi fogyasztók megterhelésével támogatta a mezőgazdaságot. A bolettán túl 1932-től ú. n. gazdavédelmi intézkedéseket is bevezettek, melyek lényegében megtiltották az eladósodott gazdák földjeinek elárverezését és állami szervek közreműködésével átütemezték bankhiteleiket, alacsony kamatokat és hosszú futamidőket állapítva meg.

Az ipart a mezőgazdasághoz képest kevésbé sújtotta a világgazdasági válság, bár természetesen itt is jelentős visszaesés következett be, ami a munkanélküliség megugrásával járt együtt. A gyáripari termelés visszaesése 1932-re 24%-os volt az 1929-es szinthez képest. Ágazatilag ez persze egyenlőtlenül oszlott meg, mert voltak olyan iparágak – például bőripar, papírgyártás – amelyek az importot kiváltó ipari fejlődésnek köszönhetően még a válság alatt is növekedni tudtak. Más ágazatoknak viszont, például gépgyártás, építőipar, lényegében felére csökkent a termelése.

A világgazdasági válság pénzügyi oldalról is igen súlyosan érintette Magyarországot, amennyiben ismét ellehetetlenítette a külföldről történő tőkebevonást. Nem csak a kínálat

szűt meg a nemzetközi tőkepiacon, hanem szinte teljességgel összeomlott a nemzetközi pénzügyi rendszer. Magyarországot 1931-ben érte el igazán a pénzügyi válság, amikor több német bank csődjével együtt a bécsi Credit-Anstalt, egy nagy hagyományú osztrák pénzintézet csődbe ment. A Credit-Anstalt bukását elsősorban az okozta, hogy költséges erőfeszítésekkel igyekezett fenntartani érdekeltségeit a Monarchia utódállamaiban (főként Csehszlovákiában), amit rövid lejáratú nyugaton felvett hitelekkel finanszírozott. Amikor a válság miatt nem talált forrásokat ezek megújítására, a csőd elkerülhetetlenné vált. Bár a Credit-Anstalt ekkor már Magyarországon nem is rendelkezett igazán komoly érdekeltséggel, de a régről jól ismert, nagytekintélyű pénzintézet bukásának lélektani hatása mégis jelentős volt. A Bethlen-kormány elkerülendő, hogy a betétesek a bankcsődtől való félelmükben rohamszerűen kivegyék pénzüket a bankokból, s ezzel valóban csődbe vigyék azokat, egy rendelettel bezáratta három napra a bankfiókokat. A bankzárlat alatt kidolgozták azokat a további rendeleteket, amelyek megszabták, hogy a betétekből milyen időközönként és mennyit lehet kivenni, illetve hogy a pengőt milyen árfolyamon és milyen mennyiségben lehet idegen valutára váltani. A betétek kivételét mindenképpen korlátozni kellett a bankrendszer védelmében, mert máskülönben a pénzintézetek – amelyek legnagyobb nem, vagy csak részben fizető adósa maga az állam volt, illetve annak különböző szervei és vállalatai, például a MÁV – fizetéseképtelenné váltak volna. Ezzel együtt a hazai fizetőeszköz megszűnt konvertibilis, azaz szabadpiaci forgalomban átváltható valuta lenni és ez így is maradt azután egészen az 1990-es évek elejéig. Ez nem volt egyedi jelenség, a válságban egy egész sor európai valutának megszűnt a konvertibilisa, beleértve a német márkát is. Ezek után sem magánszemélyek, sem vállalatok nem válthatták át szabadon a pengőt idegen valutára. A pengőt csak az MNB váltotta át idegen pénznemekre és csak igazán indokolt esetben. A külföldi valutának ugyanis szűkében volt az ország. 1931 tavaszától nagymérvű tőkekivonás ment végbe Magyarországról, a külföldi hitelezők sorra mondták fel a hitelszerződéseket, illetve nem újították meg őket. Mivel a hazai bankrendszer – amely már az inflációban elveszítette tőkéjének jelentős részét – nagy arányban rövid lejáratú hitelekkel finanszírozta magát, ezért a kereskedelmi bankok, amikor külföldi tartozásaikat nem tudták megújítani, nagy devizaigénnyel léptek fel a Nemzeti Bank felé. Az MNB tartalékai ezért az egész év folyamán gyorsan apadtak – néhány kisebb összegű nemzetközi kölcsön ezen csak átmenetileg segített – s az év végére lényegében elfogytak. Ezért 1931 decemberében nemzetközi jóváhagyással transzfermoratórium lépett életbe a legtöbb külföldi tartozás

törlesztésre, majd fél évvel később valamennyi külföldi tartozás törlesztése leállt. Az MNB-ben létrehozták a Külföldi Hitelezők alapját, s valamennyi magyarországi közületi vagy vállalati adósnak ide kellett pengőben befizetnie külföldre szóló törlesztéseit, s a külföldi hitelezők csak ezen keresztül juthattak hozzá lassanként pénzük egy részéhez. A transzfermoratórium népszövetségi jóváhagyással történt bevezetése azt is jelentette, hogy ismét Magyarországra érkezett a népszövetség egy pénzügyi megbízottja a magyar költségvetés ellenőrzésére, néhány hónappal azután, hogy Magyarország visszanyerte teljes pénzügyi szuverenitását a háborús jóvátételek rendezéséről kötött egyezmény révén.

A magyar kormány és az MNB a válság alatt – minden vita és időnként külföldről is érkező ellenkező tanács ellenére – szigorú pénzpolitikát folytatott. Időről időre fölmerült, hogy a pengőt le kellene értékelni, mert az javítaná a magyar exportárak versenyképességét, s egy enyhe infláció segítené a konjunktúrát. A gazdaságélénkítő politikát illetően nemzetközi szinten is heves viták zajlottak ekkoriban, egyes országok felszámolták valutájuknak az aranyhoz való rögzítését, engedték leértékelődni, és nagyobb költekezéssel igyekeztek élénkíteni a gazdaságot. Magyarország ragaszkodott a pengő árfolyamának stabilitásához, s a szigorú költségvetési politikához, mint a piac elengedhetetlen működési feltételeihez, ám paradox módon ezt a célt – más eszköz híján – éppen az állami beavatkozás növekedésével, az árfolyam rögzítésével próbálták meg elérni. Az MNB kötött árfolyamait azonban a valóság nagyrészt felülírta, külföldön, illetve a feketepiacon a hivatalosnál jelentősen gyengébb árfolyamon forgott a pengő. A magyar gazdasági vezetés a szigorú pénzpolitikához elsősorban az inflációtól félve ragaszkodott. Az 1920-as évek elejének kezdetben célszerűnek tűnő, azután elszabaduló inflációja, amely elértéktelenítette a megtakarításokat, politikailag nem tűnt még egyszer vállalhatónak.

Ez a takarékosagra törekvő költségvetési politika, bár egy ideig a fizetéseképtelenség szélén táncolva, de el tudta kerülni az államcsődöt. A transzfermoratórium ellenére az import finanszírozásához szükséges külföldi valutát nem tudta a magyar gazdaság –, illetve gyakorlatilag az MNB, ahol az exportáló vállalatoknak elvileg át kellett váltaniuk pengőre külföldi szállításaik ellenértékét – a korábbi volumenben biztosítani. A behozatal ezért igen jelentősen visszaesett, ami hozzájárult ahhoz, hogy 1931 végére a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba került. A külkereskedelmi forgalom volumenének jelentős csökkenése és pozitívba fordulása lehetővé tette, hogy a gazdaság és a központi költségvetés

finanszírozható maradjon. Sikerült a költségvetés deficitjét belső hitelekkel fedezni, s az 1930-as évek második felében ismét nagyjából egyensúlyban voltak az állami kiadások és bevételek.

A válság során a termelés visszaesése és a beruházások leállása miatt jelentősen megnőtt a munkanélküliség. Az állam több lépésben leszállította tisztviselői és alkalmazottai fizetését és ezt a példát a magánvállalatok is követték. A bérek egészen az 1930-as évek végéig nominálisan alacsonyabbak maradtak, mint a válság előtt voltak. A bércsökkenés mégsem volt súlyos hatású, mert a válságban a nyersanyagárakkal együtt az élelmiszer árak is lefelé mozogtak, tehát a megélhetési költségek is csökkentek. Persze, ez a mezőgazdasági termelők és munkások életszínvonalát lefelé nyomta. Mint már említettük, komoly állami támogatásra volt szükségük, mert szinte az egész ágazat csődben volt.

Az ipari termelés összességében 1935-től kezdett ismét emelkedni, aminek legfontosabb bázisa a belső piac növekedése volt. Ezt elsősorban az import-cikkek még fokozottabb kiszorítása biztosította. Az autarchiára való törekvés azonban nem csak nálunk vált egyre hatékonyabbá, hanem a szomszédos országokban is. Ez egyúttal a magyar mezőgazdaság piaci lehetőségeinek beszűkülését jelentette, mindenekelőtt a közvetlen szomszéd országokban, Csehszlovákiában és Ausztriában. A válsággal fordulóponthoz érkezett a külkereskedelmi kapcsolatok irányának változása is, ami már az 1920-as évek eleje óta tartott. Míg 1918 előtt Magyarország külkereskedelmi kapcsolatai 75%-ban a Monarchia más területei felé irányultak, az 1930-as években az utódállamok már háttérbe szorultak.

14. táblázat. Külkereskedelmi kapcsolatok megoszlása régiók szerint

Monarchia többi országai/utódállamok	távolabbi külföld
• 1910 75%	25%
• 1930 32%	68%
• 1940 25%	75%

(Forrás: Berend T. – Ránki 1976, 503.)

Csehszlovákiával a válság alatt Magyarország szabályos vámháborút vívott, ami azt eredményezte, hogy a korábbi ötödére zuhant a külkereskedelmi forgalom a két ország között, de csökkent a kivitel Ausztriába is az agrártermelők ottani védelme miatt. Ezen országok helyett távolabbi területek váltak fontossá a magyar külgazdasági kapcsolatokban. Mindenekelőtt Németország súlya nőtt meg a magyar külkereskedelemben, de dinamikusabban gyarapodtak az olasz kapcsolatok is, sőt más távolabbi országokkal való árucseré is, mint például Nagy-Britannia, Svédország, Törökország. A válság után azonban a külkereskedelem szervezeti formái is változtak. Többé nem csupán szabadpiaci keretek között bonyolódott, mint a válság előtt, hanem nagyrészt államközi egyezmények alapján, gyakran állami külkereskedelmi monopóliumokon keresztül, és ún. clearing rendszerben, amelyben a pénzforgalmat kerülendő áruért árut szállítottak, s csak a különbözetet fizették ki elszámoláskor. A külkereskedelmi forgalom ilyen átrendeződése azt eredményezte, hogy az 1930-as évek végére Magyarország messze legfontosabb gazdasági partnere Németország lett, illetve, hogy a magyar import és export 80% bonyolódott már clearing rendszerben. A külkereskedelmi mérleget ebben az időben már végig többlet jellemezte, különösen Németország irányába, ami azt eredményezte, hogy ez a nagyhatalom mindinkább eladósodott Magyarországgal szemben, mivel sohasem szállított annyi árut, ami ellentételezte volna a magyar szállításokat. A második világháború alatt azután a német eladósodás egészen magas szintet ért el.

Az 1930-as években kezdődött Magyarországon a zalai olajmezők kiaknázása, valamint a bauxitbányászat megindulása, s jelentős volt a vegyipar fejlődése is. A beruházások ezekben az ágazatokba részben már a háborúra való felkészülést szolgálták, de a háborús konjunktúra igazán csak 1938-tól, az ún. győri program meghirdetésétől bontakozott ki. Az 1938 márciusában meghirdetett 1 milliárd pengős hadsereg-fejlesztési program 60%-át szánták közvetlenül a honvédségre, a fennmaradó részt pedig stratégiai szempontból fontos, infrastrukturális és egyéb beruházásokra. A nagyarányú állami megrendelések révén az iparban rendkívüli fellendülés következett be, egy év alatt eltűnt a korábban 100 ezer fős ipari munkanélküliség (ami a belső fogyasztás piacán is érzékelhető növekedést jelentett), s összességében egy év alatt 10%-kal nőtt a gazdaság kibocsátása. Az iparban tulajdonképpen munkaerőhiány lépett fel a háborús konjunktúra idején, ami már a mezőgazdasági munkaerő-feleslegre is érzékelhető elszívó hatást gyakorolt (és előidézte a

gazdák panaszait a növekvő mezőgazdasági napszámbékekről). A programot egy igen bonyolult pénzügyi konstrukcióban, de végül is egyszerűen bankjegykibocsátással finanszírozták, vagyis végső soron egy ellenőrzött inflációt elindítva hajtották végre. Ezért az árszínvonal féken tartására bürokratikus szerveket hoztak létre és kiépítették a hatósági árszabályozás rendszerét. Vagyis a győri program nyomán Magyarország tulajdonképpen már jelentős lépést tett a háborús gazdálkodás felé, s ennek megfelelően a korábbiakhoz képest nőtt a gazdaság kormányzati kontrollja. A háborús konjunktúra még évekig eltartott, egyes ágazatok még 1943-ban is jelentős mértékben bővíteni tudtak.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a két világháború közötti korszakban a magyar gazdaság több tekintetben is sikeres fejlődésen ment át. Az ipar szerkezetváltása – ami az import összetételében is tükröződött – az importpótló iparosítással mindenképpen sikernek tekinthető. Utólag természetesen felvethető, hogy a közép-európai országok autarchiára való törekvése irracionális volt. Az adott nemzetközi viszonyok között azonban a magyar gazdaságpolitikának más lehetősége nem igen volt, ha küzdeni akart a külkereskedelem passzívuma ellen. Az iparban az egyszerű importpótló iparosításon kívül fejlődni tudtak olyan ágazatok is, amelyek a korban csúcstechnológiát alkalmaztak. A mezőgazdaságban azonban nem tudott hasonló fejlődés végbe menni. Bár az 1920-as években voltak törekvések, hogy hitelekkel korszerűsítsék az agrártermelést, ezek eredményét elvitte a világválság. A korábban beszerzett traktorok ezekben az években álltak, mert drága volt az üzemben tartásuk, a műtrágya felhasználás visszaesett, s más mutatók is azt jelzik, hogy a mezőgazdasági termelés nem vált intenzívebbé. Továbbra is a nagytömegű nagyon olcsó munkaerőre épült (persze, kérdés, hogy mi lett volna ezekkel az emberekkel, ha valóban jelentősen intenzívebbé válik az agrártermelés, hiszen az ipar nem tudta volna őket foglalkoztatni), ami konzerválta a vidéki társadalom többségének rendkívül alacsony életszínvonalát.

Összességében minden nehézség dacára a nemzeti össztermék nőtt ebben a két évtizedben, mégpedig nem is lényegesen lassabban mint az első világháború előtti korszakban, és nem is lassabban mint más környező országokban. Ausztriával összehasonlításban például így alakult egy főre vetítve – standardizált árakon – a nemzeti jövedelem.

15. táblázat. Egy főre jutó bruttó hazai termék dollárban Magyarországon és Ausztriában⁶

Magyarország	Ausztria	Mo./Au.
• 1910 2000	3290	60,8%
• 1920 1709	2402	70,9%
• 1930 2404	3586	67%
• 1938 2655	3559	74,6%
• 1939 2838	4096	69,3%
(2005 8909	22226	40,1%)

(Forrás: Tomka: 61.)

A táblázatban látható 1920-as kedvező adat – hiszen akkor az egy főre jutó magyar hazai termék az osztráknak 70%-a volt – annak volt köszönhető, hogy a szomszéd országban nagyobb volt a vereség következtében a gazdasági visszaesés, mint nálunk. Ha ettől az adattól eltekintünk, a magyar hazai össztermék fokozatosan közeledett az osztrákhhoz annak 60% körüli szintjéről 70% körüli szintjére zárkozva fel. S mint az utolsó sor adata jelzi, a 20. század második felében nem sikerült ezt a kedvező trendet folytatni, hiszen Magyarország leszakadása Ausztriától a hazai össztermék tekintetében növekedett.

Irodalom

A Magyar Nemzeti Bank története. I. Közgazdasági és jogi Bp. 1993. (Szerk.: Bácskai Tamás)

A Magyar Nemzeti Bank története. II. Az önálló jegybank 1924-1948. Bp. 1999. (Botos János)

Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972.

Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Bp. 1976.

Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete 1914-1989. Nemzeti tankönyvkiadó, 1999.

⁶ Nem folyó áron számolva, hanem Geary-Khamis nemzetközi dollárra standardizálva.

Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2002.

Komlos, John: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Maecenas, Bp. 1990.

Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. (Szerk.: Honvári János) Aula, Bp. 1996.

Pogány Ágnes: Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában 1931-1936. Aetas, 2000. 4.

Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története. 1836-1947. Aula, Bp. 2000.

Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Akadémiai, Bp. 2011.

IV. A PARASZTSÁG A MAGYAR TÁRSADALOMBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Első pillantásra talán egyszerűnek tűnhet, ám mégsem olyan könnyű meghatározni, hogy kik is tekinthetők parasztnak a két világháború közötti Magyarországon. A paraszti lét nyilvánvalóan a mezőgazdasághoz kötődik, ám nem azonos egyszerűen az agrárágazatban való tevékenységgel. Mert bár kétségtelenül minden paraszt a mezőgazdaságból él, de fordítva már nem áll az összefüggés, vagyis egyáltalán nem mindenki paraszt, akinek létalapja a mezőgazdasági termelés valamilyen formája. Egyrészt egyszerűen arról van szó, hogy bizonyos birtokhatár felett nem beszélhetünk paraszti gazdálkodásról. Magyarországon hagyományosan 100 holdig (kb. 57 hektár) tekintették parasztnak az egyes gazdaságokat, s a fölött már középbirtokról, illetve 1000 hold fölött nagybirtokról beszéltek. Természetesen ezek tulajdonosai, illetve a nagyobb birtokokon dolgozó gazdatisztek nem számítottak sohasem a parasztsághoz. Ugyanakkor az ország egyes tájain, a Tiszántúlon és a Duna-Tisza közének déli részén akadtak 100 hold feletti gazdaságok, amelyeket tulajdonosuk származása, életmódja, a gazdálkodás jellege alapján mégis parasztnak tekintettek. De a 100 holdas határ bizonytalan abban az értelemben is, hogy vannak ennél kisebb gazdaságok városi tulajdonosok kezében is, akik iparosként, vagy valamilyen diplomás foglalkozás űzőjeként rendelkeztek mezőgazdasági birtokkal is. Nyilvánvaló, hogy őket sem számíthatjuk egyszerűen a parasztsághoz. A parasztságnak a gazdaság mérete szerinti elhatárolása tehát, bár jobb híján gyakran élnek vele, bizonytalanságokat takar. Van azonban a parasztság meghatározásának más problémája is. A paraszti lét ugyanis nem pusztán birtoknagyság kérdése, hanem vannak további minőségi elmei is, amelyek az életmódban, illetve a gazdálkodás jellegében kereshetők.

16. táblázat. A mezőgazdaságból élők és parasztok száma Magyarországon a birtoknagyság alapján

	1920	1930	1940
Mezőgazdaságból élők	4.449100	4.499400	4.539000
Paraszttség ⁷	4.415000	4.434000	4.500000

(Forrás: Gunst 1987, 13.)

Amint a táblázatból látszik, ha pusztán számszerűen nézzük, akkor a korszakban valamelyest nőtt a mezőgazdaságból élők, illetve a parasztok száma. Utóbbiak 1920-ban még abszolút értelemben is a társadalom legnagyobb csoportját tették ki, a korszak végén viszont már valamivel az össznépesség fele alatt maradt az arányuk. Mindenképpen a népesség nagy hányadát kitevő rétegről van tehát szó, amely a magyar társadalom egészének jellege szempontjából meghatározó súllyal bírt.

Ez a tömeg lényeges vonásaiban különbözött az akkori városi társadalomtól. A paraszttség különböző teoretikus megközelítései általában abból indulnak ki, hogy paraszti állapotról történeti értelemben abban az időszakban lehet beszélni, amikor a földművesek zöme számára a jobbágyi helyzet már megszűnik – Magyarországon ez formálisan 1848-ban következett be – s a mezőgazdaság is szabadpiaci viszonyok között működik, ugyanakkor az agrártermelés még nem modern értelemben vett vállalati keretek között zajlik, nem tőkéjüket a mezőgazdaságba befektető vállalkozók és alkalmazottaik dolgoznak az ágazatban (Kósa 1998, 44-48; Vörös 1976; Szabó 1965). A 20. századi modern társadalmakra az a jellemző – egyre inkább a mezőgazdaságban is –, hogy a termelő tevékenység elválik a családotól, az egyének munkavállalóként vállalatoknál, szabályozott jogi keretek között dolgoznak, s pénzben kapott fizetésükkel azután fogyasztóként lépnek föl a piacon, s nem maguk állítják elő a szükségleteiket fedező élelmiszereket, illetve az őket körül vevő tárgyi világot. Ma a legtöbb európai országban az agrártermelők zöme is lényegében munkavállaló

⁷ A mezőgazdaságból élők számából levonva a 100 holdnál nagyobb gazdaságok tulajdonosait és bérleltit, és az ő eltartottjait.

(vagy munkaadó) ebben az értelemben, s keresetét, jövedelmét azután fogyasztóként költi el.

A két világháború közötti parasztság jellegzetes rétege számára ezzel szemben a termelés nem vált külön a családtól, a gazdálkodás a család keretei között zajlott. A parasztság jellemzője éppen az, hogy a család egyben a termelésnek és a fogyasztásnak is egysége. Még a parasztság azon rétegei számára is, amelyek számára nem volt elérhető az önálló családi gazdálkodás, ez volt az ideál, amely felé törekedtek. Bár adaptálódtak a piaci viszonyokhoz, s a fogyasztói magatartás is egyre inkább terjedt a korszakban, de a parasztcsaládok nagy része, leginkább élelmiszerekből továbbra is önellátásra törekedett. A paraszti gazdálkodásnak a természeti feltételekhez igazodó rendje, a családi gazdálkodásnak túlnyomóan családi munkaerő-felhasználásra támaszkodó módja, a korábbi korszakból örökölt sajátos falusi szokásrend, amely a hétköznapiakat és ünnepeket az öltözködéstől a táplálkozáson át a nemi szerepekig és a lakáshasználat módjáig meghatározta, összességében a városi társadalomhoz képest sajátos logikájú, elkülönült világgá tette a parasztságot.

A parasztcsaládokban a családfő hatalma megkérdőjelezhetetlen volt. A családi munkaszervezetben övé volt a döntések felelőssége és joga, mindenki más helyét pedig neme és életkora jelölte ki. Ez csak az idegen munkaerőre nem vonatkozott, amely mindenképpen a családtagok után következett. A parasztgazdaságok idegen munkaerőt néha egész nagy földbirtok esetén sem alkalmaztak, inkább a családi munkaerő önkiszákmányolásával oldották meg a feladatokat, néhol viszont éppen fordítva, még ha nem volt egészen szükséges, akkor is alkalmaztak valakit – és ez is beleillik a paraszti társadalom logikájába – mert az presztízst adott (Molnár 2000). A mezőgazdaságban nem önállóként tevékenykedők, az alkalmazottak munkaviszonya és életmódja sem hasonlított a városi munkásság vagy más városi alkalmazottak munkaviszonyára, hiszen a legtöbbször időhöz – egy évhez vagy mezőgazdasági idénymunkákhoz – kötött alkalmazást általában csak kisebb részben fizették pénzben, nagyobb részt terményben, illetve a szállás biztosítása vagy a földhasználat lehetősége is a szerződés részét képezhette. S hasonlóképp egy nagybirtok sem pusztán munkahelye volt az ott dolgozóknak, mint egy ipari vállalat, hanem sok szempontból a rajta élőket egy hierarchizált kis társadalomba integráló intézmény.

A parasztságnak voltaképpen kisebbik része volt az, amely megfelelő méretű gazdasággal rendelkezett ahhoz, hogy megvalósítsa a paraszti életforma-ideált. De természetesen a parasztságnak e birtokos rétege sem volt egységes, gyakran még azonos birtoknagyság esetén is számottevő különbségeket jelentett a föld minősége, az alföldi, vagy dombos táj, esetleg hegyvidék jellegzetességei, a lehetséges városi piacok közelsége, a szállítási feltételek, azonkívül vallási, kulturális eltérések is számíthattak.

A birtokos parasztság azonban az egész parasztságnak csak egy részét tette ki. A korabeli közvélekedés szerint 20 holdas birtoknagyságnál kezdődtek azok a gazdaságok, amelyek számottevő mértékben tudtak eladásra is termelni – bár ez nagyban függött a föld minőségétől és más tényezőktől is – 10 hold alatt pedig már a megélhetéshez is kicsi volt a gazdaság mérete, bár itt is jelentős különbségek voltak, hiszen városok közelében, intenzív zöldség-, vagy gyümölcstermesztésre szakosodott néhány holdas gazdaságok is biztosíthatták egy család megélhetését.

17. táblázat. A paraszti népesség tagolódása birtokmegoszlás szerint 1930-ban

• 50-100 hold	1%
• 20-50 hold	5,5%
• 10-20 hold	10,4%
• 5-10 hold	13,6%
• - 5 hold	24,1%
• Gazd. cseléd	13,5%
• Napszámos	28,2%
• Egyéb	2,8%

(Forrás: Gunst 1987, 16.)

Helyben mindenütt közismert volt, hogy pontosan mennyi föld kell ahhoz, hogy meg lehessen oldani egy pár igavonó ökör takarmányozását, ami nélkül általában nem tekintettek igazán gazdának valakit (Fél – Hofer 2001). Ha egy gazda a nehezebb mezőgazdasági munkákhoz való ökrökön kívül igényesebb lóval is rendelkezett szállítási vagy utazási célokra, az már a kifejezett jómód jele volt. Persze a gazdák belső rétegzettsége szempontjából még

az állatok fajtája is számított, s a két háború közötti korszakban már bizonyos mezőgazdasági gépek megléte is fontos volt, nem csak a termelés szempontjaiból, hanem a közösségen belüli pozíció kivívása miatt is (Molnár 2000) Visszatérve a statisztikai megközelítéshez, amint a fenti táblázatból látható, a parasztságnak csupán elenyésző hányada, mindössze 17%-a rendelkezett akkora gazdasággal, amely legalább a család megélhetését biztosíthatta, vagy komolyabb áru mennyiség piacra vitelét lehetővé tette. Rendszerint a parasztságnak ez a körülbelül egyötöd részét kitevő birtokos rétege képezte a faluközösségek magját, akik rendelkeztek a faluban házzal és a falu határában földekkel. Ők azok, akiknek helyben számított a szava, s akik gyakran a vágyott, de elérni sokszor nem tudott mintát jelentettek a parasztság szegényebb csoportjai számára is. A parasztság bő nyolcvan százaléka viszont arra kényszerült, hogy föld, vagy megfelelő méretű gazdaság hiányában (részben vagy egészben) bér munkából éljen meg. A bér munkának számos formája létezett az uradalmi cselédségtől – akik a birtokos paraszti szemszögből az agrártársadalom legalsó rétegét alkották a függetlenség hiánya miatt, akiknek azonban biztos fedél volt a fejük felett és kenyér a kezükben – a napszámosként végzett munkáig, illetve a summás bandákban végzett betakarítási munkáig.

Az uradalmi cselédek illetményükért –, amit a konvencióból torzult szóval gyakran kommenciónak neveztek – egy évre szerződtek el az uradalmakba. Rendszerint családotstul éltek a gyakran a falvak határain kívül eső uradalmi központok cselédszállásain, ahol többnyire családtagjaik is dolgoztak. Az uradalom társadalma, a munka fajtája és életkor szerint szigorúan hierarchizált volt, a személyes kiszolgáltatottságnak ma már nehezen elképzelhető fokával. A kommenciónak csak egy kis részét képezte pénzbeli juttatás, a nagyobbik része maga a szállás volt – bár gyakran több család élt egy lakásban – továbbá bizonyos mennyiségű élelmiszer, illetve a sertés vagy más állattartás lehetősége, továbbá némi földjuttatás, amit a cseléd az uradalomtól felszántva kapott meg, például kukorica termesztésre. Ezek a viszonyok az egyszerű napszámosokéhoz képest nagyobb anyagi biztonságot jelentettek, s esetleg a juttatások pénzben kifejezett értéke is meghaladta azok évi keresetét, azonban az uradalmi majoroknak még a falvak életétől is elzárt világa egészében egy sajátos, archaikus, elkülönült közeget jelentett.

A summás bandák kibocsátója néhány jól körülhatárolható vidék volt, elsősorban Heves megye, illetve a Nyugat-Dunántúlon Vas és Zala megyék. A többnyire a gabonafélék

aratására, esetleg más betakarítási munkákra szerződő summás bandák egy bandagazda vezetése alatt egészen távoli tájakon is vállaltak idénymunkát, rendszerint a betakarított termés egy bizonyos hányadáért, illetve a helyben nyújtott szállásért és ellátásért. A summás munkavállalásnak a 18. századra visszanyúló előzményei voltak és a helyi relatív túlnépesedés egyfajta elvándorlás nélküli levezetését szolgálta (Balassa 1985).

Korábban ugyancsak a relatív falusi túlnépesedés egyik levezető csatornája volt a kubikosság, azaz a föld kézi erővel való megmozgatása a 19. század nagy infrastrukturális beruházásain – folyószabályozások, vasútépítések –, de ennek a két világháború között már nem volt nagy jelentősége megfelelő méretű beruházások hiányában.

Az agrártársadalomnak ez a megoszlása, a független paraszti egzisztenciák csekély száma részben még a jobbágyfelszabadítás itt nem tárgyalható sajátosságaiból következett, részben pedig az öröklési szokásokból, amelyek szerint a gazdaságot egyenlő részben osztották a fiúk között. Ez utóbbi azonban azt is eredményezte, hogy a paraszti társadalmat, bár nagyon tagolt belső hierarchia jellemezte, de megmerevedés mégsem. Részletvizsgálatok azt mutatják, hogy a parasztságon belül állandó és elég nagymérvű lehetett a mobilitás, azaz a nagyobb gazdaságok nem biztos, hogy egyben maradtak a következő generációra, s ugyanakkor gyakran előfordult, hogy valakinek, szorgalom, takarékoság, kitartás révén sikerült feljebb vergődnie, esetleg egy olyan gazdasággá kikerekíteni földtulajdonát, amelyet a szülői vagy nagyszülői családból ismert (de a testvérek közötti osztás miatt egyen nem örökölt). Ez a viszonylag nagyfokú parasztságon belüli mobilitás hozzájárult ahhoz, hogy a paraszti társadalom egysége fennmaradjon – miközben tőlünk nyugatabbra ebben az időben erről már aligha lehetett szó – hiszen sokaknak volt gazdagabb vagy szegényebb rokona, vagyis a személyes és családi kapcsolatok a parasztság belső vagyoni és presztízshierarchiájának határait gyakran átlépték.

A paraszti társadalom birtokmegoszlása, a megélhetésük végett bér munkára utalt vidéki népesség gondjai, illetve a családjuk fenntartásához túlságosan kicsiny gazdasággal rendelkező parasztok problémái a korban is állandóan napirenden voltak a nyilvánosságban. A kerekítve négy és félmilliós parasztságnak hozzávetőleg kétharmada volt az, amely a mindig szűkös munkakínálatra szorult, hogy megélhetését – megfelelő gazdaság hiányában – biztosítsa. Ezért beszélt egy a fennálló társadalmi és politikai viszonyokat szélsőjobboldaltól

bíráló publicista „a hárommillió koldus országáról”, amely kifejezést utóbb a Horthy-kor baloldali bírálói is átvettek és terjesztettek. A nagybirtokellenesség és a földbirtokreform szükségessége különösen a korszak kezdetén – amikor is az első világháború végének paraszti politikai mozgalmai a kérdésre irányították a figyelmet –, illetve az 1930-as évek második felében jelentkezett, amikor a parasztság helyzetéről, életviszonyairól szóló falukutató írások a városi, illetve középosztályi közvélemény elé tárták a cselédség sorsát, vagy akár a birtokos parasztság nyomorúságos életviszonyait. Kétségtelen, hogy sok forrás utal az elégtelen közegészségügyi viszonyokra és az ebből következő magas halandóságra, különösen a csecsemő és gyerekkorban. Különbőféle, többnyire iskolai keretek között készült felmérések tudósítanak a gyerekek alultápláltságáról, hasonlóképp elégtelen ruházódásukról. Kisebb gyerekeknek gyakran nem volt elegendő téli ruházata ahhoz, hogy hideg időben egyáltalán elhagyják a házat. Az egészségtelen, túlszűfolt lakáskörülményekről is számos beszámoló áll rendelkezésre. A tipikus paraszti otthon bár kétszobás volt, de az ún. tisztaszobát a hétköznapiakban nem használták, abban a család módosságát kifejező lakberendezési tárgyak voltak felhalmozva. A lakószobában viszont telente –, mert nyáron a férfiak a tornácon vagy az istállóban aludtak – sokan, gyakran több generáció élt együtt, sőt a kisebb, hidegtől óvando állatokat is bent tartották. A meglehetősen egyhangú paraszti táplálkozás a kenyéren, kásaféléken, hagymán, krumplin, káposztán, és még valamelyest a sertéshúson és hüvelyeseken alapult. Azzal ellentétben, amit talán várnánk nem fogyasztottak zöld főzelékeket sem. Gyakran a piaci lehetőségek kihasználása, miközben növelte a paraszti gazdaság pénzbevételeit, negatívan hatott az életminőségre. Több adat utal például arra, hogy ha volt rá lehetőség, akkor inkább éretkesítették a tejet, vagy gyümölcsöt, s maguk nem fogyasztották. A plusz bevétel inkább a zsírosabb táplálkozásban és mindenekelőtt felhalmozásban – hiszen mindenki, aki tehette föld, vagy további föld vásárlására gyűjtött – jelentkezett. Az 1930-as évek falukutató irodalma a parasztság válságjeleként értékelte különösen az Alföldön terjedő, a nagy egyházaktól távol álló vallási mozgalmakat, néha egészen különös gyakorlatokat folytató szektákat. Ugyanilyen jelenséggé értékelték az egykét, azaz az egyetlen gyerek vállalását, amelyről már a 19. század végéről is vannak adatok.

Más részről e jelenségkörhöz, a parasztság válságához sorolhatónak érezték már a kortársak is a kriminalitás bizonyos formáit is. A leghíresebb, mert a méretei folytán nagy

feltűnést keltető, az 1920-as évek végén kipattant tiszazugi eset volt, amelyet a paraszti életforma válságtüneteként értékeltek. A Tisza és a Kőrös összefolyásának vidékén a falvakban rájöttek, hogy az akkor elterjedt légyapírból arzén áztatható ki. Feltehetőleg először hadirokkantakat mérgeztek meg, akik magatehetetlenségük miatt teherterelt jelentettek a család számára, hiszen nem tudtak részt venni a családi gazdálkodásban, ami a legfőbb érték volt. Áldozatul estek csecsemők is, valamint idősek, akiknek az eltartása gondot okozott. Véltetően akadtak azonban egyéb, személyes indítékból elkövetett családon belüli gyilkosságok is, elsősorban férjek ellen. A nyomozás során egy sor korábban eltemetett személyt exhumáltak, s azonosították a maradványokban az arzént. Az eljárásnak végül minden bizonnyal azért szabtak határt, mert a bizonyított esetek megdöbbenően magas száma – Nagyrév és Tiszaúrt temetőiből 162 exhumált tetemben mutatták ki az arzént – miatt politikailag is kezdett kínossá válni az ügy. Azaz a tisztán bűnügyi kontextusból átkerült a fennálló társadalmi viszonyok politikai bírálataira alkalmas értelmezési keretbe, hiszen úgy tűnhetett nem egyedi, személyes bűnről van szó, hanem egy társadalmi gyakorlatról. A bizonyítható esetekben a mérget előállító bábát és a felhasználókat – valamennyien asszonyok – elítélték. Vannak elszórt nyomai annak, hogy az ország más részein is előfordultak hasonló esetek (Gyáni 2005).

A parasztság problémáinak gyökerét sokan a birtokviszonyok megoszlásában látták, hiszen kétségtelen volt, hogy aránylag kevés az életképes méretű parasztgazdaság, és hogy a falusi társadalom széles rétegeit jellemzi a föld birtoklása utáni vágy, vagy a meglévő gazdaság növelésére való törekvés. Az is kétségtelen, hogy a parasztság föld utáni vágyának útjában a nagybirtok állt. A korban is látványosan szembeállítható volt a nagybirtokok nagy aránya a megművelt területből és a nincstelenek nagy aránya a paraszti népességben belül.

18. táblázat. A megművelt terület megoszlása birtokkategóriák szerint 1935ben (%)

• 1000 holdon felüli nagybirtok	29,8%
• 100-1000 hold közötti birtok	18,2%
• 5-100 hold közötti gazdaságok	41,6%
• 5 hold alatti törpebirtokok	10,2%

(Forrás: Nagy 2003, 204. o.)

A megművelt területek megoszlása a különböző méretű gazdaságok között különösen aránytalannak tűnt a különböző birtokkategóriába tartozó gazdaságok számával összehasonlítva.

19. táblázat. A gazdaságok számaránya üzemméret szerint 1935-ben (%)

• 1000 hold feletti nagybirtok	0,16%
• 100-1000 hold közti középbirtok	0,83%
• 5-100 hold közötti kisbirtok	45,44%
• 5 hold alatti törpebirtok	53,57%

(Forrás: Nagy 2003, 204. o.)

Mint látható a gazdaságok abszolút többsége 5 hold alatti ún. törpebirtok volt, amelyből tulajdonosaik az esetek döntő többségében biztosan nem tudtak megélni. Ezzel szemben a gazdaságok egy százaléka – a közép és nagybirtokok – rendelkezett a megművelt terület majdnem felével. Ez olyan látványos ellentmondás volt, amelyre a korban is számosan rámutattak, s az arányok módosítására számos politikai program született. Az agrár-, és gazdaságtörténeti szakirodalom azóta árnyalta azért a képet. Egyrészt rámutatott arra, hogy a nagybirtok mind számban, mind területben zsugorodott (Scott – Hutterer – Székely, 1990). Másrészt alátámasztotta a nagybirtok védelmében időnként a korban is felhozott érveket, melyek szerint a nagybirtok, legalábbis bizonyos termelési ágakban hatékonyabb volt, mint a kisbirtok, s aránylagosan több terméket tudott piacra vinni, mint a kisk gazdaságok. Ezt alátámasztja az is, hogy az agrárfoglalkozású népesség sűrűsége éppen a nagybirtok zónáiban alacsonyabb, s a kisbirtok dominálta területeken volt magasabb. Országos átlagban 1930-ban 34 mezőgazdasági foglalkoztatott jutott 100 holdra, ami valamivel több, mint a 19. száza végi 32 fő (Gunst 1987, 15.). Ám e mögött jelentős különbségek rejlettek: a 100 hold alatti gazdaságok megművelésére a két háború között háromszor annyi munkaerőt fordítottak, mint a 100 hold feletti gazdaságokéra (Tóth 1983.). A nagybirtokok megléte önmagában tehát nem tekinthető sem az elmaradottság jelének, sem pedig a fejlődést gátló „feudális” örökségnek, ahogyan azt gyakran állították. (Ezt már csak Angliától Ausztriáig számos nyugat-európai terület is mutatja, ahol a nagybirtokok jelenléte történetileg folytonos.) Valójában a relatív falusi túlnépesedés körülményei között a mezőgazdaság semmilyen birtokmegoszlás mellett sem tudott volna a parasztságnak

kielégítő megélhetést nyújtani. A problémán, mint azt számos szakember a korban is felismerte két fejlemény segíthetett volna. Egyrészt a munkaintenzív művelési ágak, mint gyümölcstermelés, kertészet előtérbe nyomulása köthette volna le a munkaerőt, amire voltak is törekvések, s nem minden eredmény nélkül, bár nem mindenhol volt egyszerű megoldani e termények piacra juttatását, vagy éppen konzerválását, ha a városi piacok távolsága miatt nem lehetett őket frissen piacra vinni. Másrészt az ipar olyan fejlődése segíthetett volna, ami képes lett volna felszívni a mezőgazdaságban voltaképpen felesleges falusi munkaerőt. A két világháború közötti ipari fejlődés azonban, bár egyes ágazatokban számottevő volt (lásd a gazdaságtörténeti fejezetet), azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy lekösse a falu felesleges munkaerejét. Csupán az 1930-as évek végétől, a háborús gazdasági konjunktúra kibontakozása idején vált érzékelhetővé az ipar munkaerő elszívó hatása vidéken is, ami a mezőgazdasági bérek emelkedéséhez is vezetett.

Az első komolyabb politikai törekvés a földbirtokviszonyok reformálására az első világháború után bontakozott ki. Ezt a szétszórt falusi nyugtalanságokon, paraszti megmozdulásokon túl az országos politikában a Kisgazdapárt képviselte. Ez a párt 1918 előtt nem játszott komolyabb szerepet a magyar politikában, a háború azonban szétzilálta a hagyományos falusi rendet, parasztok tömegeiben ébresztette föl a politikai részvétel valamilyen formája utáni vágyat, s a régi politikai berendezkedés teljes szétesése meg is teremtette a lehetőséget a Kisgazdapárt számára, hogy a nagypolitika résztvevőjévé váljék, nem utolsósorban azért, mert az általános és titkos választójog alapján tartott 1920-as választásnak köszönhetően a Nemzetgyűlés legnagyobb pártja lett (korábban ezt a korlátozott választójog lehetetlenné tette, lásd a politikai rendszerről szóló fejezetet). A Nagyatádi Szabó István által vezetett kisgazda paraszti csoport földreform elképzelései szerint földet azoknak kellett volna kapnia, akik rendelkeztek már valamekkora gazdasággal, ám nem akkorával, hogy az családjuk megélhetését biztosíthatta volna. Ilyenek, mint láttuk igen számosan voltak. Nagyatádiék érvelése szerint ők azok, akik kellő tapasztalattal, felszereléssel, s esetleg igásállattal rendelkeznek ahhoz, hogy működtessenek egy kisgazdaságot. Ezzel szemben állt a Rubinek Gyula által képviselt földreform koncepció, amely a teljesen nincsteleneknek kívánt pár holdas parcellát, esetleg csak házhelyet juttatni. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a nincstelen napszámosok nem képesek működtetni egy gazdaságot, nem rendelkeznek ehhez szükséges ismeretekkel és tőkével,

főleg nem az elengedhetetlen igásállatokkal, amiket ha bérelni kell a föld megműveléséhez, az önmagában tönkretetheti a gazdaságot. A közép és nagybirtok érdekeit képviselő Rubinek úgy gondolta, hogy a földreformnak nem is a birtokviszonyok gazdaságilag érdemleges megváltoztatására – a közép és nagybirtok, illetve a kisbirtok arányainak érzékelhető módosítására – kell törekednie, hanem a falusi népesség szociális viszonyainak olyan megváltoztatására, amely politikai szempontból eredményes hatást gyakorol a parasztág nincstelen rétegeire. Ez alatt lényegében a földszerző törekvések olyan kielégítését kellett érteni, amely alkalmas a szóban forgó rétegek megnyugtatóra és az új, ellenforradalmi rendszerrel való összebékítésére. A politikai küzdelemnek itt nem részletezendő lefolyása a Rubinek-féle koncepció győzelmét hozta – bár ezt a földreformot azóta is Nagyatádi-féle földreformnak nevezik, lényegileg nem az ő koncepciója valósult meg –, s a végrehajtás során sikerült meglehetősen jól kiszámítani, hogy mekkora áldozatra van szükség a nagybirtokok részéről, ami elegendő a politikai cél eléréséhez. Az eredeti kisgazda politikusoknak nem csak saját földreform-elképzelésüket nem sikerült keresztül vinni, hanem a párt önállóságát is elveszítette, s egy jó évtizedig nem is létezett olyan párt a politikai életben, amely elsődleges céljának a parasztság politikai képviseletét tekintette volna. Ebben Magyarország élesen különbözött szomszédjaitól, ahol ez a korszak a parasztpártok virágkora volt, mert a létszámában még nagy, s ugyanakkor társadalmilag-politikailag önállósult parasztság pártpolitikailag is erős szereplő tudott lenni. Nálunk csak az 1930-as évek elején alakult újjá a Kisgazdapárt, s csak az 1930-as, 1940-es évek fordulóján kezdett igazán karakteres és egyre gyarapodó erejű párttá válni.

20. táblázat. A földreform során magáncélra kiosztott földek felhasználása⁸

- 55 ezer hold házhelynek
- 186 ezer hold mezőgazdasági munkásoknak (főként konyhakert)
- 114 ezer hold törpebirtokosoknak
- 30 ezer hold hadirokkantoknak
- 25 ezer hold hadiözvegyeknek

(Forrás: Nagy 2003, 158.)

⁸ Elhagytunk táblázatból a magáncélra fordított földek esetében néhány kisebb tételt. Közcélokra – temetőtől, játszótéren át, vitézi telkekig és mintagazdaságokig, stb. – 190 ezer hold jutott.

Visszatérve a földreform kérdésére, a földjuttatások családtagokkal együtt közel másfél millió embert érintettek a parasztságból az 1920-as évek folyamán. Ezzel az egész parasztságnak közel a fele részesült valamiféle módon a tulajdonváltozásokból. Vagyis a földreform tömegeket emelt a teljesen nincstelenek sorából, ha nem is gazdák közé, de legalább a háztulajdonosok helyzetébe. Ez az érintett családoknak mind presztízsből, mind életszínvonalban jelentős emelkedést hozott, hiszen az uradalmi cselédszállásokhoz képest, illetve az albérletek drágaságához mérten a saját házában lakás olcsóbb és mindenképpen megbecsültebb helyzetet jelentett. Ráadásul egy konyhakert veteményekkel, baromfival a család ellátásához is hozzá tudott járulni, mint ahogy egy egy-két holdas parcella is lehetővé tette például a sertéstartást, mert biztosíthatta az ehhez szükséges takarmányt. Persze mindez egy család megélhetéséhez kevés volt. A földreform tehát nem változtatott érdemben a birtokmegoszláson, nem támasztott paraszti versenytársakat a nagybirtoknak a termények értékesítésénél, nem csökkentette a rendelkezésre álló olcsó munkaerőt, hiszen a juttatott földből nem lehetett megélni, de mégis sokakat emelt a teljesen nincstelen állapotból a tulajdonosok sorába. Ezzel a reform politikai célját el is érte, s ennek következtében a két világháború közötti korszakban – bár a mezőgazdaság értékesítési lehetőségei, s következésképp a mezőgazdasági munkabérek végig rosszak voltak, a világválság alatt pedig egyenesen tragikussá váltak – nem voltak olyan agrárszocialista megmozdulások, amelyek az első világháború előtti bő két évtizedet jellemezték, s gyakran csak karhatalom bevetésével, több megyére kiterjedő statáriummal voltak féken tarthatók.

A földjuttatások elsősorban a birtokszerkezet alsóbb kategóriáiban növelték meg a gazdaságok számát.

21. táblázat. Az önálló keresők megoszlása a mezőgazdaságban birtokméret szerint

	1920	1930
• 20-50 hold	51 637 (8,4%)	53 060 (7,2%)
• 10-20 hold	95 3891 (5,5%)	105 945 (14,4%)
• 5-10 hold	127 936 (20,7%)	151 005 (20,5%)
• 1- 5 hold	218 921 (35,5%)	294 705 (39,9%)
• 1- hold	106 977 (17,4%)	117 042 (15,9%)

(Gunst, 1987, 34. o. nyomán)

A földreformnak az életviszonyok átalakulására gyakorolt hatását ennél jobban mutatja, hogy az 1920-as években 290 882 lakóház épült falun, amivel 24,6%-kal növekedett az épületállomány a korábbiakhoz képest, ami igencsak számottevő. Összességében tehát a Nagyatádiról elnevezett földreform beleillik az 1920-as évek konzervatív reformlépéseinek sorába – az oktatásügyi fejlesztésektől a szociálpolitikai újdonságokig – amelyek úgy igyekeztek kezelni felmerülő kihívásokat, hogy a meglévő társadalmi viszonyok és tulajdonosi rend alapvetően ne változzék.

A földbirtokszerkezet lassú átalakulása egyébként a reformtól függetlenül is folyamatban volt. A nagybirtok területe nagyon lassan, de állandóan csökkent, s nőtt a paraszti birtok aránya, bár nem abban az ütemben, ahogy a falusi lakosság száma még mindig nőtt. Az 1930-as évek végétől került újra fokozattan előtérbe a földreform kérdése, nem függetlenül az arisztokrácia-, és nagybirtokellenes szélsőjobb erősödésétől, s ekkor a folyamatot újabb politikai beavatkozással igyekeztek felgyorsítani. Egy újabb telepítési törvény, illetve 1942-től a zsidónak minősített személyek földbirtokainak elvétele (lásd a zsidóságról szóló fejezetet) és részben szétosztása juttatott némi földet a parasztságnak, anélkül, hogy a birtokállomány szerkezetének radikális átalakításáról szó lett volna.

Az egész korszakban tartott az a lassú folyamat – melyet a régebbi szakirodalom ma már elavultnak tekintett terminológiával paraszti polgárosodásnak nevezett –, melynek során a parasztság fokozatosan távolodott a korábbi paraszti életformától. A változás persze földrajzi szempontból, vagy a parasztságon belüli egyes rétegek szempontjából korántsem azonos ütemben ment végbe. Egyrészt az alföldi mezővárosok gazdálkodó rétegeit közvetlenebbül érték a városi hatások, másrészt a nagyobb városok, mindenekelőtt Budapest közelsége, vagy a főutak melletti fekvés jelentett földrajzi szempontból különbséget, s a nyugat-dunántúli falvak eleve is közelebb álltak a városi életmódhoz, mint más tájak falvai. Persze a módosabb birtokos parasztok, akiknek több lehetőségük volt a városi világgal való kapcsolatokra, szintén fogékonyabbak voltak új életmódelemek átvételére. A táplálkozásban továbbra is domináns maradt a saját termelésű élelmiszer fogyasztása, de aki megtehetette vásárolt például rizst (esetleg nem önálló fogyasztásra, hanem hurkába), cukrot, amellyel teát izesítettek – ez is újdonság – vagy lekvárt főztek, ami elterjedőben lévő szokás volt (a szegényebbek, ha egyáltalán, csak szilvalekvárt főztek, ami cukor nélküli is elkészül). A módosabbak kávéját is vásárolták, bár persze csak pótkávé, amely

az első világháború idején a városi társadalomban is a korábbiakhoz képest jobban elterjedt. A paraszti életmódból kifelé tartóknál az étkezések időbeosztása és formája is változott, amennyiben az egytálételekről áttértek a több fogásos étkezésre. A cserépedényeket felváltották a fém lábosok, fazekak a konyhában

Az öltözködésben a hétköznapiakban már rendszerint a bolti ruha, a konfekció járta, s nem a saját háztartásban, vagy régi paraszti módszerekkel készített ruhadarabok voltak a jellemzőek (lényegében ki is haltak az ennek megfelelő régi foglalkozások, mint kékfestő és hasonlók). A módosabb gazdák öltözéke rendszerint nem is tért el a városi férfiruházattól, legföljebb a csizma öntudatos viselete különböztette meg őket. A női öltözködésben inkább egyes ruhadarabok jelentek meg a városi viseletből, 1940 körül már a félcipő is. Az ú.n. népviselet már legföljebb csak ünnepnap került elő, s bár néhol még fokozták a díszítettségét, valójában már viselőjének jómódját sem fejezte ki, inkább csak „márkajelzés” volt a városi relációkban, az autentikus népi-falusi termékek számára, legyen szó népművészeti tárgyról vagy gyümölcsről (valójában már a 19. században kibontakozó népművészet is a jelentős részben a falu és város közötti piaci kapcsolatokban született).

A nemi szerepek a korszakban változóban voltak. Az I. világháború után sok asszony már nem „kendezte” az urát, ami korábban a tisztelt egyoldalú kinyilvánítása volt. Ekkoriban többnyire a nők már nem állva szolgálták ki a férfit, s asztalhoz is ülhettek – nem a küszöbön vagy padkán ettek, mint a századfordulón még sokfelé –, de helyzetük a férjjel szemben továbbra is kifejezte az, hogy mindenkor a férfi járt elől, szemben a nők előre engedésének polgári normájával (Jávor 2000). A legvagyonosabb rétegben viszont már kezdték felmenteni a nőket a hagyományos munkafeladatok alól, s inkább idegen munkaerőre bízták ezeket, mert az presztízszt adott. Ez gazdaságilag nézve nem feltétlenül volt ésszerűtlen stratégia, ugyan úgy, ahogy a felhalmozás – vagyis a tőkének a gazdaságból való kivonása (lakberendezésre, párnákra, dunyhákra való fordítása) sem – mert az ez által a közösségben nyert presztízs, szimbolikus tőke az utódok házasságkötésekor a jól sikerült párválasztás (jómódú partner) révén újra gazdasági tőkévé volt esetleg változtatható (Molnár 2000).

Az életmód új elemeként említhetjük a fényképezkedés szokását, a terjedő újságolvasást, a moziba járást. Mezővárosokban, nagyobb falvakban akár állandó mozi is létesült már, de alkalmi filmvetítések ezen kívül is sok helyen voltak. Nagyobb helyeken a

kocsmákban megjelent a billiárd, amely városi kávéházi szórakozás volt korábban. A változó mentalitást tükrözte a különféle önkéntes belépésen alapuló egyesületek, szövetkezetek nagy száma. A vallásos, közművelődési, esetleg helyi politikai célzatú egyletektől a gazdálkodás fejlesztésével, vagy a falu csinosításával foglalkozó rendkívül sokféle egyesület tudta megnyerni magának a parasztok egy jelentős részét. Általában a gazdák ötven éves koruk körül léphettek tovább a családi gazdaság irányítójának szerepéből a helyi elitbe, szerepet vállalva az egyesületek, szövetkezetek illetve a falu vezetésében. A szövetkezetek – igaz, ezek szervezése rendszerint nem a parasztságtól indult ki, de ez sokszor az egyesületekkel is így volt – elsősorban bizonyos mezőgazdasági termények értékesítésével, a parasztság iparcikkkel való ellátásával, illetve kisösszegű hitelek nyújtásával foglalkoztak. A szövetkezetek hálózatát országos szinten a Hangya szervezet fogta össze.

Az életforma további változásaként rögzíthetjük a gazdagabb parasztoknál a lakberendezés, illetve a lakáshasználat átalakulását. Házilagosan készült bútorzat egyre kevesebb helyen volt, még a szegényebbek is egyre inkább boltban vagy iparosnál vásárolták a lakberendezési tárgyaikat. Ez új bútordarabok elterjedését is jelentette, a nászajándékok között például gyakorivá vált a korszakban a kis éjjeliszekrény. A parasztok egy része gyakran a korábbi lakáshasználat egész rendjét – tisztaszoba elkülönítése – elhagyta már, s városi kispolgári minták szerint rendezték be otthonukat. Persze, a falusi infrastrukturális körülmények elmaradása a várostól továbbra is meghatározta a hétköznapi életmódot, hiszen Budapesten a lakások kilencven százalékában volt villany és nagyon nagy arányban folyóvíz is, míg falun ezek még a módosabb gazdák számára is elérhetetlenek voltak. A villanyáram hiánya a telefon vagy a rádió személyes használatát is kizárta.

A paraszti életformának ezek a változásai persze fokozatosan mentek végbe és nem érintették egyformán a parasztság minden rétegét. A változásokat a kortársak gyakran nem értékelték egységesen. Egyrésztől nagyon sokszor megfogalmazódott az az elképzelés, hogy a parasztság valamiképpen egy tiszta és erkölcsileg magasra értékelhető életmód letéteményese, s egyúttal az autentikus magyar kultúra hordozója, másrésztől viszont gyakran élt a lenézés is a városi vagy középosztályi rétegekben a falusi viszonyokkal, emberekkel szemben. A paraszti életforma változásait sokan negatívan értékelték, mert a régebbi paraszti kultúrához képest egy értéktelen, városi, gyári, üzleti alapokon álló kultúrához való igazodást láttak benne, legyen szó akár a tárgyi környezetről, akár

szórakozásról, vagy szellemi javakról. Az ízlésvesztésről, „romlott parasztokról”, a földszerzés utáni törekvésben magukat önpusztító módon kizsigerelő családokról, vagy éppen a jómódjukat mérték nélkül fitogtatókról szóló eszmefuttatásokkal szemben mások pontosan látták, hogy a parasztság a maga korábbi életformájában nem maradhat meg, s hogy ez nem is kívánatos, mert ez egyben egy társadalmilag alávetett helyzetet is jelent. A parasztok, a falusi lakosság többségének nem volt lehetősége az érdekérvényesítésre – legyen szó akár helyi ügyekről, akár országos politikai kérdésekről – ha magasabb társadalmi helyzetűekkel adódott érdekütközésük, s nagyon csekélyek voltak a parasztságból kilépő mobilitás esélyei is. A paraszti világtól eltávolodók számára az ipari segéd-, esetleg betanított munka jelentett lehetőséget, vagy a MÁV, illetve néhány más állami intézmény nyújthatott elhelyezkedést. Az ő számukra ez nem egyszerűen munkaváltást, hanem sok tekintetben életformaváltást is jelentett, összességében azonban nem érintett ez 200 ezer embernél többet a korszakban. Az iskoláztatáson keresztül történő felfelé való mobilitásnak nagyon csekélyek voltak a lehetőségei. Az 1931-32-es tanévben a vidéki birtoktalanok 10-17 év közötti gyerekei közül minden 487. járt középiskolába, a birtokos parasztság hasonló korú gyermekei közül minden 33. A közép-, és nagybirtokosok családjában a megfelelő életkorúak közül minden második gyerek középiskolás volt. (Gunst 1987, 125.). A birtoktalan vidéki rétegeknél a 18-23 éves korosztályban minden 1320. gyerek jutott el főiskolára vagy egyetemre, míg a birtokos parasztnál minden 121. A tanuláson keresztül való felemelkedés leginkább az egyházak révén volt lehetséges: a hittudományi karokon (és az egyházi tanítóképzőkben) volt a legnagyobb a paraszti származásúak aránya a különféle intézménytípusok között, mert itt ösztöndíjak álltak rendelkezésre a tehetséges tanulók számára. Sokan vélték úgy, elsősorban a falukutató népi szociográfusok közül, hogy ilyen viszonyok között a parasztság legfeljebb csak hivatkozási alap lehet a különféle politikai csoportok számára, de maga nem részes a nemzeti kultúrában, s nem képes részt venni a nemzet politikai életében. Ahhoz, hogy ez lehetségessé váljék, éppen a sajátos paraszti állapotából kellett kiemelkednie a parasztságnak.

A parasztság felszámolódásának folyamata haladt is a maga kétségtelenül elkerülhetetlen útján. A mezőgazdasági foglalkozásuk arányának csökkenése a gazdasági fejlődés előrehaladásával nem volt kérdéses. A paraszti életforma bomlása azonban a megmaradó falusi népesség számára is a társadalmi és politikai emancipálódást jelenthette,

s a szükségszerű betagolódást a modern piaci viszonyok közé, nem csak termelőként, hanem fogyasztóként is, amivel együtt járt a gazdálkodás és a család szétválása, s a tevékenységi formáknak a modern vállalkozói, illetve munkavállalói helyzetté való fokozatos átalakulása, továbbá a parasztság politikai magatartásának vélelmezhető változása is. Ez a folyamat kétségtelenül előrehaladt 1945-ig, de a parasztság zömét illetően távolról sem ért a végére. 1945 után új körülmények között bizonyára felgyorsult volna a folyamat, a kiépülő kommunista rendszer azonban miközben mennyiségi értelemben erőszakosan felgyorsította a parasztság visszaszorulásának folyamatát, ugyanakkor a korábbinál sokkal alávétettebb helyzetbe kényszerítette a parasztságot, vagyis megakasztotta a társadalmi felemelkedés, s a politikai önállósulás folyamatát. Ez együttesen olyan törést okozott, amely a visszaemlékezésekben gyakran megszépítette a korábbi paraszti világ emlékét, s amelynek társadalmi hatásai máig is érezhetőek.

Irodalom

Balassa Iván: Az aratómunkások Magyarországon 1848-1944. Akadémiai, Bp. 1985.

Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon. Budapest, Korall, 2010.

Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Balassi, Bp. 1997.

Fél Edit – Hofer Tamás: Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In: Régi falusi társadalmak. Fél Edit tanulmányai. Szerk.: Hofer Tamás. Kalligram, Pozsony, 2001. 266-284. o.

Gunst Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp. 1987.

Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. Történelmi Szemle 2005. 3-4. sz. 381-292.

Hoffmann Tamás: Európai parasztok: életmódjuk története. Osiris, Bp. 1998.

Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880-1920. Debrecen, KLTE 1998.

Jávor Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Magyar Néprajz. VIII. Társadalom.

Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 2000. Akadémiai, Budapest. 601-692. o.

Molnár Mária: Társadalmi tagozódás. In: Magyar Néprajz. VIII. Társadalom. Főszerk.: Paládi-

Kovács Attila. 2000. Akadémiai, Budapest. 484-516. o.

Nagy József: Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között. Eger, Esterházy, 2003.

Scott, Eddie M. – Hutterer Ingrid – Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén. Történelmi Szemle 1990. 3-4. 301-357. o.

Sipos József: A pártok és a földreform 1918-1919-ben. Gondolat, Bp. 2009.

Szabó István: Bevezetés. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Szerk.: Szabó István. Akadémiai, Bp. 1965. I. 7-30. o.

Szilágyi Miklós: A személyes paraszti tudás érvényessége: Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében. Akadémiai, Bp. 2006.

Tóth Tibor: A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. Budapest, 1983.

Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849-1890.). In: A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században. Szerk.: Gunst Péter, Hoffmann Tamás. Akadémia, Budapest, 1976.

V. A VÁROSI TÁRSADALOM ALSÓ RÉTEGEI ÉS AZ IPARI MUNKÁSSÁG MAGYARORSZÁGON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A városi társadalom alsó rétegeit meglehetősen heterogenitás jellemezte Magyarországon a korszakban.⁹ Ezt a közeget inkább negatív módon lehet körülhatárolni, azaz azzal, hogy kik és milyen kritériumok alapján nem tartozhatnak ide. Egyrészt a városi társadalom alsó rétegei különböztek a falvakhoz kötött, paraszti életmódú társadalmi csoportoktól – noha a sokan rendelkeztek közülük falusi gyökerekkel, vagy akár nem is régen hagyták el a város kedvéért a paraszti világot –, másrészt pedig a városi társadalmon belül a középosztályi helyzetű rétegektől különböztek jellegzetes vonásokban. A határok persze nem élesek, mégis a jövedelem nagysága, az iskolázottság szintje, a fogyasztási szokások, az életmód mind jellegzetesen elkülönítették a városi társadalom alsó csoportjait a fölötte állóktól.

A jövedelem nagyságát illetően a havi kétszáz pengőt emlegette a kor – megénekelve egyaránt szonokban és József Attila versében –, mint középosztályi létminimumot. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy ez azért inkább egy egyedülálló ember esetében igaz, egy családnak már kevés volt a havi kétszáz, másrészt pedig, hogy szakmunkások körében, ha nem is volt általános, de akadt szép számmal, aki elérte ezt a jövedelmi szintet. Lényeges különbség volt viszont a jövedelem formájában, amennyiben a középosztályinak számító állásokban az alkalmazottak havi fix fizetést kaptak. A munkások viszont, még a jól képzett szakmunkások is többnyire napi bért kaptak, vagy teljesítménybért, amit többnyire a hét utolsó munkanapján, azaz szombaton fizettek ki. Ez egyrészt rugalmassá tette az ipari munkaerőpiacot, hiszen az iparvállalatok a megrendelés-állomány függvényében könnyűszerrel küldhették el munkásaikat vagy vehettek fel újakat, másrészt viszont bizonytalanabbá a munkások egzisztenciáját, mert bármikor megszűnhetett a keresetük (s végkielégítés, vagy felmondási idő esetükben nem létezett). A társadalom alsóbb rétegeiben is léteztek mindazonáltal fix keresetű csoportok, az ú.n. kisfixes kategóriák, postások,

⁹ Alsó rétegek alatt itt nem az ú.n. „underclass” csoportokat értjük, azaz nem a társadalmilag kevésbé integrált, marginalizált személyeket.

vasutasok, más közlekedési vállalatok dolgozói, hivatalszolgák, rendőrök, stb., akiket összefoglalóan altiszti rétegnek szoktak nevezni. Esetükben persze a fix fizetés – bár a társadalom alsóbb rétegeiben megbecsülést jelentett a bizonytalanabb jövedelemforrásokhoz képest – alacsonyabb volt, mint a középosztályi szinten, s főleg nem társult hozzá magasabb (legalább a középfokút elérő) iskolázottság, illetve a középosztályinak megfelelő életmód.

Az ipari munkások, és a különféle altisztek a heterogén városi alsó társadalom jellegzetes típusai voltak – belsőleg persze maguk is tagolt csoportok –, de ilyennek tekinthetők a szegényebb, segéd nélkül dolgozó iparosok, vagy más oldalról a házicselédek. Ezek mellett az aránylag jól megrajzolható profilú csoportok mellett a városok társadalmában számtalan foglalkozás, kisebb kategória, sajátos egyedi egzisztencia vagy sokszor marginalizálódott (a társadalomba alig integrálódott) egyén létezett, akiket nehéz valamilyen társadalomtörténeti típusba sorolni. A továbbiakban mi is inkább a városi tömegekből világosabb kontúrokkal kiemelkedő csoportokkal foglalkozunk, melyekről a rendszeresebb kutatásnak köszönhetően bővebb szakirodalom is rendelkezésre áll.

A korszak sajátos társadalmi csoportja volt a városi cselédség. E csoport létalapját a falusi és városi közeg távolsága, nem utolsósorban a bérszínvonal különbsége, a falusi munkalehetőségek szűkösége képezte. Egyszerűen szólva elég nagy számban állt rendelkezésre olyan munkaerő, amelyik vállalkozott a háztartási feladatok ellátására és már a középrétegek középső szintjén élők jövedelmi viszonyai mellett is megfizethető volt. A háztartási cselédek, ahogyan munkájuk a 19. századi urbanizáció során általánossá vált a polgári családokban sok tekintetben a későbbi szolgáltatási szektor feladatait látták el. A két világháború között Nyugat-Európában el is kezdődött a polgári rétegekben a cselédség visszaszorulása, mert helyüket az induló modern szolgáltató szektor vette át, illetve a modern háztartási gépek tették feleslegessé a munkájukat (és persze a széles középrétegek családszerkezeti változásai is ebbe az irányba hatottak). Magyarországon 1930-ban 200 ezer házicseléd volt (máshoz képest ennyi a középosztályi háztartás, ha a cseléd-tartást a középosztály kritériumának tekintjük, ami megfelel a hagyományos felfogásnak, bár szólnak ellene érvek; lásd a középrétegekről szóló fejezetet). A magyarországi cselédek egyharmada Budapesten dolgozott, s döntő többségük természetesen nő volt. A Budapesten kereső tevékenységet

folytató nők negyede, a korszak végén már csak ötöde (20%) volt cseléd (a többi legnagyobb részt munkásnő, tisztviselőnő).

22. táblázat. Nőcselédek száma Budapesten

1910 68 ezer

1920 51 ezer

1930 62 ezer

1940 59 ezer

(Forrás: Gyáni 1983, 24.)

A cselédkedés bevándorló foglalkozás volt a városokban, s szocializációs funkciót is betöltött, bizonyos értelemben közvetítve falu és város között. A rendszerint kamaszlánként faluról érkező cseléd lányok jelentős része ugyanis, miután a 30-40 pengős havi fizetésük nagy részét kelengyjükre gyűjtve félre tették – szállást, ellátást a munkaadónál kaptak – visszatért falura, s ott az öltözködéstől a táplálkozáson át a nyelvhasználatig a városi gyakorlat terjesztőjévé vált. Bár a többség az agrártársadalomból jött, mindazonáltal kisiparosok, városi munkások lányai is akadtak közöttük.

A házi cselédek az 1873-as cselédtörvény alapján ú. n. házi fegyelem alatt álltak, mintha gyámság alá lettek volna helyezve, sok szempontból nem számítottak jogalanyoknak, nem voltak jogképesek még nagykorúság elérése után sem. Zömük mindenes cseléd volt, azaz egyedül látta el a polgári háztartás legnehezebb feladatait. Specializáltabb háztartási személyzet, vagyis szakácsnő, szobalány, komorna, komornyik, kocsis, vagy sofőr aránylag ritkábban fordult elő, gazdagabb arisztokrata, nagypolgári háztartásokban. A mindenes általában a konyhában vagy a konyha melletti kicsiny cselédszobában aludtak. Rendszerint csak vasárnap délután, sokszor csak minden második vasárnap volt kimenőjük. A cselédség körében relatíve magas volt az olyan deviáns jelenségek előfordulása is, mint az öngyilkosság vagy a prostitúció. A középosztály részéről jelentkező törekvések a deviancia megelőzésére, illetve a cseléd lányokról való gondoskodásra rendszerint felekezeti szinten szerveződött nőegyletek formájában jelentkeztek, melyek cselédközvetítéssel foglalkoztak, átmeneti

szállókat tartottak fenn, s igyekeztek gondoskodni a családi környezetüktől távol került lányokról. A cselédek nagy része csak néhány évet töltött ebben a foglalkozásban, többségük visszatért falura, egy részük pedig városi munkásnő lett, csak mintegy egytizedük maradt élethossziglan a pályán, rendszerint szegénygondozásba kerülve életük végére.

Az altiszti réteg a cselédekhez hasonlóan aránylag szoros kapcsolatot tartott a falusi világgal, ahonnan gyakran származtak. Ez a réteg az ipari munkássághoz képest valamelyest nagyobb egzisztenciális biztonságban élhetett, s gyakrabban volt képes gyermekeit – s erre sokszor ambíciója is volt – iskoláztatás révén a középosztályba vagy annak közelébe juttatni. Tehát ezek az altiszti illetve kisfixes foglalkozások gyakran az intergenerációs mobilitás felfelé vezető csatornái voltak. Életmódjukat tekintve sokszor sajátos kispolgári változatban a középosztályi életformát igyekeztek követni. Öltözködésük sokszor annak olcsóbb változata volt, lakásuk pedig, bár nem felelt meg a középosztályi normáknak, de lakberendezésében, tárgyi világában a polgárinak – középosztályi szempontból rossz ízlésű – utánzása volt, szemben a munkáslakással, amely alapjaiban nem a polgári lakáshasználatot követte.

A városi társadalom alsó rétegének sajátos csoportját képezték az önálló egzisztenciájú iparosok, részben a szegény kiskereskedők. 1940-ben egyenletes emelkedést követően 185 ezer a kisipari műhelyek száma Magyarországon. Ide a 20 főnél kevesebbet foglalkoztató üzemek tartoztak, e fölött minősült hivatalosan gyárnak egy vállalkozás. Ám a kisiparon belül további lényeges, bár elmosódó határú különbségek rejlettek. Az 5 és 20 fő közötti alkalmazotti létszámot foglalkoztató ipari vállalkozások – melyeket a korban sokszor középiparnak neveztek – tulajdonosaiknak gyakran biztosítottak valódi középosztályi életnívót. Őt vagy még inkább három segéd alatt viszont az iparosok jövedelmi viszonyai már nem igen különböztek a szakmunkásságétól. Sőt, a sok elvileg önálló iparos helyzete, ha egy-egy nagyobb üzem bedolgozója volt, nem tért el a függőség szempontjából sem az ipari munkásokétól. A gyakran segéd nélkül dolgozó iparosok jövedelmei még az ipari szakmunkások – vagy a 10-20 holdas parasztgazdák – átlagát sem érte el. A réteg legalján a vásárról vásárra járó vándoriparosok helyezkedtek el, vagy a vidéki városok kisiparosai, akiknek üzletköre oly szerény volt, hogy abból megélni nem tudván a mezőgazdaságból egészítették ki jövedelmüket. 1930-ban az iparosok egyharmada rendelkezett mezőgazdasági földtulajdonnal vagy bérlettel, s ráadásul nem kevesen akadtak, akik mezőgazdasági napszámos munkát is vállaltak. A télen az iparban, nyáron a

mezőgazdaságban dolgozó iparosok ellenpontját az új, városi szolgáltató szakmák képezték, mint a villanyszerelő, autószerelő, amelyek aránylag magas keresetet és állandón növekvő ügyfélkört mondhattak magukénak. A preindusztriális kézműiparnak viszont nem egy fajtája végleg eltűnt a korban, mert nem bírta a versenyt a gyáriparral, vagy pedig mert termékeik kikoptak a használatból (csizmadia, szíjgyártó, kádár, fazekas, kötélverő, stb.). Az iparos rétegen belül tehát nagyon sokféle csoport rejtőzött, s bár egyesületeikben sokszor ápolták a „polgári öntudat” hagyományát – sőt vidéki városokban, ha elegendő számú mester volt, néhol a céhes idők formalitásait is igyekeztek fenntartani – ám zömük messze állt a középosztály életformájától és egyre inkább fogyasztói mentalitásától.

A városi társadalom legnagyobb karakterisztikus csoportja az ipari munkásság volt. 1910-ben létszámuk már az egymilliót közelítette és ezzel meghaladta a kereső népesség 10%-át. Trianon nyomán a munkásság létszáma hozzávetőleg 600 ezerre csökkent, majd innen az 1920-as, 1930-as évek ipari fejlődésének köszönhetően fokozatosan újra nőtt, nem csak abszolút számban, hanem a népességen belüli arányában is a létszámuk. 1940-ben már a kereső népesség 18%-a dolgozott az iparban, ami hozzávetőleg 830 ezer keresőt jelentett. Ennek a tömegnek kétharmada a budapesti agglomerációba összpontosult. A további nyolc vidéki iparvárossal együtt az egész munkásság háromnegyede 9 ipari városban élt.

Sajátos volt az ipari munkásság belső tagoltsága, amely a korszakban jelentős átalakuláson is keresztül ment. Összességében az ipari munkásság hozzávetőleg fele volt szakképzett, de ez az arány némiképp csökkent a korszakban. A kisiparban a többség szakképzett volt, a gyáriparban viszont a dualizmus végén 40% volt csupán a szakmunkások aránya, majd ez az 1930-as évek végéig 30%-ra csökkent. Ennek oka az volt, hogy a két világháború között aránylag gyorsan fejlődő könnyipari ágazatok, mindenekelőtt a textilipar alig igényelt szakmunkásokat (szemben például a vas és gépiparral, vagy a nyomdaiparral, utóbbiban ekkor is 80% maradt a szakmunkások aránya). Ugyanezzel összefüggésben nőtt a nők aránya a munkásságon belül. 1910-ben a munkásság 13%-a volt nő, 1940-ben 23%, többségük szakképzetlen. A másik oldalról ez azt jelenti, hogy a képzetlen segédmunkások több mint fele nő volt, míg az ipar férfi dolgozói között a szakmunkás a jellegzetes figura. Sajátos polarizáltság jellemezte a munkásságot abból a szempontból is, hogy majdnem felük 500 főnél is többet foglalkoztató ipari üzemekben dolgozott, viszont a másik oldalon szintén nagyon sokan dolgoztak a gyáripari szintet el sem érő kis műhelyekben is.

23. táblázat. Átlagos gyáripari munkáslétszám Magyarországon (20 főnél többet foglalkoztató üzemekben dolgozók)

1921 152 ezer fő

1924 193 ezer fő

1927 225 ezer fő

1929 235 ezer fő

1933 176 ezer fő

1936 246 ezer fő

1938 288 ezer fő

1943 392 ezer fő

(Forrás: Sipos 1985)

A gyáripari munkásság létszámadatainak idősorán jól látszik a korszak közepén a korábbi fejlődés ívét megtörő világgazdasági válság, majd pedig az 1930-as évek végétől kibontakozó hadiipari konjunktúra hatása, amikor ismét meredeken nőtt a létszám.

A munkásság természetesen tagolt volt az egyes szakmák presztízse, illetve jövedelmi viszonyai szerint is. A bérek skálája nagyjából a 8 pengős napibértől a 2 pengősig terjedt. Előbbi jól képzett férfi szakmunkások érhatték el egyes szakmákban, főként a fővárosban – ez heti 48, havi közel 200 pengőt jelentett – utóbbit leginkább vidéki segédmunkások. Az alacsony, két pengős ipari napibérekkel kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy a mezőgazdaságban az egypengős napibér hosszú ideig általános volt. Ez mutatja, az ipari munkásoknak az agrármunkásokhoz képest kedvezőbb helyzetét. Általában is elmondható, hogy a városi ipari munkásság jövedelmi viszonyai, iskolázottsága, tájékozottsága a világról (köszönhetően az újságoknak és a mozinak) lakóhelyének infrastrukturális adottságai mind előnyükre különböztek a falusi társadalom zömét alkotó mezőgazdasági munkásság, sőt

kisbirtokos parasztság viszonyaitól. Visszatérve az ipari munkásság tagoltságára, a jövedelemmegoszlás bizonyos alapvető sémája azonos volt minden ágazatban, illetve foglalkozásban. Minden iparvállalatnál legtöbbször a szakmunkások kerestek, őket követték a betanított munkások, majd a segédmunkások. Mindhárom kategóriában, ha előfordultak nők, ők törvényszerűen kevesebbet kerestek, mint férfi kollégáik. A jövedelemskálának ezt az elrendezését a kollektív szerződések is – melyeket egyes ágazatokban a szakszervezetek a munkaadókkal való komoly harcokban alkudtak ki – tartalmazták. Nem minden ágazatban létezett azonban kollektív szerződés: míg a nyomdaipar már régen ez alapján működött, s a vas és gépiparban is jellemző volt, addig az újabb iparágakban gyakran hiányzott.

Sajátos helyzetben voltak a tanoncok – mai kifejezéssel ipari tanulók –, akik 12 éves kortól az elemi iskolai tankötelezettség végére érve, vagy egyre gyakrabban 14 éves kortól, a polgári iskola befejezése után tanultak ipari szakmát. A tanoncok viszonyai igen sokfélék voltak. Vidéken még mindig előfordult, hogy a tanonc mestere házában élt – és a valóságban sokszor legalább annyit foglalkozott cselédmunkával, mint szakmája elsajátításával – viszont Budapesten, vagy a nagyvállalatok által uralt vidéki városokban (Ózd, Salgótarján, Győr, stb.) a nagyobb gyárakban szervezett módon, a kor viszonyaihoz képest jó körülmények között lehetett elsajátítani a szakmai ismereteket. Szakmánként változott az is, hogy a tanonc családjá fizetett-e az oktatásért (és esetleg szállás-ellátásért), vagy éppen ő kapott munkájáért szerény – a segédmunkásokénál is csekélyebb – fizetést, vagy esetleg pénzmozgás nélkül működött a tanoncképzés. A felszabadult tanonc – felszabadulásnak nevezték a tanoncsorból való kilépést – a helyi hatóságok és szakmája testületei előtt letett vizsgája után szakmunkássá vált. Szakmájában, ha rendelkezett tőkével, akár önállósíthatta is magát. Keresete bérmentes munkásként is hamar meghaladta a segédmunkásokét, s általában az életkorral és a szakmai tapasztalatok gyarapodásával együtt emelkedett hozzávetőleg 40 éves korig. 50 éves kor körül viszont már csökkenni kezdett, ahogyan az emberi természetből folyó módon ekkor már a munkaképesség hanyatlani kezd.

Az iparosodás kezdetén a munkásság törzsét alkotó szakmunkások egy része külföldi származású volt. A még a dualizmus idején kibontakozó ipari fejlődés idején hiány volt Magyarországon szakmunkásokból. Ezért cseh, osztrák, német, svájci területekről érkezett bevándorlók – akiket a munkaerőhiány miatt a megélhetési költségekhez képest aránylagosan magasabb munkabérek vonzottak – képezték a kialakuló szakmunkásság egyik

bázisát. Másrészt a céhes viszonyokból lassan kilépő hazai kisiparból kerültek ki a gyáripárban alkalmazást nyerő szakmunkások. A parasztságból frissen érkezők ritkán váltak rögtön szakmunkássá, leggyakrabban csak betanított munkásként, segédmunkásként helyezkedtek el. A két világháború közötti munkásság egy jelentős részére is igaz volt még, hogy az iparosodás által mozgásba hozott mobil csoportok közé tartozott. 1930-ban, amikor a népszámlálás kérdőpontjait néhány szociológiai jellegű kérdéssel egészítették ki, a munkásság 60%-áról derült ki, hogy nem ott él, ahol született, azaz földrajzilag mobil volt. Országosan a réteg egynegyede tartozott az örökletes munkásság sorába, azaz már apjuk is munkás volt, ám Budapesten jóval magasabb volt ez az arány.

Mi jellemezte a városi munkásság életmódját? Ezt egyrésztől, de egyáltalán nem kizárólagosan a jövedelmeik nagysága határozta meg. A munkásság jobban kereső felső harmadának bére lényegében azonos sávban mozgott a különféle fix fizetéses tisztviselők alacsonyabb keresetű csoportjainak jövedelmeivel. Ám e jobban kereső munkások életmódja is számos tekintetben eltért a középosztályt jellemzőktől.

24. táblázat. Munkásháztartások átlagos éves kiadásai Budapesten 1929-ben (egy fogyasztási egységre számítva)¹⁰

Élelmezés	438 pengő	52,5%
Lakbér	105 pengő	12,5%
Fűtés, világítás	50 pengő	6%
Ruházat	95 pengő	11%
Egyéb kiadások	143 pengő	17%

(Forrás: Bódy 2010)

¹⁰ A fővárosi statisztikai hivatal az 1920-as 1930-as évek fordulóján háztartásstatisztikai felvételeket folytatott. A kiadásokat a korabeli statisztikusok az összehasonlíthatóság céljából a háztartások összetételének életkori és nemi sajátosságait figyelembe vevő fogyasztási egységekre standardizálták.

A munkásháztartások kiadási szerkezetéből látható életmódjuk néhány sajátossága. Feltűnő a lakbérköltségek alacsony volta – akkoriban a városi népesség túlnyomó része bérlakásban lakott – és az élelmezési költségek igen magas aránya. A munkások összes kiadásának több mint fele ment élelmiszerekre, ami nem pusztán budapesti sajátosság. Minden hasonló adatfelvétel a közép-európai országokban (beleértve Ausztriát és Németországot is) azt mutatja, hogy a 20. század kezdetén a munkásság körében a táplálkozás költsége meghaladta kiadásaik 50%-át. Ez a fogyasztási szokások felől tekintve az őket a középrétegektől megkülönböztető egyik legfontosabb vonás volt. A másik a lakásra fordított összegek alacsony volta. A tipikus munkáslakás szoba-konyhás és a munkások akkor sem költöztek nagyobbra, ha jövedelmi viszonyaik ezt megengedték volna. Velük szemben a középosztályba tartozók jóval többet költöttek lakásukra – és ruházatukra – mert ezek az életmódnak a leginkább társadalmi státuszt kijelölő elemei. Voltaképpen a lakás a munkásoknál is az, mert a szoba-konyhás lakás választása abban az esetben is, ha megengedhetek volna maguknak nagyobbat, megfelelt a munkás identitásnak. Egy nagyobb lakástól nem váltak volna középosztálybelivé – hiszen ehhez hiányzott az iskolázottságuk, annak megfelelő öltözködni, viselkedni tudásuk – ugyanakkor kiléptek volna vele a saját munkás közegük életvilágából.

Eltért azonban a lakáshasználat módja is a munkás, illetve a polgári rétegeknél. Utóbbiaknál az otthon a családnak mint szoros érzelmi közösségnek a magántere, más oldalról pedig a polgári státusz társadalmi reprezentációjának eszköze. A munkások családi élete ezzel szemben nem kötődött szorosan az otthonhoz, szociabilitásuk pedig kifejezetten a lakás falain kívül talált helyet, köztereken, egyletekben, vendéglőkben, kocsókban. A szoba-konyhás munkáslakás, amelynek gyakran mindegyik helyisége hálóként is szolgált a középosztályinál rendszerint népesebb munkás családokban – sőt gyakran még albérlőt is fogadtak – természetesen nem is lett volna alkalmas a polgári értelemben vendégfogadásra.

A munkás háztartások kiadási szerkezetének egy másik meghatározó vonása a fenti táblázatban „egyéb kiadások” címszó alatt összefoglalt tételek relatív alacsony volta. Ez tulajdonképpen a jövedelemnek az ún. szabad felhasználású része, vagyis az az összeg, amelyet az alapvető szükségletek – táplálkozás, lakás, öltözködés – kielégítése után

szabadon fel lehetett használni. Polgári, középosztálybeli családoknál a jövedelem szabadon felhasználható része rendszerint magasabb arányt tesz ki az összes kiadás között. Ez az az összeg, amit szabadidőre, kikapcsolódásra, vagy az alapszükségleteken túli fogyasztásra lehet fordítani. A fogyasztás történetével foglalkozó szakirodalom hajlik arra, hogy a számottevő szabad felhasználású összegek meglétében – bár persze az alapszükségletek kielégítésének konkrét formái is nagymértékben különböznek – a polgári rétegeket az alsó társadalomtól elválasztó tényezőt lássson. A két háború között Magyarországon a középrétegek és a munkások kiadási szerkezetében még további markáns különbségek is mutatkoztak. Az egyik, hogy a munkáscsaládok milyen keveset költöttek egészségre és testápolásra. Polgári családokban egy személyre is több kiadás jutott ezen a területen, mint munkásoknál az egész családra. A másik a hiteltörlesztések hiánya a munkásháztartásokban. Számukra a sarki fűszeresnél esetleg volt hitel, ezen túlmenően azonban nem számítottak hitelképesnek – nem feltétlenül jövedelmük alacsony, inkább bizonytalanabb volta miatt –, míg a polgári háztartások rendszeresen törlesztettek hiteleket, például bútorrészleteket, vagy szabószámlákat (ami a polgári öltözködéshez elengedhetetlen volt, bár a korban már megjelent a konfekció).

Összességében a munkáséletmód a korszakban még alig-alig közelített a középrétegek bontakozó fogyasztói életmódjához. A jobb keresetű szakmunkások egy része számára elérhetővé vált egyfajta kispolgáriás jólét. Ehhez tartozhatott akár a családi ház is – például Pest külső kerületeiben vagy pestkörnyéki településeken gyakran a szakszervezetekhez kötődő egyesületek vagy szövetkezetek keretei között jöttek létre a családi házas telepek – és, újság vagy akár rádió előfizetés, rendszeres mozi látogatás, s esetleg gyermekeik magasabb fokú iskoláztatása. Ám a munkásság zöme életformáját tekintve nem tudott még kilépni az iparosodás korai szakaszára jellemző aránylag szerény életkörülményei közül. Ennek egy demográfiai jele, hogy még 1930-ban is a munkásság 54%-a egyedülálló, ami Nyugat-Európában még a 19. századi iparosodás korszakának jellemzője. A kétkeresős családmódel aránylag ritka volt körükben. A jól kereső szakmunkások feleségei nem dolgoztak, ennyiben a polgári életmód felé közelítettek már, a munkásság zöme azonban ezt nem tudta elérni, s inkább meg sem házasodott.

Az ipari munkásságot a korszakban figyelemre méltó politikai integráltság jellemezte, amelynek alapjai bizonyára az életforma és a hétköznapi tapasztalatok közösségében

rejtettek. Nem igen volt más olyan társadalmi csoport Magyarországon, amelyet egy szervezeti hálózat olyan átfogó módon integrált volna, mint a munkásságot. A 19. század végén lassan kikristályosodó szociáldemokrata ideológia jegyében szerveződő szakszervezetek már a századforduló után egyre fontosabb tényezőivé váltak a munkások mindennapi életének is. Ezeknek a szervezeteknek a jogi helyzete nem volt ugyan egyértelműen rendezett, de a kormányzat a századforduló után tolerálta őket. Mint nevük is mutatja, eredetileg a szakmunkások szervezetei voltak, szakmák szerint tagolódva jöttek létre, majd az egyes szakszervezetek ágazati szinten is tömörültek. A saját iparágában a legnagyobb befolyással a nyomdász szakszervezet rendelkezett, de országos tekintetben a Vasas szakszervezet volt a legerősebb, mely a kohászoktól a lakatosokig a legkülönbözőbb vas-, és gépipari szakmák munkásait tömörítette. Miután ebben a korszakban nem volt a mai értelemben vett munkajog, a munkaerőpiacot pedig rendkívüli rugalmasság jellemezte, hiszen az elbocsátás és a felvétel egyik napról a másikra történhetett az ipari cégeknél – ami a munkásság szemszögéből a megélhetés bizonytalanságát jelentette –, a szakszervezetek döntő jelentőségű tényezővé tudtak válni a munkásság életében. Egyrészt, mert az időleges munkanélküliség idején segélyezték tagjaikat, másrészt pedig mert a közös fellépés keretét biztosítva eszközül szolgálhattak a jobb bérek és munkafeltételek kiharcolásához. Harmadrészt a szakszervezeteknek óriási jelentősége volt, mint munkaközvetítőknél. Ebbéli tevékenységük valójában fontosabb volt mint a munkaadókkal időnként vívott – esetleg sztrájkokkal járó – bérharcok vezetése. A szakszervezeti munkaközvetítő – mely a szervezett munkásoktól értesülhetett arról, hogy hol milyen szakmákban van felvétel – a rugalmas munkaerőpiac viszonyai mellett óriási előnyt jelentett az egyes munkakereső szakszervezeti tagoknak, de tudatos munkaközvetítési gyakorlatával bizonyos mértékig befolyásolni tudta a munkaerőpiac tendenciáit is. Így a szakszervezetek nem csupán formális intézmények voltak, hanem a munkások személyes elköteleződésén alapuló, olyan társulások, amelyekbe a munkásoknak érdemes volt befektetniük anyagi értelemben is, és érdemes volt hozzájuk személyes szinten is kötődni.

Számos nagyvállalat a századfordulótól, különösen pedig a két világháború közti időben komoly szociális intézményeket fejlesztett ki, esetleg munkáslakótelepeket épített – ellátva infrastrukturális létesítményekkel –, egészségügyi és kulturális intézményeket tartott fenn alkalmazottjai számára. Sok gyár törekedett arra is, hogy bevált és a speciális gyártási

eljárásokba beletanult munkásait rossz konjunktúra idején is megtartsa. Mindez azonban általában nem tette feleslegessé a szakszervezetek tevékenységét.

A szakszervezetek köré már az első világháború előtt elkezdett kiépülni egy intézményhálózat. Maga a szociáldemokrata párt közvetlenül nemigen játszott szerepet ebben, a munkások személy szerint általában nem is léptek be, a szakszervezeti tagság volt gyakorlatilag azonos a párttagsággal. Viszont egyesületek, klubok, sőt egy szövetkezeti hálózat jött létre a szakszervezetek körül, amely a munkások számára a szabadidő eltöltésének sokféle lehetőségét kínálta – az eszperantista mozgalomban való tevékenységtől a túrázason és más sportokon keresztül az önképző körökig, vagy egyszerűen csak a társas együttlét alkalmait teremtette meg – s ugyanakkor egyfajta munkás kultúrát intézményesített, mely a benne résztvevők számára értelmezte az őket körülvevő világot, a munkaadók „ármánykodásától” a rendőrség fellépésén át a „laktérzóra” vagy a drágaság jelenségéig. Utóbbi kérdéssel kapcsolatban született meg – közvetlenül német minták nyomán, amelyek viszont angol kezdeményezéseket utánoztak – a 20. század elején az Általános Fogyasztási Szövetkezet. Ez a vállalkozás, melyben a szakszervezetek tőkével is részt vettek alapvetően a szervezett munkásokra mint tagokra épített. A Budapesten és környékén bolthálózatot fenntartó szövetkezet igyekezett a kiskereskedelmi üzleteknél olcsóbban ellátni a munkásságot élelmiszerrel és háztartási iparcikkkel, s tagjainak a nyereségből visszatérítést is fizetett. Összességében a szakszervezetek, az őket körülvevő egyleti hálózat, a szövetkezet, a szakmánként megjelenő szakszervezeti lapok, illetve a Népszava, mint a szakszervezetek központi lapja egy aránylag zárt életvilágot képeztek a munkások számára, hiszen a munkahely, a szabadidő eltöltésének helyszínei, az általuk fogyasztott média – és gyakran az otthonok is a munkásnegyedekben – ugyan annak a kulturálisan egynemű közegnek a részei voltak. Erre a munkás életvilágra épültek rá, illetve ezt fogták egybe az első világháború környékén a legtöbb európai országban a szociáldemokrata vagy szocialista pártok, politikailag is megjelenítve azt a társadalmi törésvonalat, mely a munkások és a polgári rétegek között húzódott.

Az első világháború – megint csak más európai országokhoz hasonlóan – a munkásságot társadalmilag és politikailag integráló intézményrendszer megerősödését hozta magával Magyarországon. A kormány, hogy megőrizze a munkásság lojalitását vagy hogy legalábbis megelőzze szembefordulását a háború – konkrétan a haditermelés érdekeivel – a

szakszervezeteknek komoly jogosítványokat adott munkaügyi kérdésekben, voltaképpen ekkor jött létre a munkaadók, munkavállalók és kormányzat hármass viszonyrendszere. Emellett az Általános Fogyasztási Szövetkezet jelentős szerepet kapott az ipari munkásság – jegyrendszer keretében megszervezett – közellátásának lebonyolításában. A háború idején átalakult Budapest és más nagyvárosok lakáspiaca is. Az addigi szabad bérlakáspiac helyére ezen a téren is kötött gazdálkodás lépett, a lakásokat a lakáshivatal utalta ki. Utóbbiban pedig hivatalosan is szerepet kapott a lakásbérlők egyesülete, amely megint csak egy a szociáldemokrata munkásmozgalom szervezeti hálójába tartozó egyesület volt. A háború alatt tehát a munkás közeget integráló intézményrendszer jelentősége, ereje, hatóköre igen csak megnőtt, mert a háborús hétköznapiak menedzselésében – a közellátástól a lakásügyekig és ideértve természetesen a munkaviszonyokat és a haditermelést – megkerülhetetlen szerepük volt. A háború második két évében ezért a szakszervezeti taglétszám meredeken emelkedett, s 1918 őszére a budapesti agglomerációban lényegében 100%-ossá vált.

Ez magyarázza, hogy az összeomlás bekövetkeztekor a hatalom szinte automatikusan hullott a szociáldemokrata párt kezébe, hiszen az egyetlen olyan politikai erő volt, amely igazán szervezett tömegeket, egy jól integrált bázist tudhatott maga mögött. A tanácsköztársaság kísérlete 1919-ben részben annak következménye volt, hogy ebben a bázisban pillanatnyilag a diktatúrának, a más politikai csoportok nélkül való kormányzásnak a vágya került többségbe. Az ú. n. proletárdiktatúra bukása után a szakszervezetek köré épülő intézményhálózat megtépázódva, de továbbra is fennmaradt. Némiképp ingadozó taglétszámok mellett, de az 1920-as években és az 1930-as évek nagy részében is egyben tudták tartani a szakmunkásság törzsét. Ebben az időszakban természetes volt, hogy a szakszervezetek véleményét a kormányzat kikérte a munka világát érintő törvényjavaslatokkal kapcsolatban, s működésüket bár szorosan ellenőrizte, de a bérharcok tekintetében is szabadon hagyta. Számos ágazatban a szakszervezetek és a munkaadói szervezetek kollektív szerződésben rendezték a munkaidő, a munkabér kérdéseit, s ezek munkajog hiányában a munkaviszonyok egyedüli meghatározói voltak. Csak a politikai célokért folytatott sztrájk volt tilalmas. A szociáldemokrata párt a választásokon rendre meg is kapta a mögötte álló jól integrált bázis szavazatait, ami elegendő volt ahhoz, hogy állandó ellenzéki pártként jelen legyen a törvényhozásban.

Változás az 1930-as évek végén következett be, amikor a jobbra tolódó politika megpróbálta felszámolni a szociáldemokrata intézményi háló jó részét – az Általános Fogyasztási Szövetkezet esetében például sikerrel¹¹ –, s visszaszorítani a szakszervezeteket. Ekkoriban – talán a sokévi ellenzéki politikai szerep meddősége miatt – sokan lemorzsolódtak a szociáldemokrata párt bázisából. A fiatalabb és nagyobb arányban tanulatlanabb munkások körében pedig – mint láttuk, a két háború között kifejlődő új iparágak kevésbé szakmunkásokat, inkább betanított munkásokat igényeltek – jóval kevésbé épült ki a kötődés a szociáldemokrata intézményhálózathoz, mint az első világháború környékén szocializálódott munkásokban. A munkásságnak ezek az újabb csoportjai hajlamosak voltak 1939-ben a nyilas pártra szavazva fejezni ki elégedetlenségüket a fennálló viszonyokkal. De egy mintegy 100 ezres szakszervezeti törzsgárda még a negyvenes évek elején is fenntartotta a munkásságot a szociáldemokrata táborba integráló intézményrendszert. A második világháború utáni évtizedekben bizonyára Magyarországon is ennek a munkásságot integráló intézményhálónak a kiteljesedését hozta volna a szociáldemokrata párt esetleges kormányzati szerepvállalása. Legalábbis az európai demokráciákban így történt, míg az 1960-as évektől – a gazdasági és társadalmi változások hatására – bomlásnak nem indult a viszonylag zárt munkás miliő. Magyarországon azonban a kiépülő egypárti diktatúra felszámolta, illetve a saját eszközévé tette a munkásság intézményrendszerét, e tekintetben is eltérítve a magyar fejlődést a nyugati fejlődés nyomvonalától.

Irodalom

Bódy Zsombor: Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. Argumentum, Bp. 2010.

Bódy Zsombor: Közelítések Budapest két világháború közötti társadalmához a fogyasztás történetén keresztül. In: Fons 2010. 4. 411-460.

Gyáni Gábor: Család, háztartás és városi cselédség. Magvető, Bp. 1983.

¹¹ Ezt a Hangya szövetkezeti hálózatba olvasztották be. A szocializmus évtizedeibe ÁFÉSZ néven léteztek tovább.

Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-1949. Bp. 1961.

L. Nagy Zsuzsa: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen U.P. Debrecen, 1997.

Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezettsége Magyarországon (1919-1938). In: Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Szerk.: Sipos Levente. Győr, 1985.

Sipos Péter: A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon. Bp. 1997.

Tímár Lajos: Területi különbségek a városi kispolgári rétegek társadalmi helyzetében, mobilitási viszonyaiban. In: Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon (Szerk.: L. Nagy Zsuzsa), Bp. 1994. 56-95.

VI. KÖZÉPRÉTEGEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

A 20. század első évtizedeiben a társadalom középső zónájában zajlottak Magyarországon a leggyorsabb és legnagyobb jelentőségű változások, átrétegződési folyamatok. A 19. század polgári társadalmának alapvető vonása volt az önálló egzisztenciájú férfiak központi szerepe. Ők rendelkeztek politikai jogokkal, ők álltak a társadalom különböző egységeinek, a családoknak, műhelyeknek, cégeknek, gazdaságoknak az élén. A közkeletű szóhasználat többnyire őket nevezte polgároknak. A 19-20. század fordulójától zajló folyamatok azonban hozzájuk képest – vagy velük szemben – más csoportoknak is egyre nagyobb szerepet juttattak, illetve más társadalmi típusokat is a középrétegek sorába emeltek. Mindenekelőtt a különböző alkalmazotti helyzetű csoportokról van szó, de lényeges a nők helyzetének változása is, mert ez is lényegbevágóan változtatott a polgári rétegek arculatán.

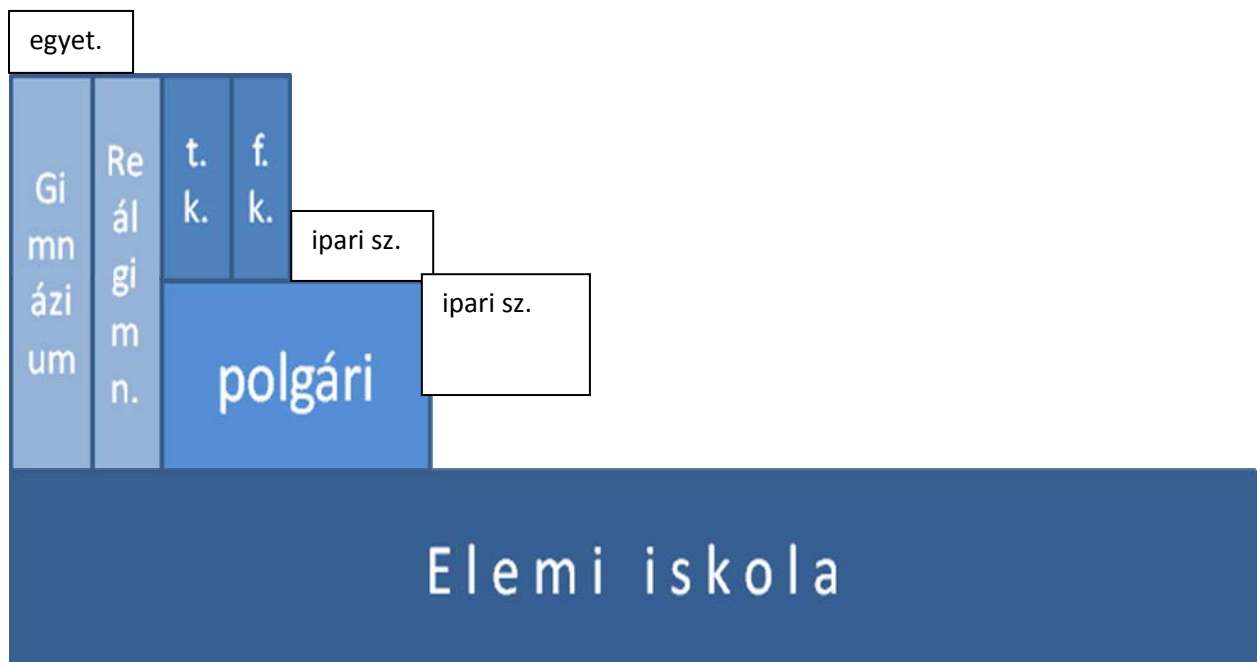
Ha a polgári társadalmi helyzetet a választójogosultságon mérjük, aminek határait az első világháború előtti választójog adócenzussal jelölte ki, akkor hozzávetőleg a felnőtt férfiak ötöde-negyede sorolható a polgári népességhez, vagy másként a középrétegekhez, illetve a társadalom szűk, legfelső csoportjaihoz (melyekkel egy külön fejezetben foglalkozunk). A középrétegeknek ezen túlmenően természetesen sok más ismérve is lehetséges, s a századelőn a középosztály kifejezést nem is a választójogosultakra, hanem ennél mindenképpen szűkebb körre alkalmazták. Nincs itt terünk a „polgár” és a „középosztály” kifejezések fogalomtörténetének részletezésére. Annyit lényeges velük kapcsolatban megjegyezni, hogy egyik kifejezés sem pusztán vagyoni helyzetet, osztályhelyzetet ír le, legalábbis a mai társadalomtudományi szóhasználatban. Akár polgárokról, akár középosztálybeliekről beszélünk, az e kifejezésekkel megragadható csoportokba tartozó emberek közösségét az életmód, a viselkedés bizonyos sajátosságai alapozzák meg. Ebben az értelemben szokás Max Weber nyomán viselkedésszociológiai értelemben vett rendiségről beszélni. Tehát nem jogszabályok által definiált rendi csoportokról, mint a klasszikus rendi társadalomban, hanem az életvitel normáinak, az életmód formáinak a közössége által definiált szociológiai csoportokról van szó. Ebben az értelemben nem feltétlenül polgár az, aki tőketulajdonos – a tőketulajdonosok lennének a

marxista szemléletben a polgárok – ha nem részese azoknak a normáknak és formáknak, amelyek a polgárságot konstituálják. Persze a polgári életvitel megvalósítása igényelt bizonyos anyagi szintet is, s a 19. században ezt többnyire az önálló egzisztenciájú személyek – ügyvédek, orvosok, vállalatok tulajdonosai, vagyonukból élő emberek, stb. – tudták elérni, de mindig is léteztek olyan magasabb állású tisztviselők is, akik életmódjukban szintén a polgári mintákat követték. Az első világháború előtt a valódi polgári életvitelt klisészerűen néhány elemmel jellemezhetjük: minimum érettségizett családfő, cseléd tartás (mely mentesíti a ház úrnőjét a nehezebb házimunka alól), a női családtagok távolmaradása a kereső tevékenységektől és egy legalább háromszobás lakás. Persze az életmódnak ezek a kritériumai sokkal szűkebb körben vonják meg a polgárság határait, mint a választójog. Az iparosok, kisebb kerekedők, vidéki kocsmárosok, sőt jómódú gazdák tömegeit nevezték polgárnak, középosztálybelinek viszont nemigen. Maguk is polgárként azonosították magukat olykor, ha a társadalmi hovatartozás kérdése előkerült, középosztálybelinek viszont nem nagyon mondták magukat. A történeti irodalom visszatekintve kispolgárként szokott beszélni róluk, s nem középosztálybeliként. A középosztályi és polgári lét kritériumai azonban ennél a kispolgárinál magasabb társadalmi rétegekben sem estek mindig egybe. Az üzleti életben jól boldoguló személyek – akiket mások és ők magukat minden kétség nélkül polgárként azonosítottak – egy jó része nem rendelkezett például valódi gimnáziumi érettségivel, csak a gazdasági pályán teljesen megfelelő Kereskedelmi Akadémiai, vagy felsőkereskedelmi végzettséggel, esetleg csak polgári iskolai végbizonyítvánnyal. Velük szemben viszont esetleg sokkal szerényebb anyagi viszonyok között élő érettségizett tisztviselők kétségtelenül középosztálybelinek minősültek. A 20. század első évtizedeiben azonban az érettségi gyorsan haladt abba az irányba, hogy az akár polgárinak, akár középosztálybelinek tekintett rétegek közös minimális képzettségi szintjévé váljon.

Az elvileg hat, gyakorlatilag sok helyen csak négy osztályos elemi iskola volt az, amelyet mindenki elvégzett, ez az Eötvös-féle népoktatási törvény óta kötelező volt. A társadalom nagy többsége ennél magasabb iskolába el sem jutott. Aki a négy elemi után továbbtanult, az mehetett ú. n. polgári iskolába, amely négy osztályos volt. Innen az általában 14 évesen kikerülő gyerekek tanulhattak ipari szakmát, mehettek felsőkereskedelmibe, amely általánosan gazdasági jellegű képzést adott, illetve tanítóképzőbe, melyet elvégezve elemi iskolai tanítókká válhattak. Bár sok társadalmilag

felfelé mobil családnak sikerült gyermekét a polgárin és esetleg az azután következő iskolákon keresztül a szülőkénel magasabb iskoláztatási szintre juttatnia – ami költséges volt, hiszen a korszakban az elemi túli iskolák tandíjasak voltak –, ám az igazán középosztályba vezető iskolatípus a gimnázium, illetve a reálgimnázium volt. A kétféle gimnázium – melyek az 1920-as, 1930-as években is átestek egy-egy tanügyi reformon, de ennek problematikájára itt nem térhetünk ki – érettségijét tekintették teljes értékűnek és ezek nyitották meg az utat az egyetemi beiratkozás felé. (Bármely egyetemi karra csak a gimnáziumi érettségi biztosított belépést. A reálgimnáziumból ugyanis hiányzott a klasszikus görög, s anélkül a teológiai, valamint bölcsészeti karokra nem lehetett jelentkezni.) Arányaiban az „igazi”, a felsőoktatás minden szintje és ága fel utat nyitó középiskolákba nagyon kevesen jutottak csak el, hiszen ezek meglehetősen drágák voltak, a tanulmányi követelmények pedig magasak. Az első világháború előtti Magyarországon évente 10 ezer fiatal sem érettségizett, ami igen csekély hányad.

2. ábra. A magyarországi oktatási rendszer sematikus ábrája a 20. század első felében

(t.k. = tanítóképző, f.k.= felsőkereskedelmi iskola, ipari sz. = ipari szakképzés, egyet.
=egyetem)

Mekkora is hát a polgári vagy középosztályi réteg a két világháború közötti Magyarországon? A becslések általában 5-600.000 teszik a középosztálybeliek létszámát, a keresőket és a középosztályi családokban eltartottakat együtt. A különböző korabeli és későbbi szerzők rendszerint a foglalkozás, vagyon, jövedelem, iskolázottság, és különböző életmód elemek kombinálásával igyekeztek megválaszolni ezt a kérdést. Bizonyos foglalkozások ab ovo középosztálybelinek minősültek, mint például ügyvéd, orvos, vagy éppen katonatiszt és természetesen a közepes nagyságú –100 és 1000 hold közötti – birtokosok is, továbbá hagyományosan annak tekintették a köztisztviselőket is. Utóbbiakról azonban közelebbi vizsgálódás nyomán világos, hogy egy jó részüknek, az alacsonyabb állásokban lévőknek nem volt megfelelő jövedelme a hagyományosan középosztályinak tekintett életmódhoz – lakás, cseléd tartás – vagy éppen az elvárt iskolázottsági szint hiányzott (Gyáni 1997). Vagyon tekintetében általában a 100 holdon felüli birtokot, vagy az értékben ennek megfelelő városi háztulajdont tekintették a középosztályi lét alapjának. Ha jövedelem szerint kell elhatárolni a középosztályt, a korabeli közvélekedés a havi 200 pengő fix fizetést emlegette, ez azonban az árak és a korabeli fogyasztási szokások fényében inkább csak egyedül élő számára lehetett elegendő az éppen, hogy középosztályi életnivó fenntartásához, egy család számára már nem. Iskolázottság tekintetében az érettségi volt az alapvető, bár ha a vagyon, jövedelem, vagy életmód más elemei megvoltak, akkor ennél kevesebb mellett is a középosztályhoz tartozónak tekinthettek valakit. Mindeme kritériumok a klasszikus, még első világháború előtti értelemben vett középosztályt határolják nagyjából körül – a hétköznapi valóságban természetesen a határok nem élesek, inkább elmosódó határzónáról beszélhetünk a társadalomban –, ám a korszakban e mellett, ez alatt a középrétegeknek új csoportjai jelentek meg. A változások megértése érdekében érdemes egy kicsit közelebbről megismerni az első világháború előtti középosztály jellemzőit.

Középosztály az első világháború előtt

1914 előtt a középosztály egyik homogenizáló tényezője az érettségi volt, amit általánosan a középosztályi létbe való bejutás képzettségi küszöbének tekintettek. Ez nem egyszerűen egy iskolázottsági szintet jelentett, mert a gimnáziumi végzettség kedvezményes katonai szolgálattal járt együtt. Az érettségizettek ú. n. egyéves önkéntesi szolgálatra jelentkezhettek – a hároméves sorkatonai szolgálat helyett – ami már önmagában is sokkal kedvezőbb volt, s ráadásul a végén tartalékos tisztekké válhattak. Ez egyben a párbajképességet is jelentette. A tisztikar által képviselt életmódeszmény, a becsületére kényes úriember ideálja a dualizmus idején, a tartalékos tiszti intézményen keresztül az egész középosztály integráló ideáljává vált. A korszakban az „úriember” megismerszik öltözködéséről, beszédmódjáról, a követett illemszabályok szigorú rendszeréről, otthonának kialakításáról, s gyakran arról is, hogy becsületét – persze csak más párbajképes úriemberekkel szemben – párbajban is megvédi.

Vidéken gyakrabban saját tulajdonban laktak a középosztályi családok, városokban, kivált a fővárosban viszont rendszerint bérlakásban. A legalább háromszobás középosztálybeli otthon azonban kisebb-nagyobb variációkkal általában ugyanazt a berendezést mutatta. Ha a különböző életmód-tanácsadó könyvek, otthon-kulturális folyóiratok által közvetített otthonideálból indulunk ki, akkor a következő helyiségekre volt szüksége egy középosztálybeli családnak: szalon, ahol a társasélet, vendégfogadás zajlik; nappali, ahol a családtagok tartózkodhatnak; ebédlő; hálószoa; úriszoa, azaz a családfő dolgozószobája; budoár, vagyis az úrnő magán-helyisége; gyerekszoba. Ezen felül természetesen kiszolgáló helyiségek is tartoznak minden lakáshoz. Összesen ez hét helyiség lenne, s ennyi rendszerint nem volt a középosztályi otthonokban, sőt mint mondtuk már három szoba is középosztályinak számított. A hét helyiséges lakás a valóságban már inkább azt mondhatjuk, hogy nagypolgári szintet képviselt, ahol a személyzet sem csupán egy mindenestől lányból állt, mint a középosztályi családoknál általában. Mivel tehát legtöbbször kevesebb helyiség állt rendelkezésre, így a különböző funkciókat összevonták. Ha nem tellett rá, legelőször a gyerekszobáról és a budoárrol mondtak le. A kisebb gyerekek a szülői hálóban aludtak, a nagyobbak a nappaliban, vagy az ebédlőben különböző kanapékon vagy fekhelyeken. A szalon, nappali, ebédlő volt még szükség szerint a leginkább egybevonható. A háromszobás középosztálybeli otthonban a háló volt a családnak az a magán-tere, ahova a látogatók sem léphettek be, gyakran tele is volt zsúfolva tárolásra

szolgáló szekrényekkel. A szalon, vagy fogadószoba berendezésére viszont nagy gondot fordítottak, hagyatéki leltárak szerint bútorzatának és díszítésének értéke gyakran meghaladta a lakás összes többi helyiségében található ingóságok együttes értékét. Itt zajlott a társasélet, ide vezették be azokat a vendégeket, akik a hét bizonyos kijelölt napjain, megadott órákban az illemszabályok által meghatározott időhatárok között vizitálni jöttek a családhoz. Itt zajlottak természetesen a meghíváson alapuló társasági összejövetelek, uzsonnák, később angol mintára teák, zsúrok, illetve ebédek vagy vacsorák. A társasági érintkezés a középosztályban részletesen kidolgozott viselkedési kódex ismeretét követelte meg. A bizonyos szempontból meglehetősen homogén középosztály belülről a ragnak, presztízsnak rendkívül sok fokozatát ismerte, s komoly jártasság kellett ahhoz, hogy valaki el tudjon igazodni a megszólítások, címzések rendszerében (például kinek hogyan és milyen sorrendben kell köszönni egy vegyes összetételű, különböző rendű-rangú tagokat magába foglaló társaság üdvözlésekor). A korszakban kiadott nagyszámú és nagy példányszámú illemtankönyv jelzi, hogy az eligazodás a középosztályi magatartási kódrendszerben nem volt egyszerű, s hogy sokak – bizonyára elsősorban a középosztályba újonnan felemelkedők – számára szükségesek voltak ezek a segédeszközök.

A megszólítások hierarchiája – bizonyos 19. századi formák kiveszése után – a tekintetes úrral kezdődött, hogy a nagyságoson, méltóságoson és kegyelmesen át a legfelsőbb rangok felé haladjon. (Kövér 1999) A rang és presztízshierarchiát azonban a megszólítási formákon kívül nagymértékben befolyásolták a közzolgálat fizetési osztályai (és az azon belüli fokozatok), bizonyos kitüntetések megléte – amelyekkel változhatott az illedelmes megszólítás – valamint bizonyos pozíciók elérése, pl. képviselőség, egyetemi tanári állás, stb.

A középosztályt a ruházkodás is markánsan elkülönítette a társadalom többi részétől. Az arisztokrácia – bár öltözködése a külföldön csináltatott ruhákkal egészében utánozhatatlan volt a középosztály számára – lényegében meghatározta a polgári divatot. A középosztályi férfiruházat viszont a társadalom alsóbb rétegei számára volt követhetetlen. Bár jól kereső szakmunkások vagy altisztek vásár-, és ünnepnap már az első világháború előtt is nagyjából polgári ruházatban jelentek meg – azaz zakóban, kalapban, óralánccal – ám a valóban középosztályi rétegek számára ez hétköznapi viselet volt. (Természetesen nyáron is zakót viseltek utcán vagy más nyilvános helyen. A női ruházat mai szemmel nézve

hasonlóképpen nem alkalmazkodott az évszakokhoz, hiszen az alsós szoknya nyáron is elengedhetetlen volt. Ebben a korszakban az ú.n. „rövid ruha” bokáig ért.) Ünnepi viseletként a középosztályi férfiak többnyire az ú. n. szalonkabátot hordták, közkeletű nevén ferencjósát (valószínűleg azért hívták így, mert udvari kihallgatáson kötelezően ebben kellett megjeleníteni azoknak, akik nem tartoztak valamely egyenruhás testülethez). Estélyeken, vacsorákon, kiállítás-megnyitókon, s hasonló nyilvános rendezvényeken persze zsakett, vagy frakk járta. Ahogyan a polgári férfi ruházat azonnal jelezte, hogy viselője nem végez fizikai munkát – arra ugyanis e drága ruhadarabok alkalmatlanok lettek volna – úgy e kor polgári női ruházata sem volt alkalmas a reprezentáláson kívül semmilyen tevékenységre, kivált nem munkavégzésre. Ezt már csak a középosztályi nők számára kötelező fűző is lehetetlenné tette (Dósa 1989.).

Az első világháború előtti Ferenc-József-i, vagy Európa más részein viktoriánus korként emlegetett időszak a polgárságban, illetve középrétegekben bizonyos szempontból a patriarchalizmus fénykora volt Európában. Ezekben a rétegekben ekkoriban a nőknek nem juthatott közéleti szerep és pénzkereső tevékenység, a nő csakis mint a polgári család érzelmi központjaként felfogott feleség és családanya volt elképzelhető (persze, válhatott belőle vénkisasszony is). A nők családon kívüli tevékenységét a polgári vagy középrétegekben már csak az is lehetetlenné tette, hogy nem rendelkeztek semmilyen ehhez szükséges iskolázottsággal. Középiskolai és afölötti képzés a 19. század végéig Magyarországon csak férfiak számára létezett. 1895-ben nyitották meg nők előtt a bölcsész-, gyógyszerészeti és orvoskarokat, s 1900-tól érettségizhettek lányok rendes beiratkozott diákként (korábban ezt csak külföldön tehették meg, vagy egy ideje magántanulóként). Ez után kezdett szaporodni az első világháború előtti másfél évtizedben a leánygimnáziumok száma – természetesen nem volt koedukált az oktatás –, majd csakhamar az érettségizett lányok száma is, ami azután az 1920-as, 1930-as évekre jelentősen át is alakította a középrétegek arculatát. Persze, az hogy a polgári normák szerint a nőknek nem lehetett kereső tevékenységük nem jelenti azt, hogy a társadalom nagyobbik részében a nők ne dolgoztak volna igen keményen. A parasztlányok és parasztasszonyok, de az iparosok feleségei is, és a városi társadalom alsó rétegébe tartozó asszonyok is, vagy családi keretek között, vagy pedig azon kívül is dolgoztak – igaz e polgári kor statisztikája eltartottként tűntette fel őket – s csak a közép-, és felső rétegek megkülönböztető normája volt a nőknek szigorúan a családon belül való elhelyezése.

A nő kereső tevékenysége az első világháború előtt kizárt a polgári vagy középosztálybeli társaságból.

Középrétegek a két világháború között

Az 1920-as években, 1930-as években ez a korábbi polgári jellegű középosztály jelentősen átalakult. A változások sokkal többet jelentettek a háború nyomán általánosan panaszolt elszegényedésnél. Kétségtelenül erről is szó volt, ezen túlmenően azonban a régi középrétegek arculatának megváltozásáról és új csoportoknak a régebbi középrétegek mellé való felzárkózásáról is. Nézzük először a régi középosztálybeli csoportok átalakulását. A változások az illemszabályok fellazulásától, a fogatoknak gépkocsival (fiákernek autótaxival) való leváltásától kezdve, a szépségideál változásain át a lakberendezés területéig és a nők helyzetének változásáig az életmód minden területére kiterjedtek. A férfiak és nők társasági érintkezésének szabályai sokkal könnyedebbé váltak, ami adódott a munkahelyeken való természetes érintkezésből, de kiterjedt a szabadidő eltöltésére is, a gardedámok ideje elmúlt. Lényeges változás az is, hogy a középosztályi divat immár nem annyira az arisztokratákat követi, hanem a tömegkultúra új eszközei közvetítik, mint a mozi és a képes magazinok, s a mintaadóvá a tömegkultúra új hírességei váltak. A korábbi tekintélyes, középkorú férfi helyett a sportos fiatal került a divat középpontjába. Korábban a fiatal emberek idősebbnek igyekeztek látszani, most mindenki inkább fiatalabbnak. Még nagyobb volt a szépségideál változása a nőknél. Elhagyták a fűzőt és divatba jött a karcsúság. A századfordulón az újságok még tele voltak különböző tápszerek hirdetésével, amelyek teltebbé teszik az alakot, s segítenek eltüntetni a betegséggel asszociált soványságot. Az első világháború után viszont beköszöntött a fogyókúra, s a sportosság azóta is tartó korszaka. A női öltözködés is átalakult, a nők munkavállalásának terjedésével párhuzamosan a bonyolult ruházatot felváltotta a – korábbiakhoz képest rövidebb – szoknya és blúz. A nők fiús hajviselete – bubifrizura – a látványos smink (korábban ilyesmivel csak észrevétlenül élhetett a középrétegekhez tartozó nő) mellett azonban a női munkavállalás terjedése volt az igazán jelentős változás a középrétegeknél. Az első világháború hozta magával a középosztályi női munkába állás első nagy hullámát – ezt a munkaerőhiány magyarázza – majd egy 1920-as

évekbeli kisebb apály után 1930-tól rohamosan emelkedett a középosztálybeli dolgozó nők száma és aránya. A második világháború kezdetére Budapesten a tisztviselőnők száma már meghaladta a munkásnőket.

Eleinte csak házasságkötésig dolgoztak a lányok – a középosztályi nők eltartott státusza olyannyira elismert volt, hogy az állam például a feleségek után is családi pótlékot fizetett tisztviselőinek –, ám a két világháború között mind többen dolgoztak házasságkötés után is. Ez a kétkeresős családmódel terjedését jelentette a középosztályban, s bár ebben sok régebbi szocializációjú megfigyelő egyáltalában a család mint intézmény megrendülését látta, a folyamat feltartóztathatatlan volt. Persze, a nők elsősorban alacsonyabb beosztásokban helyezkedhettek el. Először a tanítói pálya nőiesedett el, tipikus figura volt a postás-, vagy telefonos kisasszony, s sok közhivatalban, illetve valamivel később vállalati irodában jelentek meg nők. Maradtak azért erős, ebben a korban áttörhetetlen korlátok a női munkavállalás előtt. Valódi köztisztviselői státuszba nem kerülhetett nő, zárva maradt előttük a jogi pálya minden változata (az ez irányban hangoztatott igények ellenére jogi tanulmányokat nők nem folytathattak), s egyetemi tanárnak sem neveztek ki nőt, bár a korban már akadtak, akik nő létükre rendelkeztek az ehhez szükséges képesítéssel. A nők felsőfokú képzése körül a korban heves viták dúltak – szemben a női választójog ekkorra nagyjából megoldott kérdésével, amely az első világháború előtt állt a viták középpontjában – s a diplomás pályák túlszűfoltságán enyhíteni kívánó numerus clausus intézkedések nem csak a zsidókat érintették, hanem a nőket is.

Mindezek a változások nem egyszerűen észrevétlen társadalmi átalakulások voltak, hanem az életforma modernizálódásának a kor nyilvánosságában is tematizált kérdései. A középosztályi életmódrefom mozgalmak a 19. század végétől Angliából kiindulva járták át az európai országok középrétegeit, a két világháború között azonban már elsősorban Amerika diktált ebből a szempontból is. Az öltözködéstől, a női munkába álláson át a lakáskultúra átalakulásáig mindezek a változások tehát nemzetközi trendek részei voltak. A középosztálybeli otthon ideáljának változása szinte összefoglalja a polgárság kulturális arculatváltását. A nagy belmagasságú, a városokban rendszerint bérházakban található, általában díszes, historizáló bútorokkal berendezett lakások helyett egyrészt a saját tulajdonú családi házak terjedtek – e folyamat első lépései már az első világháború előtt megtörténtek –, illetve a Bauhaus és más nyugati építészeti törekvések nyomán

Magyarországon is egyre inkább a könnyen rendben tartható, a praktikum és a funkcionalitás jegyében kialakított kislakás számított korszerűnek. Ezekben a cseléd nélküli életforma is lehetséges volt, illetve kétkeresős családokban egy dolgozó nő számára is könnyebben megoldhatóak voltak a háztartási feladatok, mint a régi nagy lakásokban. Ezzel együtt jelent meg a társasház – mint az öröklakások felé fordulás és az otthonideál változásának közös eredménye –, melynek jogi formája is (az albetétek fogalmának bevezetése az ingatlan-nyilvántartásba) az 1920-as években keletkezett. A változások jele az egyszobás garzonlakás fogalmának meghonosodása is. Korábban az egyszobás lakás egyértelműen a szegénység és az alacsony társadalmi státusz ismertetőjegye volt – s, az egyszobás lakások lakóinak többsége számára ez nem is változott –, ám a korszakban megjelent az egyedülálló számára a kicsi, de mégis modern és elegáns, s ennek megfelelően drága egyszobás garzonlakás.

Budapesten 1930-ban a népesség majdnem fele lakott egyszobás lakásban, 27,2%-a kétszobásban, 13,3%-a háromszobásban, egy elenyészően csekély hányad pedig ennél is nagyobb lakásban. A három-, és a kétszobás lakásokban élőknek tekinthetjük nagyjából a középrétegek tagjainak, akiknek otthonaiban a fürdőszoba mint új státuszjelző elem eddigre normává vált. A háromszobás lakások 88%-ában van már ekkor fürdőszoba, a kétszobásoknak 43%-ában. Az egész fővárosi lakásállományban csak 19% a fürdőszobával ellátott lakások aránya.

A korábbi középosztályi csoportok életmódjának és részben kulturális arculatának változása mellett nem kisebb jelentősége volt új társadalmi csoportok formálódásának sem a középrétegekben. Ezek a folyamatok sem az első világháborúval kezdődtek, rendszerint a 19. század végén induló lassú átalakulásokról van szó, amelyek igazán a két háború közötti korban teljesedtek ki. Gyarapodott a társadalomban azon csoportok létszáma, amelyek a korábbi középosztályhoz való tartozása legalábbis kétséges volt, azonban mégis világosan az alsóbb társadalmi rétegek, parasztság, ipari munkásság, stb. felett helyezkedtek el. A magánvállalatok nem fizikai dolgozói – az ú. n. magántisztviselők –, a kereskedelem alkalmazottai, különböző alárendelt irodai munkát végzők az élet legkülönbözőbb területein, az altiszt réteg felső csoportjai (rendőrségtől a vasútig, postáig, vagy nagyvállalatok hasonló foglalkoztatottjaiig), a vendéglátásban dolgozók egy része, felsőfokú végzettséggel nem rendelkező technikusok, műszaki szakemberek és más változatos foglalkozási csoportok

tagjai világosan elszakadtak a társadalom alsóbb rétegeitől anélkül, hogy a hagyományos középosztály részeivé váltak volna.

A csoportok sajátos helyzetét jól tükrözik a korabeli háztartásstatisztikai felvételek. A fővárosi statisztikai hivatal az 1920-as, 1930-as évek fordulóján folytatott statisztikai felvételeket, amelyek a háztartások bevételeinek és kiadásainak összegyűjtését célozták. (Háztartási naplókat osztottak ki a vizsgálatba bevont családoknak, amelyek részletes vezetésért pénzbeli díjazás járt, a füzetek kitöltését rendszeresen ellenőrizték.) E háztartásstatisztikai felvételek megtalálták a hagyományos polgári középosztályt, melynek családjai viszonylag nagy lakásokban éltek, cselédet tartottak, kávéházba, színházba, esetleg operába jártak, gyakran fiákerrel vagy taxival közlekedtek, nyáron hosszabb időre utaztak nyaralni, s telefon – sőt már rádió – előfizetéssel is rendelkeztek. E rétegnél azonban számosabb volt a háromszobásnál kisebb lakásban élő, cselédet nem tartó, színház helyett inkább moziban megforduló, villamossal közlekedő réteg. E csoportok tehát az életmód sok elemében elmaradtak a klasszikus középosztálytól, ám világosan elváltak a társadalom alsóbb csoportjaitól is életvezetésük számos elemében.

Az egyik legfontosabb a jövedelem formája volt. A társadalom alsóbb rétegei, még a jól képzett szakmunkások is napibért kaptak, amit az iparban rendszerint a munkahét végén, szombaton fizettek ki. A középrétegekhez tartozás egyik ismérve ezzel szemben a havi fix fizetés volt. A havi fix, ha mégoly szerény összeg is volt állandósága folytán nagyobb egzisztenciális biztonságot jelentett, mint az ingadozásnak mind nagyságában, mind folyamatosságában jobban kitett napibér. Hiszen az iparban a vállalatok a megrendelések függvényében egyik napról a másikra is elküldhették munkásaikat a napi béres fizetés – és a mai értelemben vett munkajogi védelem hiánya – mellett. Ebből fakadt, hogy a fix fizetéses rétegek általában hitelképesnek számítottak, míg munkásoknak legföljebb a legközelebbi fűszerboltban hiteleztek. A középrétegek háztartási naplóiban sokszor bukkan föl a kiadások között hiteltörlesztés – szállítók felé bútor, ruhacsínáltatás, vagy esetleg pénzintézetek felé a megszerzett öröklakás nyomán – míg munkásoknál ennek nincs nyoma. Ez már jelzi a középrétegek életvezetésének további eltéréseit is az alsóbb társadalmi csoportoktól. Számukra elengedhetetlen a polgári megjelenés biztosítása, ezért jóval többet költenek ruházkodásra, mint például a munkások. Hasonlóképpen többet költenek otthonukra is. Éppen a ruházat és a lakás az életmódnak az az eleme, amely leginkább társadalmi státuszt

meghatározó jelentőséggel bír. E két tételre tehát a középrétegekben jóval többet fordítottak mint a munkásoknál, vagy más alacsonyabb társadalmi helyzetű háztartásokban. Sajátos, hogy arányaiban nagyobb itt a különbség a középrétegek és a munkások között, mint például az élelmiszerek beszerzésére fordított kiadásoknál. Nyilván sok család számára kevésbé volt fontos az egyszerű étkezést meghaladó táplálkozás, mert az nem hatott ki közvetlenül a család társadalmi helyzetére, szemben a lakással és az öltözködéssel. Azért persze a táplálkozásban is megfigyelhetők különbségek, mert a középrétegekben tartózkodtak néhány egyébként széles körben elterjed élelmiszer fogyasztásától, s ugyanakkor éltek néhány olyan kifinomultabbnak ható étellel, amely nem volt elterjedt a társadalom alsóbb rétegeiben. Így például kerülték a különben mindenütt kapható lóhúst, s fogyasztottak szárnyasokat, vagy sajtokat. Igen számottevő volt a különbség az egészségre, testápolásra, tisztálkodásra fordított kiadások tekintetében, mert ezekre a középosztálybeli családoknál egy főre is többet költöttek, mint a munkásoknál egy egész családra. A középosztályi létet nyilván olyan testkultúra jellemezte, amely idegen volt a társadalom alsóbb rétegeitől.

Látható tehát, hogy volt egy meglehetősen széles rétege a társadalomnak, amely nem nevezhető középosztálybelinek abban az értelemben, ahogy a szót az első világháború előtti időkre nézve használni szokták. Nem rendelkezett az ehhez szükséges vagyonnal vagy jövedelemmel, s esetleg iskolai végzettséggel sem, s egyéb szempontból sem tudta – lakás, cselédtartás, stb. – azokat az életmódelemeket megvalósítani, amelyeket elvártak a középosztály tagjaitól a 20. század elején. Valójában azonban a két világháború közötti időszakra a korábbi középosztályi csoportok profilja is változóban volt, s az alsó társadalmi rétegektől elváló új csoportokkal kiegészülve egy újfajta középréteg volt formálódóban. Ennek meghatározó figurája már nem a független egzisztenciájú férfi, tehát a 19. századi értelemben vett klasszikus polgár. Ehelyett különféle rendű rangú köz-, és magánalkalmazásban állók, beleértve nőket is, akik immár iskolázottságuk, saját munkájuk és keresetük alapján is a középrétegekbe tartozhattak – nem csupán egy férfi eltartott családtagjaként, netán örökösöként – és az önálló egzisztenciájú egyének sokféle csoportja egy a korábbinál sokkal szélesebb középréteget alkotott, amelyet az életmód és a fogyasztási szokások bizonyos közössége jellemzett. E középrétegek tehát nem osztályalapon tartoztak egybe, hiszen különféle osztályhelyzetű egyének sorolódtak ide, hanem a weberi értelemben

vett viselkedésszociológiai rendiség fogalmaiban érthető meg a társadalom középső zónájába tartozó csoportok egymáshoz való közelsége, amely különösen akkor válik markánsan láthatóvá, ha összehasonlítjuk a társadalom alsóbb csoportjaival, például a munkássággal, nem is szólva a parasztságról. Voltaképpen e középrétegek a később általánossá váló fogyasztói társadalmak széles középosztályának a korai – társadalmilag még meglehetősen szűk – változatát képezték. A társadalmi pozíciót a fogyasztói társadalmakban már csak részben a jövedelem nagysága és forrása határozza meg, legalább akkora szerepe van az együvé tartozás alakításában a jövedelem elköltési módjának, a nagyjából közös kulturális mintákat követő fogyasztásnak. Ennek megjelenése hozzávetőleg szinkronban volt a más európai társadalmakban megfigyelhető hasonló folyamatokkal, bár a nyugat-európai országok többségében a fogyasztói középrétegek kialakulása valamivel szélesebb mederben haladt ezekben az évtizedekben. Nincs tehát szó arról, hogy a régebbi elemek átalakulásával és újak felemelkedésével formálódó új középrétegek kialakulása végéhez ért volna a korszakban, s még kevésbé arról, hogy a középrétegek homogénné váltak volna. Nagyon is széttagoltak voltak anyagi viszonyaik, életmód szempontjából, nem is szólva a megfigyelhető identitások sokféleségéről. Mégis – a fogyasztói lehetőségektől és mentalitástól még távol álló – munkás és paraszt rétegekhez képest határozottan kezdtek kirajzolódni egy új középosztály körvonalai, amely a 19. századi polgárság helyére lépett. Ezt a folyamatot, a fogyasztói középosztály kialakulását, amelynek még csak első lépései történtek meg, megakasztotta azonban az 1945 utáni politikavezérelte társadalmi átalakítás, mert igen jelentős csoportjait egyszerűen eliminálta a társadalmi térből, s a megmaradókat is sajátos korlátok közé kényszerítette.

Irodalom

Bódy Zsombor: Közelítések Budapest két világháború közötti társadalmához a fogyasztás történetén keresztül. In: Fons 2010. 4. 411-460.

Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Szerk. Hanák Péter, Bp. 1992. 13-27.

Dósa Katalin: Letűnt idők – eltűnt divatok. Bp. 1989.

Gyáni Gábor: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. In: Múltunk 2000. 3. 52-85.

Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvéd. 1997. tél, 30-46.

Hajdú Tibor: Tisztikar és középosztály 1850-1914. Bp. 1999.

Kövér György: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. Századvég. 1999. ősz 3-13.

Móricz Miklós: Budapest társadalomrajza. Statisztikai Közlemények 64. köt. Bp. 1934.

Nagy Beáta: Nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Férfiuralom. (Szerk.: Hadas Miklós), Budapest, 1994, 155-176.

Papp Barbara: Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In: Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 713-756.

Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon. Történelmi szemle 2000. 1-2. 115-127.

VII. ELITEK ÉS A TÁRSADALOM FELSŐ RÉTEGEI

Nem egyszerű fogalmilag megragadni a társadalom felső rétegeit. A különböző társadalomtudományi megközelítésmódokba tartozó megnevezések gyakran normatív szempontokat, politikai jellegű értékeléseket tartalmaznak. Hiszen az olyan eltérő kifejezések, mint uralkodó osztály, felső tízezer, arisztokrácia, nagypolgárság, vagy az eleve inkább politikai kontextusba illeszkedő plutokrácia, stb. más-más értelmezési kereteket hívnak ugyan elő, de rendszerint értékítéletet is magukban rejtene, nem pusztán semleges módon leírják a megjelölni kívánt csoportokat. Leginkább még az elit fogalma, pontosabban annak bizonyos értelmezései törekszenek a semlegességre, amennyiben bizonyos funkciókhoz, feladatok ellátásához, kompetenciákhoz kötik az elittagságot. A két háború közötti magyar társadalom csúcsainak vizsgálatában is a lehetséges elitfogalmak közül a funkcionális elit fogalomra támaszkodhatunk. Ebben a megközelítésben azok tekinthetők az elit tagjainak, akik – formális vagy informális – pozíciójuknál fogva befolyással rendelkeznek fontos döntéshozatali folyamatokra. Ebben az értelemben beszélhetünk helyi elitőről, amely valamely lokális környezetben birtokolja a döntéshozatali pozíciókat és beszélhetünk országos elitekről. A modern társadalmakban az országos elitek egyre differenciáltabbak tevékenységi területek szerint. Szó lehet gazdasági elitőről, melynek tagjai a gazdasági életben töltenek be döntéshozó szerepet, szellemi-tudományos elitőről, amely a kulturális és tudományos területen foglal el irányító posztokat, katonai elitőről, melynek a hadseregre vonatkozó döntésekben van szava, egyházi elitőről, amely az egyházi intézményrendszer csúcsán áll, az államigazgatás vezetőiről, mint adminisztratív elitőről, végül pedig a politikai elitőről, mely az országos szintű politikai döntéshozatalban vesz részt. Utóbbi elitcsoport részben eltér a megelőzőektől, hiszen azok tagjait rendszerint az jellemzi, hogy az elitpozíciók betöltéséhez valamilyen magas szintű szakismeret is szükséges, hogy kompetensek lehessenek az adott terület kérdéseiben. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a politikusok nem értenek semmihez, mert a vezetői képességek – és a politikusként végzett munka – egyáltalán nem lebecsülendők, s aki a politikai elitben tartós helyet tud kivívni magának, annak rendszerint rendelkeznie is kell ilyenekkel. Azonban a politikusi képességek nem köthetők valamely formalizált, magasabb fokú tanulmányokon keresztül elsajátítható

specializált tudáshoz és képességekhez, ahogyan az az egyházi elittől a katonain át a tudományosig valamennyi funkcionális elitről elmondható. A politikai elit eltér a többi elitcsoporttól annyiban is, hogy gyakran az egyes funkcionális elitekben való tagság jelenti az alapját a politikai elitben való részvételnek. Azaz a tudományos pozíció, a katonai rang, az egyháznagyi állás, a gazdasági elitben való hely, stb. hozzásegíthet valakit ahhoz, hogy az országos politikai döntéshozatalban is szava legyen, azaz részt vegyen a politikai elitben is. A politikai elittel kapcsolatban legfőbb kérdésünk éppen az, hogy vajon honnan rekrutálódott a politikai döntéshozatalban résztvevők köre, mennyire volt nyitott a politikai elit más funkcionális elitek felé, vagy mennyire állt tisztán politikusi pozíciókat betöltőkből, akiknek nincs részvétele, vagy nincsenek gyökereik más elitcsoportokban.¹²

Az eddigiekből világos, hogy az elit nem azonos a vagyonos rétegekkel vagy a társadalom felső csoportjaival. Hiszen lehetnek olyan gazdag és más státusz-meghatározó dimenziókban is magasan pozícionált személyek, akik nem vesznek részt országos hatókörű döntéshozatali folyamatokban, azaz az elitben. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a társadalomnak voltak olyan felsőbb rétegei, amelyeket – bármilyen nehéz is a pontos elhatárolás – a kortársak már nem soroltak a középosztályhoz, hanem valamiképp azon felülállónak érezték, s utólag sem szoktak a középrétegekhez számítani. Az is valószínűsíthető, hogy a magas társadalmi státuszú személyeknek könnyebb útja volt az elitpozíciók egy jó része felé, mint másoknak, ám ez nem jelenti azt, hogy a társadalom alsóbb rétegeiből ne kerülhettek volna be az elitbe emberek. Az egyes elitcsoportokkal kapcsolatban éppen az az érdekes kérdés, hogy vajon mennyire vehettek bennük részt olyan személyek, akik egyéb társadalmi jellemzőik alapján a középrétegekhez sorolhatóak, s nem a társadalom felső rétegeihez. Vagyis: mennyire voltak szociálisan nyitottak az elitek a rekrutáció szempontjából a társadalom alsóbb szférái felé?

Az elitek és a társadalom felsőbb csoportjainak viszonyait tekintve megkerülhetetlen kérdés az arisztokrácia helyzete. Ez a sajátos társadalmi csoport a 19. századi polgári átalakulásban is megőrizte bizonyos mértékig különállását. A rendi korszakban az

¹² Az itt említett területeken túl, természetesen a társadalom még kisebb részterületeinek, egyes szakmáknak is megvan a maga elitje. Beszélhetünk az egészségügyi intézményrendszer elitjéről, az igazságszolgáltatásáról, rendőri elitről, vagy éppen a média irányítóiról. Az ilyen kisebb területek elitjének bemutatására itt nincs terünk, s sok esetben azok a történeti szociológiai vizsgálatok is hiányoznak, amelyekre támaszkodhatnánk.

arisztokrata mivolt egy közjogilag körülírt jogi helyzetet jelentett – a rendi társadalom más csoportjai, nemesek, városi polgárok, jobbágyok, stb. szintén jogilag meghatározott kategóriák voltak –, amely a vérségi leszármazás útján háramlott egyik generációról a másikra, illetve királyi kegy révén volt elnyerhető (s onnantól továbbörökíthető). A polgári átalakulásban a rendi jogi különbségeket felszámolták, illetve elhalványultak, s az állampolgári jogegyenlőség elvén alakították ki a jogrendszert. Ez Magyarországon lényegében érintette az arisztokrácia társadalmi pozícióit is, ám a bárói, grófi, hercegi címek örökíthetősége megmaradt és velük együtt megmaradt a főrendiházi tagság is, tehát a részvétel a kétkamarás törvényhozás második házában, ami nem lebecsülendő befolyással járt, még ha a képviselőháznak nagyobb is volt a politikai súlya. (Igaz, az 1884-es főrendiházi reform után ehhez nem volt már elég csupán a főrangú cím, hanem megfelelő nagyságú adó is feltétellé vált, azaz az elszegényedett arisztokratákat kizárták a második kamarából.)

Az arisztokrácia az öröklött címnek, a családok történelmi múltjának köszönhetően – amely persze egyáltalán nem volt minden esetben egyformán hosszú – összehasonlíthatatlan társadalmi presztízst élvezett. Ugyanakkor ez mégsem egyszerűen a rendi társadalom logikájának továbbélését jelentette, mert elsősorban az e családok kezén lévő hatalmas vagyonok voltak e presztízis támaszai. Az érdekes kérdés éppen az, hogy e vagyon milyen lehetőségeket biztosított az arisztokraták számára az elitpozíciók elérésére, illetve hogy esélyeik erre miben különböztek más, nem arisztokrata vagyonos, vagy szerényebb helyzetű társadalmi csoportoktól.

Ha áttekintjük a különböző elitcsoportokat azt látjuk, hogy az arisztokraták részvétele meglehetősen szórványos, és a korábbi korszakhoz képest visszaszorulóban volt az 1920-as és különösen az 1930-as években. A dualizmus idején arisztokraták – ha nem egyszerűen birtokaik jövedelméből éltek visszavonult vagy éppen társasági életet – kétségtelenül könnyen bekerülhettek a politikai elitbe. Egy vagyonos gróf számára voltaképpen csak döntés kérdése volt, hogy akar-e képviselő lenni, mert ha igen, akkor aránylag fiatalon is általában megválasztathatta magát, s azután már valóban csak személyes képességeitől függött, hogy meddig jut előre a politikában. A politikai pálya mellett leginkább a diplomáciai testületben töltöttek még be arisztokraták pozíciókat, bár már ekkor sem kizárólag belőlük állt a diplomáciai szolgálat. Egyéb tereken már a dualizmus idején is csak szórványosan találkozunk arisztokratákkal. Az ipari vagy pénzügyi szektor gazdasági elitjében elvétve akad

csak főnemesi címmel bíró, s általában nem igazán fontos posztokon (eltekintve a bárói rangra emelt üzletemberektől, de őket senki sem tekintette a régebbi születési arisztokráciával egyívásúnak). A tudományokban vagy művészeti életben is csak néhány – többé vagy kevésbé dilettáns – arisztokrata akadt. A főpapság soraiban is előfordultak, de itt sem kizárólagos jelleggel. A tábornoki karban valódi nagybirtokos arisztokrata nemigen akadt. A főnemesi címmel rendelkező katonatisztek rendszerint katonacsaládokhoz tartoztak, amelyek gyakran már több generáció óta szolgálták a dinasztíát – gyakran szolgálataik jutalmául kapták a bárói címet –, s nem taroztak társasági szempontból egy körbe az igazi nagybirtokos arisztokrata családokkal, amelyek férfitagjai gyakran a magyar politikai életben is szerepet játszottak.

A két világháború közötti korszakban a fentiekhez képest még inkább visszaszorult az arisztokrácia a különböző funkcionális elitekből és a politikai elitből. 1919 és 1944 között a kormányokban 15 arisztokrata miniszter fordult meg, ami a 205 miniszternek kb. 7%-a. Ez nem túl sok, s ha közelebbről megnézzük, a zömük nem is a valódi nagybirtokos arisztokráciából került ki. Klebelsberg a Monarchia magas hivatalnoki posztjait betöltő családból származott, de Bethlen és Teleki sem volt tipikus magyar nagybirtokos gróf. Előbbi, mint általában az erdélyi arisztokraták eredetileg is szegényebb volt, mint magyarországi rangbeli társai, s ráadásul Trianonnal el is veszítette birtokait. Utóbbi származása is rendhagyó volt, mert édesanyja egy gazdag görög család leánya volt, akinek révén egyebek mellett budapesti bérházak voltak a birtokában (ez más arisztokratáknál is előfordult). Ha a politikai elit alsóbb pozícióit nézzük, a kép ott sem nagyon más, a képviselők között sem akadt arányaiban több arisztokrata. Az 1927-tel visszaállított, új összetételű felsőház sem volt már kizárólagosan az arisztokrácia politikai szereplésének terepe, csupán tagjainak 28% volt címmel rendelkező nagybirtokos. Hasonló visszaszorulás figyelhető meg a külügyi pályán is.

Az arisztokráciának a politikai elitben való hátrébb szorulását több ok magyarázhatja. Egyrészt a feltörekvő különböző középosztályi csoportok szorították ki őket, másrészt egy jó részüknek legitimizmusa, azaz Károly királyhoz, illetve a Habsburg dinasztiahoz való hűsége lehetetlenné számukra a komolyabb politikai szerepvállalást a Horthy-rendszerben. Volt azonban még egy tényező, amelyet számításba kell venni, nevezetesen a hivatástudat eltűnése. Az arisztokraták fiatalabb nemzedékéből egyre inkább hiányzott az a meggyőződés

és a hozzá társuló felelősségtudat, hogy nekik történelmi elhivatottságuk lenne a nemzet vezetése. Bethlen István egy nem sokkal a miniszterelnöki székből történt távozása után tartott előadásában foglalkozott is a kérdéssel, hogy nem mutatkoznak olyan személyiségek a fiatalabb arisztokraták között, akik szerepet vállalnának a politikában, miközben neki még volt néhány olyan arisztokrata munkatársa, akivel a közös származás, az azonos szocializáció, a gyerekkortól való ismeretség teremtette meg a bizalmat és az eszmei egyetértést. Az arisztokrácia „válságát” nem csak a volt miniszterelnök tárgyalta, különböző összefüggésekbe ágyazva több felől is tematizálták. Általános volt a panasz, hogy különösen az arisztokraták fiatalabb nemzedéke, miközben a politikából sem veszi ki a részét, nem is dolgozik, nem is igazán képzett, s még birtokaival sem törődik. A hol arisztokrata és nagybirtokellenes éllel, hol sajnálkozva megfogalmazott megállapítások mögött valójában az arisztokrácia természetes szerepvesztése állt, amely a kialakuló tömegtársadalmakban mindenütt előrehaladt ebben az időben, s markánsan eltérő viszonyokat eredményezett az első világháború előtti korszakhoz képest, nem csak nálunk, hanem valamennyi európai országban, ahol számottevő arisztokrácia létezett. E szerepvesztés tükröződött abban is, hogy az arisztokrácia mindinkább elveszítette az életmód tekintetében kulturális mintaadó szerepét. Magyarul a középrétegek a divatban már nem őket, hanem a mozikban és képes újságokban látható sztárokat követték.

Mindazonáltal az arisztokrácia, bár tényleges befolyása és mozgástere csökkent, továbbra is irigyelt és magas presztízsű csoport volt. Ezt részben éppen elzárkózó életmódjuknak köszönhették. Ebbe a körbe, eltérően a társadalom összes más csoportjától, nem lehetett kívülről belekerülni, csak beleszületni. Az a hozzávetőleg kétszáz olyan család, ahol az arisztokrata rang és a vagyon egyaránt megvolt szigorú szabályokkal igyekezett megakadályozni – nagy többségében sikerrel –, hogy házasság útján rangon aluliak kerüljenek be a köreikbe. Az egymás közti házasság, és egymás közti zárt társas élet – vadászatok, bálók, estélyek –, a mások számára utánozhatatlan szokások, a férfiak Londonban, a nők Párizsban csináltatott ruhái révén fenntartott zártság mögött azonban gyakran eltérő életfelfogások álltak. Voltak, akik megmerevedett formák között éltek, mint például Festetics Tasziló herceg, aki Keszthelyen a bécsi Burg udvartartásának kicsinyített mását működtette, s akit még udvarának főbb tisztségviselői sem szólíthattak meg, ha maga a herceg nem fordult hozzájuk. Mások ezzel szemben a hagyományos formák közül kilépő,

modern és városi életet éltek, gyakran birtokaiktól távol. Bár akadtak közöttük, mint például Esterházy Móric, aki birtokai gondos irányítója volt, ám sokakat nem csak, hogy nem érdekelt a gazdálkodás, hanem birtokaikat bérbe is adták. Az arisztokrata nagybirtokok többsége bérletben működött, s rendszerint nagy gazdasági egységenként bérbe adva. Ez lehetővé tette számukra vagy egyszerűen a felszabadult nagyvilági életet, vagy pedig valamilyen egyéb tevékenység folytatását. Ez a korban gyakran vált kritika tárgyává, mert sokan gondolták úgy, hogy a parasztság földéhségét helyes lenne azzal csillapítani, ha a nagyobb birtokokon tartós kishaszonbérleteket alakítanának ki. Ezzel szemben a nagybirtokosoknak nyilván sokkal egyszerűbb, és valószínűleg jövedelmezőbb volt egyben, nagybérlőkkel szerződni. A nagybérlőknek – bár erre nézve csak becslések vannak – a többsége izraelita volt, akik tőkét befektető vállalkozóként működtek a mezőgazdaságban. Az arisztokraták egy jelentős része mindazonáltal, nem azért mert rászorult, de dolgozott, vagy legalábbis folytatott valamilyen tevékenységet, még ha ezt nem is a politikában vagy a mezőgazdaságban találta meg.

Az arisztokrata birtokok egyébként a 19. század végétől a második világháborúig, ha rendkívül lassan is, de visszaszorulóban voltak. Örökléssel aprózódás, egyes birtokelemek eladása, a Nagyatádi-féle földreform mind hozzájárultak az arisztokrácia birtokállományának relatív csökkenéséhez, csakúgy, mint egyes birtokok egészének eladása, amit vagy a gazdasági nehézségek kényszerítettek ki, vagy pedig a család a gazdálkodástól elfordulva másba igyekezett fektetni tőkéjét. Összességében mindezek alapján elmondható, hogy az arisztokrácia, mint a rendi korszak jogilag is definiált, leszármazáson alapuló felső társadalmi csoportja, a 19. századi polgári átalakulásban még sokat megőrizhetett vezető szerepéből, hála a mentális örökségként továbbélő presztízsnak és főként a polgári korban is a társadalmi státusz és az elitpozíciókba kerülés esélye szempontjából alapvető vagyonnak. A két világháború között viszont már, az arisztokrácia veszített súlyából és jelentőségéből, nem elsősorban vagyonának fokozatos morzsolódása miatt, hanem mert a külső környezet kevésbé volt fogadókész a fellépésükre, s legfőképpen mert a változó időkkel a csoport belső identitása instabillá vált, meggyengült. Maguk is elbizonytalanodtak a korábbi hagyományoknak megfelelő arisztokrata szerepeket illetően, s vagy anakronisztikus életformákba zárkóztak, vagy pedig más, hagyományosan nem arisztokrata tevékenységek felé fordultak.

A korszak másik nagy vagyoni erővel rendelkező csoportja az iparban, pénzügyi szektorban, esetleg kereskedelemben érdekeltségekkel rendelkező, az arisztokráciától hagyományosan megkülönböztetett, s rendszerint nagypolgárságnak nevezett réteg volt. Itt sem feltétlenül esik egybe a nagy vagyon és a funkcionális értelemben vett elitpozíció, hiszen vannak, akik korábban az üzleti életben felhalmozott vagyonukból élnek, s a családi cég, vagy részvénytársaság már csak vagyonkezelőként működik. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a tetemes vagyon megnövelte az ő esetükben is annak az esélyeit, hogy funkcionális értelemben is elitpozícióba kerüljenek, azaz nagyvállalatok, bankok élére, vagy ágazati érdekszervezetek, esetleg a GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége) gazdaságpolitikai döntéseket befolyásolni képes vezetői közé jussanak. Új jelenség ugyanakkor a korszakban, hogy elitpozíciókba, nagyvállalatok csúcsvezetői közé bekerülnek olyanok is, akik amúgy eredendően nem rendelkeznek nagy vagyonnal. Voltaképpen a tulajdonosoktól –, akik legtöbbször részvényeiken keresztül kötődnek a céghez – független menedzserek jelennek meg, akik anélkül tesznek szert igen magas jövedelemre, hogy családi vagyon állna mögöttük. A nagy vagyonok tulajdonosai között azonban az örökösök alkotják a messze többséget, akiknek felmenői egy, két vagy három, ritkábban még több generációval korábban kezdték meg a tőkegyűjtést egy családi cég keretei között, hogy erre az időre azután gyakran (de nem mindig) részvénytársasággá alakulva oszoljon meg a tőke az örökösök között. Ebbe a körbe tartoztak olyan nagyiparos családok, mint a Weisz, Hatvany, Ullmann, Wolfner, Dreher, Goldberger, Fellner, Haggenmacher, Gschwindt, Chorin családok. A bankárok között a Kornfeld, Schossberger család, Klein Gyula, Weisz Fülöp, vagy Herczog Mór. A nagyvállalati menedzserek közé tartozott Vida Jenő, Richter Gedeon, Bíró Pál, Engel Ármin, Perl Gyula. Általában az öröklött vagyonok tulajdonosai között több a zsidó család, akik a tőkét még a 19. század során, a kapitalista viszonyok kibontakozása idején halmozták fel, míg a menedzserek, vagy a kevés újonnan a legvagyonosabbak közé kerülő személy (Gellért Mihály, az Astoria szálló tulajdonosa, Nagykovácsi Milenkó áruháztulajdonos) között nagyobb a keresztények aránya. Létezett a pénzemberi, rendszerint bankári működést politikai pályával kombináló személyeknek is egy köre, akik esetleg értelmiségi, szakértői szerepben kezdték a pályájukat. Ilyenek volta Szcitovszky Tibor (családjának fölemelkedését eredetileg a hercegprímássá vált rokon biztosította), Walko Lajos, Fabinyi Tihamér, Bud János, Teleszky János. Ebbe a körbe rendszerint keresztény, gyakran régi lutheránus városi

polgári családokból származók tartoztak, vagy régóta és nagymértékben asszimilált zsidó családokból származók (Teleszky).

Ha a magyar nagyvállalatok élén állókat vizsgáljuk, akkor két jellemzőre lehetünk figyelmesek. Egyrészt a vállalati igazgatótanácsi, felügyelőbizottsági tagságok hálózata szinte áttekinthetetlen. Egy-egy személy átlagosan 7-8 különféle pozícióval rendelkezett. Ilyenformán mindenki átlagosan, 7-8 vállalatban rendelkezett olyan kollegával a vezető testületekben, aki a maga részéről szintén több vállalatban volt jelen. Mindez az üzleti kapcsolatok szövényét kívülállók számára nehezen átláthatóvá tette. A másik megállapítás az elittagok vagyonának összetételére vonatkozik. Bár természetesen akadtak ebben a körben olyanok, akiknek vagyona kizárólag ipari, vagy pénzügyi befektetésekben feküdt, de nagyon soknak, és éppen a leggazdagabbaknak, vagy a funkcionális szempontból legfontosabb, legbefolyásosabb pozíciók betöltőinek számottevő ingatlanvagyon is van, háztulajdon (budapesti bérházak), vagy földbirtok (s rajta kastély) formájában. Régebben hajlamosak voltak az ingatlanszerzést úgy értékelni, mint a polgári vállalkozó szellem hanyatlását, idomulást az arisztokrácia életmódmintájához. Az ingatlanbefektetés azonban teljesen racionális alapon is értékelhető, mert a hitelképesség fedezeteként szolgálhatott, s az esetleg általa valóban nyújtott társadalmi presztízs sem volt lényegtelen az üzleti életben sem.

A gazdasági elit életmódja bizonyos tekintetben valóban hasonlított az arisztokráciáéra. Talán hozzájuk képest nagyobb mértékben fojtattak mecénási tevékenységet, vagy vettek részt jótékonyági akciókban, ami a vagyon társadalmi legitimálását is szolgálta. (Erre a történelmi presztízzsel rendelkező arisztokratáknak kevésbé volt szükségük.) Ugyanakkor, legalábbis némely esetekben, miközben egyes családok eleget tettek a társadalmi státuszukkal járók költséges reprezentatív kötelezettségeknél, más tekintetben ragaszkodtak a takarékos, puritánnak nevezhető életvitelhez.

Sajátos elitcsoportot alkottak az egyházak vezetői. Helyzetüket az általuk vezetett egyházak tekintélye és pozíciója szabta meg. Összességben mintegy 75, a nagy egyházak élén lévő pozícióról beszélhetünk, amelyekhez – a püspöki, érseki székekhez – sokszor tekintélyes földbirtokok is tartoztak. Az egyházi vezetők egy része – beleértve a neológ és az ortodox főrabbit is – hivatalánál fogva a visszaállított felsőházban is helyet kapott, tehát a politikai

elitnek is részese volt bizonyos mértékig. Mivel az egyházak nagymértékben jelen voltak az oktatásban, és az élet más területein is, vezetőiknek a különféle állami szervekkel széles érintkezési felületük volt. Különösen az oktatásban a gyakorlatban szinte szétválaszthatatlanul összefonódtak az államigazgatás és az egyházak kompetenciái. A katolikus egyházi vezetők – akik az egyházi eliten belül számszerűen és társadalmi súlyban is messze a legerősebbek voltak – gyakran városi kispolgári (például iparos), vagy falusi családokból származtak. Nagyon kevés volt köztük a nemesi származású. A korszak két esztergomi érseke kifejezetten szegény, szlovák családból származott. Ahogy egyébként szlovák származású volt a magyar katolicizmus nagy megújítójaként számon tartott Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök is. Sajátos, hogy az egyházi vezetők saját, többnyire szerény származásuktól függetlenül – az egy Prohászka kivételével – nem hajlottak olyan társadalmi reformokra, az egyházi birtokokat is érintő földreformra, amely bár érintette volna az egyház-finanszírozás módjait, ám egyes helyeken enyhíthetett volna a falusi szociális feszültségeken, s talán az egyházzal a társadalomban élő képnek is használt volna.

A katonai elit bizonyos jellemzőiben hasonlított az egyházi elithez. Elsősorban abban, hogy a komoly befolyást jelentő posztokat csak magas képzettség mellett lehetett elérni, s abban, hogy ez viszont a társadalom középső vagy alsóbb régióiból származók számára is lehetséges volt. A tisztikar már a dualizmus idején „polgárosult”, abban az értelemben, hogy többségében nem nemesek alkották (s nemes tagjai is rendszerint nem a magyar birtokos nemességből származtak, hanem többgenerációs katonacsaládokból). A két háború közötti tisztek szüleinek háromnegyede vagyontalan volt. Soraikban csak hozzávetőleg egynegyed volt a valamilyen nemesi származásúak aránya, s legtöbbször ezek sem a régi ismert vagy vagyonos nemesi családokból érkeztek a katonai pályára. Még a legmagasabb beosztásban, a vezérkari főnöki posztokon is előfordult olyan vezérezredes, akinek apja cipész volt. A rangja, beosztása szerint komoly döntési felelősséggel, számottevő – időnként a politikai döntésekre is kiterjedő – befolyással rendelkező pozíciót betöltők száma a korszakban összesen 300-400 fő lehetett. Bár személyesen eredetileg többnyire vagyontalanok voltak, jövedelmi viszonyaik nem nevezhetők kedvezőtlennek, mert egy tábornok többet keresett, mint egy miniszter, vagy egy egyetemi tanár. Igaz, a tisztai életvitellel szemben az elvárások is magasak voltak, meg kellett felelniük az úriemberi ideálnak, ami meglehetősen költséges volt. A

tisztek esetében ez az ideál nem csak íratlan szabályként létezett, hanem a különféle katonai szabályzatokban is rögzítve volt. A megfelelő életvitel elvárása indokolta a kaució intézményét. A tisztek bizonyos jövedelmi szint alatt nem házasodhattak meg, mert családosként nem tudták volna biztosítani az elvárt életvitelt keresetükből. Ezért azután vagy várniuk kellett a házasodással a magasabb rangok eléréséig, vagy pedig kauciót kellett letenniük, azaz egy olyan tőkét, amelynek kamatai elegendőek voltak az elvárt életmód biztosításához. A többnyire vagyontalan tiszteknek erre persze ritkán volt meg a lehetősége, úgyhogy vagy a menyasszony családja tudta előteremteni a szükséges összeget, vagy a hadseregből való kilépés volt az esküvő ára.

Az értelmiségi elit, vagy másként a tudományos és kulturális elit összetételéről az egyetemi tanárok esetében rendelkezünk alapos és részletes elemzéssel. Az egyetemi tanárok hozzávetőleg 70%-a származott a középosztályból, mintegy egynegyede a különböző kistulajdonosi csoportokból – beleértve a birtokos parasztságot is –, illetve alacsonyabb helyzetű tisztviselőktől, alkalmazottakból (őrmestertől a főkalauzig). A tudományos elit zöme tehát származását tekintve jellegzetesen középrétegbeli volt, sőt a még alacsonyabbról érkező, s a tudományon keresztül az elitbe emelkedők száma sem lebecsülendő. E nagy vonalakban igaz megállapításon túl azonban a közelebbi vizsgálat további konkrét csoportokat is azonosíthat az egyetemi tanárok között. Ilyenek a felvidéki lutheránus városi polgárságból érkezők, a református lelkészcsaládokból származó tudósok, vagy városi katolikus iparos-gyerekekből lett egyetemi tanárok, továbbá a generációk óta az államapparátusban dolgozó katolikus hivatalnok családok leszármazottai, vagy az asszimilálódó zsidó értelmiség soraiba tartozók. Az egyetemi tanárokon kívül persze a kulturális elitbe még sokan beletartoztak, akik a médiától az akadémiáig foglalhattak el pozíciókat. Nem egy közülük igen magas jövedelemre is szert tett, s kombinálni tudta a kulturális életben betöltött pozíciókat, gazdaságiakkal vagy éppen politikaiakkal. Kiemelkedő tudósok államfői kegy folytán már a dualizmus idején is a főrendiház tagjai lehettek, s hasonlóra a Horthy-kori felsőházban is van példa. Mások ugyanakkor gazdasági pozíciókat töltöttek be, miközben akadémiai tagsággal is rendelkeztek. A szepességi származású Berzeviczy Albert például volt képviselő, miniszter, az MTA elnöke, a korszakban a felsőház tagja. A verseci születésű, magyarul csak a gimnáziumban megtanuló Herczeg Ferenc, a korszak legtöbb hivatalos elismerésben részesült és nagyon nagy példányszámokat elérő

írója szintén volt képviselő is, akadémikus, a korszakban a felsőház tagja, s számtalan politikai szervezet vezetőségében is helyet foglalt, többek között a Revíziós Liga elnöke volt, miközben komoly befolyással rendelkezett a magyar médiában is.

A politikai elit, mint már jeleztük, némiképp más természetű, mint az egyes funkcionális elitcsoportok. Soraiban megtalálhatóak voltak olyanok, akik valamely szakmai területen magas szintű tudással rendelkeztek, de olyanok is, akik csak a politikusi képességek jóval nehezebben megragadható dimenziójában – a szónoklástól a taktikai érzéken át az államapparátus irányításának képességéig – rendelkeztek adottságokkal. Összességben a korszakban mintegy 650-700 személyt sorolhatunk ide, akik képviselők, kormánytagok, illetve az állami bürokrácia vezetői voltak. A korszakban nem váltak el feltétlenül élesen a politikusi és államigazgatási szerepek, sokan köztisztviselői karrier nyomán emelkedtek a politikai elitbe, s gyakran a formálisan tisztviselői pozíció is lehetőséget adott a politikai döntéshozatalban való részvételre, nem pusztán a választott, és nyíltan is politikai felelősséggel járó pozíciók (mint a képviselőség és kormánytagság). A politikai elit tagjai rendszerint egyszerre nem egy, hanem több pozíciót is birtokoltak, némelyek egész sokat, ám a további pozíciók gyakran nem a szorosan vett politikai szférához tartoztak, hanem valamelyik funkcionális elit köréhez. Ha a politikai elit csúcsát vizsgáljuk, az 1920 – 1944 közötti kormánytagok 44%-a közigazgatási karrierből lépett át a politikába – ez egyben jogi végzettséget is jelent –, egyharmada érkezett tudományos, értelmiségi, ügyvédi pályáról, egyhatodik pedig katonatiszt volt eredetileg. Ez egy jelentős változás a dualizmus korához képest, mert akkor a honvédelmi miniszteren kívül nemigen volt katona a kormányokban. Ha tágabb körben vizsgáljuk a politikai elit összetételét, azt találjuk, hogy a kormánypárti frakció mintegy egyharmadát földbirtokosok tették ki az 1920-as, 30-as években. Azonban nem nagy-, hanem inkább középbirtokosokról van szó és hozzávetőleg felüknek a mezőgazdaságon kívül is voltak érdekeltségei. A kormánypárti képviselők másik szűk egyharmadát különféle diplomás középosztálybeliek alkották, s egy következő 30%-ot a különböző rangú köztisztviselők. Mindig volt egy kisebb birtokos paraszti csoport a kormánypárti frakcióban, de ez az 1920-as évek elejétől eltekintve sem számában, sem politikai súlyában nem volt jelentős. 10% alatt volt a kormánypártban az ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi szférához kötődő képviselők aránya. Abban, hogy a gazdasági elit – szemben a közigazgatás elitjével, vagy akár az értelmiségi elittel – alig szerepelt a politikai elitben

közrejátszott az igen szigorú összeférhetetlenségi törvény, amely az állammal szerződésben álló vállalatok vezetőit kizárta a képviselők sorából. Ez pedig lényegében az összes nagy ipari céget érintette. Az ipari érdekeltségek panaszkodtak is, hogy méltánytalan ez a szigor, különösen, mert a mezőgazdasági birtokosokkal szemben nem érvényesült hasonló.

A politikai elit összetétele mindazonáltal nem volt állandó a korszakban. Az 1920-as évek nagy részében megfigyelhető volt, hogy a politikai elit tagjai nagymértékben más elitcsoportokból rekrutálódnak. Tudósok, tekintélyes ügyvédek, néha bankárok szerepeltek a csúcspolitikusok között, vagy éppen a közigazgatás vezetői léptek át a politikába. Persze voltak, akik erre az időre hivatásos politikussá váltak, mint például Bethlen István, aki lényegében semmi más, mint politikus nem volt. De még a képviselők igen jelentős része is olyan személy volt, aki a maga szakmájában valamiképpen az elitbe tartozott, vagy pedig egy kisvárosban, egy vármegyében volt a helyi, lokális elit résztvevője. Vagyis a politikai elit nagy része más elitcsoportokból, s ezzel együtt nagyobb részben középosztálybeli, illetve felső-középosztálybeli emberekből rekrutálódott. Az 1935-ös választások után, s még inkább az 1939-es után azonban megnőtt a politikai elitben az olyan személyek száma, akik más közegben vagy egy lokális környezetben nem rendelkeztek elit pozícióval, hanem a pártszervezésben dolgozva, politikai aktivistaként tevékenykedve csináltak párton belül karriert. Ez egyben azt is jelentette, hogy – az elitbe jutás előtt – sokszor még a középosztályi státusz nem egy eleme is hiányzott náluk. Ennek az új körnek az előtérbe nyomulása, bár nem magyarázza kizárólagosan, de nyilvánvalóan szorosan összefügg a kormányzati politika jobbratulódásával, s azzal, hogy felerősödtek az 1930-as évek végén a korábbi elitcsoportok elleni hangok és akciók a politikában. Mind a zsidótörvények, mint a korábbi gazdasági elit egy jelentős részének kiszorítására irányuló akciók, mind a kishaszonbérletek és házhelyek kialakításáról szóló 1940-es törvény, amely aránylag nagy arányban irányozta elő a nagybirtokoknak a felosztását, a régebbi elitcsoportok leváltására irányuló törekvésként is értelmezhetőek.

Az elitek – és részben a középosztályinál magasabb szintű társadalmi csoportok – áttekintése összességében azt mutatja, hogy a magyar társadalom a 20. század első évtizedeiben mobilitási szempontból meglehetősen nyitott volt. Persze, tömegek strukturális mobilitásáról, azaz egyes ágazatokból, vagy rétegekből való nagyarányú kiáramlásáról és más ágazatokba és rétegekbe való beáramlásról nem beszélhetünk. Ám az elitpozíciók betöltői

korántsem csak a magas társadalmi státuszú rétegekből kerültek ki, sőt a korábbiakhoz képest a társadalom olyan csoportjai, mint az arisztokrácia vagy a nagypolgárság inkább háttérbe szorultak az elitpozíciók betöltésénél. A különböző elitcsoportokba tartozók szülei többségükben – ahogy azt Kovács I. Gábor az egyetemi tanárokkal kapcsolatban megállapította – a tágan értett középosztályból származtak, abból a rétegből, amit a korban a társadalomstatisztika néha „polgári társadalomnak” nevezett (Illyefalvi 1935). Ez nagyjából azonos azzal a réteggel, amelyik 1918 előtt választójoggal rendelkezett. Ez az a felfelé és lefelé is bizonytalan határú középső sávja a társadalomnak, amelybe még a parasztság jobb módú felső csoportjai és a városi iparosok is beletartozhattak. Azok, akik a Horthy-korban elitpozíciók betöltőivé váltak, rendszerint ezekben a rétegekben születtek az első világháború előtt. Az egész társadalomnak ez persze aránylag kicsiny hányada, hiszen a felnőtt férfiak durván negyede rendelkezett választójoggal 1914 előtt, ám nyilván illuzórikus elvárás volna – bár sokszor számon kérték akkor és utólag az 1920-as, 1930-as évek Magyarországon – arra számítani, hogy a parasztság modern élettől még aránylag távol álló rétegei, vagy a társadalom más alsó csoportjai termelik ki magukból az elitpozíciók betöltőit.

Irodalom

Gergely Jenő: A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919-1945. Bp. 1997.

Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Kövér György – Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Bp. 1998. 181-389.

Hajdú Tibor: Tisztikar és középosztály. Ferenc-József magyar tisztjei. MTA TTI Bp. 1999.

Halmos Károly: Családi kapitalizmus. ÚMK, 2008.

Halmos Károly: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. In: Vera (nem csak a) városban. Tanulmányok Bácskai Vera 65. születésnapjára. Csokonai, Debrecen, 1995. 445-481.

Illyefalvi I. Lajos: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Bp. Székesfővárosi Statisztikai Hivatal, 1935.

Klement Judit: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk.: Kövér György. Századvég kiadó, Bp. 2006. 195-232.

Kovács I. Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: U. ő: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. L' Harmattan, Bp. 2011. 99-198.

Lengyel György: A multipozícionális gazdasági elit a két világháború között. ELTE. Bp. 1993.

Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. Századok, 1992. 1. 35-59.

Püski Levente: A magyar felsőház története, 1927-1945. Napvilág. Bp. 2000.

Püski Levente: Bethlen István Arisztokrata identitása – egy kaszinói beszéd kapcsán. In: Megtalálható-e a múlt? Szerk.: Bódy Zsombor, Horváth Sándor, Valuch Tibor. Bp. Argumentum, 2010. 214-224.

Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Szerk.: Sebők Marcell. HVG könyvek. Bp. 2004.

Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938-1945. Ister. Bp. 2003.

VIII. A ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI HELYZETE ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

A két világháború közötti korszak egyik legsúlyosabb társadalmi és politikai konfliktusa Magyarországon a zsidóság és a nem zsidó társadalom viszonyához kötődik. Az ú.n. „zsidókérdés” illetve az antiszemitizmus társadalmi és politikai jelensége rendkívül összetett probléma. A kérdéskör elemzésénél mindjárt az első nehézség, hogy nem egyértelmű, a zsidóság milyen minőségben élt kisebbségi helyzetben Magyarországon. Illetve egyáltalán kisebbség volt-e? Voltak ugyanis Magyarországon olyan zsidó személyiségek (például: Vázsonyi Vilmos), akik nem fogadták el, hogy a zsidóság bármilyen értelemben kisebbség lenne, hiszen a magyar társadalom teljesen integráns részének tekintették. E felfogás – amelyet a hivatalos zsidó vallási vezetők jelentős része is osztott – csupán a hitbéli különbségben látta a zsidóság eltérését a nem zsidó társadalomtól, s így nem tartotta lehetségesnek, s még kevésbé kívánatosnak, hogy a zsidóságot elkülönült kisebbségként kezeljék, ahogyan általában a reformátusokat, vagy a görög-keleteiket sem szokás sajátos kisebbségi csoportként azonosítani a magyar társadalomban, noha kétségtelenül vallási szempontból ezek a felekezetek nem a legszámosabbak Magyarországon. Más zsidó személyiségek, vagy vallási vezetők viszont a zsidóságot többnek tekintették mint pusztán egynek a hazánkban honos vallások között. Ők a zsidóságban valamilyen értelemben egy népet láttak, amely mondhatnánk etnikai szempontból – bár természetesen e fogalmat nem használták, főként nem a mai társadalomtudományos értelemben – eltér a többségi társadalomtól. E szemlélet mögött a zsidó vallásnak az a sajátossága állt, amely a hit, a zsidó identitás és vallásgyakorlat fenntartását és továbbadását a következő generációkra éppen olyan tartalmakhoz, az Istennel való olyan kapcsolathoz kötötte, amely a zsidóságot népként különíti el a többi népektől. (A kereszténység – bár magát teológiai értelemben Isten népének tekinti – ebben az értelemben nem teremt „népi” elkülönülést. Mint ahogy a mai magyar társadalomban sem merül föl, hogy a keresztényi hovatartozás vagy a vallástalanság eltérő népeket alapozna meg.) A zsidóságnak a magyar társadalmon belüli felekezeti vagy etnikai kisebbségi helyzetét illetően tehát magában a zsidóságban sem volt konszenzus, s akkor még nem is szóltunk arról, hogy a külvilág zsidóságra vonatkozó minősítései mennyire heterogének voltak.

Mindezért a téma egyik neves kutatója is csak rögzíteni tudta a zsidóság kisebbségi mivoltát illető bizonytalanságot: „A ma történésze éppen ezért nincs könnyű helyzetben, amikor arról kell döntenie, hogy a zsidóságot vallási vagy etnikai kisebbségként kezelje-e. A liberalizmus kori magyar állam a zsidóságot nem tekintette etnikai elemnek. Ebben a korban azonban a zsidóságot szokásai, kultúrája, családi-rokoni kapcsolatrendszere és a munkamegosztásban elfoglalt helye olyan közös, másoktól elkülönülő jellemzőkkel látta el, amelyek a valós életben azt eredményezték, hogy a nem zsidó többség a zsidó kisebbséget nemcsak vallásában, de mentalitásában és szokásaiban is különböző csoportnak látta”. (Kovács M., 2001. 48. o.)

Mindez azt jelenti, hogy a két világháború közötti zsidóságot nem tekinthetjük pusztán vallási kisebbségnek, egynek Magyarország bevett vallásai közül – noha ez is volt – mert a zsidóságot ezen túlmenő szempontok is sajátos csoporttá tették a magyar társadalomban. Ugyanakkor nem tekinthetjük önálló etnikumnak sem, hiszen mentalitás, szokások, munkamegosztásban elfoglalt hely önmagukban nem képeznek etnikumot a szónak a társadalomtudományokban általában elfogadott értelmében. Hiszen az etnikai összetartozás egyik legfontosabb ismérve az önálló saját nyelv, ilyenrel pedig a zsidóság a két világháború közötti korban már régen nem rendelkezett Magyarországon. A zsidóság anyanyelve ugyanúgy a magyar volt, mint a társadalom többi részeié, s a nyelven túl is ugyanazt az – iskola rendszer által is közvetített – magyar kultúrát sajátították el, mint a nem zsidók. A nyelvi és jelentős részben kulturális közösség tehát összekapcsolta a zsidóságot nem zsidó honfitársaikkal. Hogy a zsidóság vallásban, munkamegosztásban, mentalitásában, stb. mégis fennálló elkülönülése –, amelyet a zsidóságot átható belső összetartó erők és az őket kívülről szemlélők zsidósághoz való viszonyulása egyaránt fenntartott – érthetővé váljék, hosszabb időtávban is át kell tekinteni a zsidóság magyarországi társadalmi integrációját.

A zsidóság demográfiai fejlődése Magyarországon

Magyarországon mindig is éltek kisebb-nagyobb zsidó közösségek. A 20. századi magyarországi zsidóság nagyobbik része azonban nem a középkori, illetve török-kori hazai zsidóság utódja, hanem későbbi bevándorlók leszármazottja. A Magyarországra történő zsidó bevándorlás különböző hullámai a 17. és 18. század fordulójától a 19. század közepéig tartottak. Az 1867-es kiegyezéssel kezdődő korszakban már – ellentétben a korabeli antiszemita irodalomban elterjedt állítással – nem volt számottevő zsidó bevándorlás hazánkba, sőt a Magyarországi zsidóság be-, és kivándorlási egyenlege inkább negatív ebben

az időszakban. A nagyobb létszámú bevándorlás – még tehát a 18. utolsó évtizedeiben és a 19. első felében – két irányból történt. Kisebb részben osztrák, majd cseh és sziléziai területek felől, nagyobb tömegben a volt lengyel területek irányából. Esterházy Pál herceg például 1690-ben engedélyezte Sopron-megyei birtokán Ausztriából elűzött zsidóknak a letelepedést és ellátta őket privilégiumokkal. Ez nem egyedi jelenség volt, amikor a 18. század közepén a cseh tartományokban bevezetett, helyzetüket illető szigorítások miatt újabb zsidó bevándorló hullámok érkeztek, ők is sok helyütt a földbirtokosok pártfogását élvezve telepedhettek meg. Így például a Pálffyak védőszárnyai alatt Pozsony külvárosában, a Zichyek védelmében Óbudán, vagy Pesttől északra, a Károlyiak birtokán, az utóbb Újpest néven kiépült településen telepedhettek le zsidó közösségek. A földbirtokosoknak nyilvánvalóan érdekül volt, hogy uradalmaik központjaiban növeljék adózó alattvalóik számát, amire a bizonyos iparos mesterségeket folytató zsidók nagyon is alkalmasak voltak, illetve regálejogok bérlőjeként, vagy kereskedőként is hozzá tudtak járulni a birtokon termelt javak forgalmazásához, szintén a földbirtokos előnyére is. Ez magyarázza, hogy a 18. század második felében a nagyobb zsidó közösségek rendszerint nagybirtokok központjaiban találhatóak, amelyek egyben gyakran az úthálózatnak is csomópontjai (Szegfű 1989, 153-155; Frojimovics 2008). A kelet felől, elsősorban Lengyelország felosztása után érkező bevándorlók, akiknek hullámaint rendszerint a lengyel területeket sújtó konfliktusok indították nyugat felé – utoljára 1846-1850 között a lengyel felkelés, illetve parasztlázadás fegyveres akciói és az ennek kapcsán zajló pogromok – jóval kevésbé szervezett formában települtek le. Ők nem annyira az ország középső vidékeire települtek, hanem inkább az északi és keleti határvidék vármegyéibe. Életmódjuk, foglalkozásuk, módfelett szerény tőkeerejük nemigen tette számukra lehetővé, hogy az ország központi vidékeit is elérje migrációjuk.

A bevándorlás nyomán a 18. század végéig mintegy százezres zsidóság alakult ki Magyarországon, ami az akkori népességnek alig több mint 1%-a. A kiegyezés idejére – elsősorban a további bevándorlásnak köszönhetően – ehhez képest megötszöröződött a zsidóság létszáma, aránya pedig az országban már elérte a 4%-ot. Az ezután bekövetkező további zsidó népességnövekedésnek viszont már nem a bevándorlás volt a forrása. Egy az 1920-as évek elején megjelent szakszerű – és ha visszafogottan is, de antiszemita tendenciájú – statisztikai munka szerint a kiegyezés és 1910 között 113 800 fő volt a magyarországi zsidóság vándorlási vesztesége, azaz ennyivel többen vándoroltak ki, mint be az országba. (Kovács, 1922.) Ez azt jelenti, hogy a magyarországi zsidó népesség 13%-a kivándorolt a dualizmus idején (elsősorban Észak-Amerikába). Hogy a zsidóság száma és aránya hazánkban

mégis nőtt, az a nem zsidó társadalomhoz képest magasabb természetes szaporodásnak (elsősorban alacsonyabb csecsemő-, és gyermekhalandóságnak) volt köszönhető. Ezt a megállapítást lényegében a modern szakirodalom is megerősíti. (Don, J. – Magos G., 2006. 13-50. o., Varga, 1992.) Ennek eredményeként 1910-re, az utolsó első világháború előtti népszámlálás idejére közel 6%-ot ért el a zsidóság aránya hazánkban.

A zsidóság jogi helyzetének változásai

Nem írható le valamely egyszerű képlettel, hogy miként alakult a gyarapodó zsidóság és a magyarországi nem zsidó társadalom viszonya. Egyrészt a zsidóság jogi helyzete és saját belső szerveződése is változott. Másrészt pedig nem csak a zsidósághoz való külső viszonyulás lehetett sokféle, de maga a zsidóság is belsőleg heterogén volt, többféle mentalitást képviselt, s többféle viszonyulást alakított ki a nem zsidó társadalomhoz.

Vegyük számba először a zsidóság jogállásában bekövetkezett változásokat. A rendi korszakban a zsidó lét nem csupán egy vallás követését jelentette, hanem egy ehhez kötődő jogi helyzetet is. A rendi társadalomban a vallási különbségeknek amúgyis – nem csak a zsidóság esetében – jogi természete is volt. Sajátos jogállásukból következőleg számos korlátozást kellett elszenvedniük. Nem üzhettek céhes iparokat, nem birtokolhattak földet, szabad királyi, és bányavárosokba be sem költözhetek. Az országosan érvényes általános jogszabályokat azonban ebben a korszakban a helyi szokások kiegészíthették, árnyalhatták, sőt a gyakorlatban akár felül is írhatták. Olyan városokban mint Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kassa, Miskolc már jóval 1848 előtt is éppúgy találni jobbágy-szerű helyzetben élő zsidókat, vagy szőlőbirtokosokat, mint iparúzókat, kereskedőket. A helyi gazdasági adottságok jobban alakították a valóságban a zsidók helyzetét, mint a jogszabályok. A meglévő gazdasági igények által megnyitott lehetőségekkel éltek, azaz olyan feladatokat láttak el, amelyekre kereslet volt. (Csiki 1999.) Jogi elkülönülésük legfontosabb következménye minden bizonnyal az volt, hogy bár a zsidó közösségek vezetése helyi szinten éppúgy, mint országosan kapcsolatot tartott a hatalom központjaival – legyen az földesúr vagy maga az uralkodó – de mindenképpen igyekezte elkerülni, hogy állást kelljen foglalniuk a környező nem zsidó társadalom politikai kérdéseiben, amint másrésztől azt is elhárítani igyekeztek, hogy a zsidóságon kívüli hatalmak beleavatkozzanak a zsidó közösségek belső életébe.

A rendi társadalom utolsó időszakában azonban az elkülönülés jogi válaszfalait bontogatni kezdték. II. József enyhített a zsidókra vonatkozó jogszabályokon – s a változtatások azután az 1790: XXXVIII. törvénycikkben az országgyűlés által elfogadott

törvénnyé is váltak – majd az 1839-1840-es országgyűlés a bányavárosokat kivéve mindenütt engedélyezte a zsidóság letelepülését és városi ingatlanszerzését is. Az 1848-as forradalom, egy kései, kicsivel a fegyverletétel előtt elfogadott törvénnyel 1849 nyarán egyenjogúsította a zsidóságot. E törvénynek persze nem lehetett gyakorlati hatása, hiszen a neoabszolutizmus semmisnek tekintett minden forradalmi rendelkezést. A Habsburg dinasztia utolsó centralisztikus kísérlete azonban, ahogy sok más téren, úgy a zsidóság esetében sem kívánt visszatérni a rendi korszak szabályaihoz. Ellenkezőleg, fokozatosan további lépéseket tettek a zsidóság egyenjogúsítása felé, s Ferenc-József egy 1860-as rendelete végül az utolsó letelepedési korlátozást is feloldotta. A kiegyezés után a magyar törvényhozás tovább vitte az egyenlősítés folyamatát. Az 1867 után újra életbe lépő 1848-as választójogi törvény a bevett felekezetekhez való tartozáshoz kötötte a választói jogosultságot. Ez tehát kizárta a zsidóságot a választójogból, hiszen bevett felekezetnek ekkoriban csak a római-, és görög-katolikusokat, a két protestáns felekezetet – az a kálvinistákat és a lutheránusokat – a görög-keletieket és az unitáriusokat tekintették. Ezért 1867-ben egy külön törvény kimondta, hogy a bevett felekezetek tagjain kívül az izraelita férfiak is választójogot kapnak, ha egyébként megfelelnek az előírt feltételeknek (hiszen a választójog vagyoni cenzushoz volt kötve). Végül az 1894-95-ös egyházpolitikai reformok során történt meg az izraelita vallás recepciója, azaz az izraelita felekezetet is bevett vallásnak nyilvánították, s ezzel a korábban bevettnek tekintett egyházakkal egy sorba helyezték.

Bő egy évszázad alatt tehát, II. Józseftől a millennium időszakáig, több lépésben végbement a zsidók jogi egyenjogúsítása más felekezetekkel. Igaz ez az egyénekre vonatkozó állampolgári jogokra és a zsidóságra mint felekezetre is. Ez a folyamat egybevágott az európai fejlődéssel, hiszen a francia forradalomtól elkezdve valamennyi nyugat-, és közép-európai országban, egy lépésben vagy fokozatosan, végbement a zsidóság egyenjogúsítása. Annak a nagy folyamatnak a része volt ez, amely a jogilag széttagolt rendi társadalomból – ahol nemesek, papok, jobbágyok, városi polgárok, hogy kisebb csoportokat ne is említsünk, különféle jogállású embereket jelentettek – egységes, az állampolgári jogegyenlőségen alapuló polgári társadalmak lettek.

A zsidóság belső tagoltsága és differenciálódása

A zsidóságon belüli eltérések jelentős részben a zsidó bevándorlók teljesen eltérő hátteréből fakadtak. A nyugati irányból érkező, iskolázottabb és sokkal jobb vagyoni helyzetben lévő zsidóság nagyban be tudott kapcsolódni az ország terménykereskedelmébe,

miközben az addig abban nagy szerepet játszó általában „görögök” név alatt összefoglalt balkáni kereskedő elemek visszaszorultak. Bár ezek a zsidó közösségek így nagy szerepet játszottak magyar mezőgazdaság termékeinek nyugati irányba való exportjában, természetesen távolról sem minden nyugatról érkezett zsidó foglalkozott termény-nagykereskedelemmel, körükben is egész változatos foglalkozások voltak jellemzőek. E zsidó közösségek vallási életükben is sokáig őrizték kapcsolataikat az őket eredetileg kibocsátó, főleg cseh testvérközösségeikkel, a pesti izraelita hitközség még a 19. század második felében is cseh területekről hívta rabbiját. A magyarországi zsidóságnak ez a csoportja sokkal fogékonyabb volt a zsidó felvilágosodás eszméire, később pedig a modern polgári életforma és művelődési eszmény elsajátítására, mint a keleti területekről érkező, általában jóval szegényebb zsidóság. Utóbbiak inkább a lokális társadalomban töltöttek be funkciókat – kiskereskedelem, földesúri jogok bérlése, iparosmesterségek –, s sokkal zártabb közösségi életet éltek, s hagyomány hűbb vallásosságot gyakoroltak.

A 19. század során, a jogi korlátok lebontásával párhuzamosan, és a kibontakozó piactudatnak köszönhetően a hétköznapiakban is nőtt a zsidó közösségek és a külvilág közötti érintkezési terület. A szokásosan polgárosodásnak nevezett folyamatban a zsidóság egy része – az eredetileg nyugatról bevándoroltaknak bizonyára többsége – szükségesnek érezte, hogy a zsidó közösségi életet, vallásgyakorlatot és a közösség tagjainak életvezetésre vonatkozó normákat is megreformálják. A zsidóság újító irányzata és a zsidó vallást hagyományos értelemben őrizni kívánók között szétartó fejlődés végül formális szakadáshoz vezetett. A kiegyezés után az Eötvös József vallás-, és közoktatási miniszter által egybehívott országos zsidó kongresszuson, amelynek feladata a kormány szándékai szerint az állam és a zsidó felekezet közti viszony rendezése lett volna, az eredeti célkitűzésekkel ellentétben intézményesült a neológia (azaz az újítók) és az ortodoxia különválása – ráadásul egy harmadik aránylag kicsi vallási irányzat is fennmaradt a két nagy mellett – s az elkülönülést a kormánynak is tudomásul kellett vennie. Ez Európában egyedi helyzetet teremtett, mert bár mindenütt sokszínű volt a zsidóság, de formális, intézményesült és államilag is elismert szakadásra csak nálunk került sor.

Nincsenek pontos becslések a neológok és ortodoxok arányára nézve, de bizonyosnak tűnik, hogy az első világháború előtt az ortodoxok voltak többségben a magyar zsidóságon belül, míg a trianoni területen nagyjából talán egyenlő volt a két irányzat súlya, a neológok számszerű fölényével a városokban.

Mi jellemezte a két irányzatnak a nem zsidó társadalommal való érintkezését és a magyar nemzeteszméhez való viszonyulását? Mint már az eddigiekből is nyilvánvaló a zsidóság különböző csoportjai nem ugyan úgy viszonyultak a külső társadalomhoz. A neológok nem csak az életmódjuknak a modern városi polgári életformának megfelelő reformjára voltak készek, hanem a magyar nemzeteszmé felé is sokkal nyitottabbak voltak, mint az ortodoxok. Ugyanakkor az ortodoxia sem jelenti a merő változatlanságot. A 19. közepétől az ortodoxok is rákényszerültek, hogy modernizálják iskolahálózatukat, s más tekintetben is modern eszközökkel éljenek, ha nem akarták elveszíteni a kapcsolatot az urbanizálódó és a polgári életforma felé törekvő zsidó társadalmi rétegekkel. Emellett állást kellett, hogy foglaljanak, legalább bizonyos mértékig a nem zsidó világ politikai kérdéseiben, nem lehetett többé fenntartani a zsidó közösségek elzárkózását, melyek a rabbik és saját előkelőségeik vezetése alatt, saját törvények szerint, elkülönülten éltek a keresztény társadalom mellett. Ortodoxok és neológok között tehát a magyar államhoz és a polgári életformához való alkalmazkodás módjait illetően állt fenn különbség, és nem abban a kérdésben, hogy kell-e egyáltalán a zsidóságnak az új körülményekhez adaptálódni, mert ez adottság volt. A két irány különbségét talán – súlyosan leegyszerűsítve – úgy fejezhetjük ki, hogy a sokkal szigorúbb vallásgyakorlat szemszögéből nézve a neológok az ortodoxok számára gyakran csak „szombat-zsidónak” számítottak, azaz olyannak, akiket a szombati zsinagógai istentiszteleten kívül a hétköznapiakban más nemigen fűz a zsidó valláshoz.

Neológok és ortodoxok eltérő módon viszonyultak a zsidóság társadalmi beilleszkedésének, illetve asszimilációjának kérdéséhez is. Ennek megértéséhez először tisztáznunk szükséges, hogy mit is jelent az asszimiláció. Etimológiája szerint a szó hasonulást jelent, s a társadalomtudományokban általában egyes emberek vagy csoportoknak egy másik, rendszerint többségi csoporthoz való hasonulását jelenti, ami rendszerint az asszimilálódó csoport teljes beolvadásával ér véget. Szokás megkülönböztetni az asszimiláció különböző szakaszait és fejlődési útjait. Bármelyik felfogást is tekintjük azonban kiindulópontnak, bizonyos, hogy a zsidóság teljes körű asszimilációja nem ment végbe, hiszen ez az eltűnésüket, a befogadó társadalomban való teljes feloldódásukat jelentette volna. Erre nyilván valóan nem került sor, a zsidó vallás, a zsidó identitás nem enyészett el, s a külső szemlélők továbbra is elkülönült csoportnak látták a zsidóságot. A teljes körű asszimiláció elmaradása azonban nem jelenti azt, hogy a magyarországi zsidóság jelentős része ne indult volna el és ne jutott volna el esetleg egészen messze a megmagyarosodás útján. Ami a 19. században e téren végbement, az egy akkulturációs folyamatnak tekinthető, amelynek során a

magyarországi zsidóság döntő többsége elsajátította a magyar nyelvet, majd az újabb generációkban a magyar anyanyelvűvé is vált, aminek nyomán a zsidóság ugyanabban a magyar kultúrában osztozott, ugyanazt a kulturális kánont sajátította el az oktatási rendszerben, mint a nem zsidó társadalom. A magyar nyelvűvé válás még az ortodoxia nagy részét is elérte, a neológ közösségek számára pedig egészen természetessé vált a magyar anyanyelv (leginkább az ország észak-keleti területein maradtak nem magyar anyanyelvű zsidók az 1910-es népszámlálás idejére, a későbbi trianoni területen lényegében 100%-ig magyar anyanyelvű volt ekkorra a zsidóság). A neológokról azonban általában elmondható, hogy nyelvi megmagyarosodáson túl jórészt a magyar nemzetesszémével való azonosulásra is készek voltak. Már 1848-ban is a nyitottabb közösségekből sok zsidó lelkesedett a magyar ügyért, a kiegyezés idejére pedig tulajdonképpen egy nyíltan is kimondott együttműködés jött létre a liberális magyar politikai elit és a reformokra hajló zsidó elit között. Az együttműködés alapja az volt, hogy mindkét fél azonos módon tekintett a zsidóságra. Azaz a reformer zsidó elit és a magyar kormányzat azonos módon, csupán felekezetként értelmezte a zsidóságot, s egyszerűen izraelita vallású magyarokat látott bennük. Az önkép és a zsidókról alkotott külső képnek ez az egybeesése vált az alapjává annak a dualizmus kori fejlődésnek, amely aztán a következő korszakokból nézve a magyar-zsidó együttélés aranykorának látszott.

A neológ zsidóság egyes képviselői (például Vázsonyi Vilmos) a magyar nemzetesszémével való azonosulásban odáig is elmentek, hogy magukat nem „magyar zsidónak”, hanem „zsidó magyarnak” nevezték. Az identitás kinyilvánítása itt abban rejlik, hogy melyik a főnév és melyik a melléknév a két szó közül. Ha „magyar zsidóságot” mondunk, akkor a zsidóság az esszenciális csoport és ehhez képest járulékos a magyar mivolt, akkor a zsidóság egysége alapján a magyar zsidók csupán a zsidóság egyik variációját jelentik a lengyel, amerikai, stb. zsidókkal egy sorban. Ha viszont „zsidó magyarokról” beszélünk, akkor a lényegi mivolt a magyar, amelynek a zsidó csak egyik változatát jelenti, amint beszélhetünk katolikus, református, stb. magyarokról is.

Szemben a neológiával, az ortodoxoknak a „zsidó magyar” kifejezés már túl messzire ment, a zsidó identitás feladását, a zsidó vallás lényegi elemének – amely népként tekint saját magára – feladását látták benne. Számos ortodox rabbi – bár az államhoz való lojalitásuknak az ortodoxok is sokszor hangot adtak – éppen ezért ellenezte a zsidó vallás 1895-ös recepcióját, ahogyan ellenezte a keresztényekkel való vegyes házasságot lehetővé tevő polgári házasság intézményét is, aminek a bevezetése szintén az egyházpolitikai reformcsomag része volt (addig csak egyházi házasságkötés létezett). Ők a recepcióban – amely a neológok

számára a teljes egyenjogúsítást és a befogadást jelentette a magyar nemzetbe – és a polgári házasságban veszélyt láttak a zsidó identitás erejének megőrzése szempontjából.

A neológia hivatalos vezetői, vagy a politikában tevékenykedő zsidó személyek az első világháború után sem kívánták feladni a zsidó vallású magyarokként való önértelmezésüket. A megváltozó viszonyok között például a Ferenc-József Országos Rabbiképző Intézet 1919. jan. 13-ikán így nyilatkozott: „A zsidóság már kétezer év óta csak vallás és nem nemzet, vagy nemzetiség. Ezen az ősi vallási állásponton volt az Országos Rabbiképző Intézet, és ezen az állásponton van ma is. Azt vallottuk és azt valljuk, hogy a magyar zsidóság a magyar nemezt szerves része, az volt és az marad. A magyar zsidók vallásuk érintetlensége mellett a magyar nemzet fiai. Ebben a szellemben fogjuk munkánkat a felekezet és az ország javára folytatni.” (Idézi Braham I. köt. 91. o.) Számos ilyen idézetet lehetne hozni a két világháború közötti időszakból, sőt még a második világháború idejéből is. Csakhogy ebben az időszakban már nem esett egybe a magyar zsidóságnak ez az önképe azzal, ahogy kívülről látták őket, illetve ahogy a magyar állam kezelte őket, hiszen egyre inkább nem egyszerűen felekezetnek, hanem idegen népnek, sőt fajnak minősítették, s így a magyarság sorából kizárták őket.

Hogy a neológ zsidóság akkulturációja, azaz nyelvi-kulturális megmagyarosodása, illetve magyar nemzeteszmével való azonosulása nem csupán felületi jelenség volt, azt mutatják az elcsatolt területeken 1920 után történt folyamatok is. A felvidéki városokban a zsidó polgári rétegek egy jelentős része megmaradt továbbra is magyarnak abban az értelemben, hogy a magyar nyelvet használta, magyar nyelvű sajtót olvasott és adott esetben magyar pártra is szavazott. Természetesen nem áll ez az ortodox és jobbára falusi zsidóságnak azokra a csoportjaira, akik messzebb álltak a polgári életformától és a magyar nemzeteszmétől, főleg nem a kárpátaljai haszid zsidóságra, amelynek magyar identitása amúgy sem volt. Ők különösebb gond nélkül elfogadták a csehszlovák rendszer által föl kínált „zsidó nemzetiség” azonosítást, amely – szemben a magyar gyakorlattal – népszámlálásokon is választható önbesorolás volt. Erdélyben még egyértelműbb volt a helyzet, ott a zsidó élet, a zsidó sajtó nyelve a magyar maradt, a zsidóság továbbra is a magyar kultúra fogyasztója volt, s így hozzájárult a kisebbségi magyar intézményrendszer fenntartásához. Mindez éles konfliktusokhoz is vezetett az erdélyi zsidó közösségek és a bukaresti zsidóság között.

A zsidóság gazdasági és társadalmi helyzete Magyarországon

Mint már említettük, a zsidóság az első világháború előtt az ország lakosságának nem egészen 6%-át tette ki. Ez az aránylag tehát nem túl nagyszámú kisebbség azonban rendkívül egyenetlenül oszlott meg a földrajzi és társadalmi térben. A 19. század második felében, a korlátozások feloldása után, a zsidó népesség rendkívül gyorsan urbanizálódott, azaz városokba vándorolt, ami azt eredményezte, hogy a vármegyék többségében csupán 1-2%-nyi zsidó népesség élt – kivéve az észak-keleti területeket, ahol sokkal több – a városokban viszont sokszor 10-20 vagy néhol 30% körüli zsidó lakosságot is találhatunk. Ez azt jelentette, hogy a magyar zsidóság több mint fele városlakó volt 1910-re – szemben az ország egész népességének megoszlással, ahol a döntő többség még sokáig falusi maradt – és a másik oldalról pedig azt, hogy például Budapest lakosságának 1920-ban 23,2% volt izraelita (Braham, 1997.) A 6%-nyi zsidó kisebbség azonban nem csupán a földrajzi térben oszlott el sajátosan, hanem a társadalmi térben, illetve a foglalkozási szerkezetben is egészen egyedi pozícióval rendelkezett.

A zsidóság betelepülésének sajátosságaiból, a rendi korszakban rá vonatkozó korlátozásokból és azokból a gazdasági szerepkörökből, amelyeket már 1848 előtt is betöltött, következett, hogy a 19. század második felében szabad piaci viszonyok között kibontakozó kereskedelmi, pénzügyi, később ipari fejlődés számos zsidó vállalkozónak nyújtott lehetőséget üzletalapításra, vagy cége felvirágoztatására. Nem mondható, hogy a kapitalista vállalkozás kizárólagos úttörői lettek volna Magyarországon a zsidók – hiszen vállalkozásokban sokan mások is részt vettek, sőt a parasztság egy jelentős része is alkalmazkodott a piaci viszonyokhoz –, s az sem igaz távolról sem, hogy minden zsidó nagyvállalkozó vagy kereskedő lett volna. De kétségtelenül nagy arányt tett ki a zsidóság a kereskedelemben és a modern magyar nagyvállalati szektor megteremtésében az I. világháború előtt. Hogy a 19-20. század fordulójának magyar gazdasági elitjét jelentős részben zsidók alkották, ezt részben magyarázhatja az, hogy hagyományosan ők láttak el olyan gazdasági feladatokat – például terménykereskedelem – amelyek lehetőséget adtak tőkefelhalmozásra. Az első világháború időszakának zsidó üzleti elitje mögött gyakran olyan, sokszor már többgenerációs családi vállalkozás-történet állt, amely eredetileg a terménykereskedelemből indult. Ez azonban nem a tőkefelhalmozás egyetlen lehetséges útja volt, más üzletágak is szóba jöhettek, s előfordult az is, hogy a magyarországi zsidó üzletemberek – felhasználva a nyugatabbi zsidó közösségekkel való kapcsolataikat, amelyeket

még a bevándorlás óta őriztek – onnan tudtak tőkét bevonni magyarországi vállalkozások elindításához.

A gazdasági szempontból legsikeresebb zsidó csoportok legtöbbször azok voltak, amelyek az akkulturációban, illetve az asszimilációban is élen játak. E családoknak a magyar társadalomhoz való hozzáilleszkedése egyszerre több szintén zajlott. Az üzleti karrierből következhetett földbirtok vásárlása, az életforma közelítése a nem zsidó felső rétegekéhez, közfunkciók betöltése, esetleg politikai szerep vállalása, vegyes házasság, megkeresztelkedés. A dualizmus idején a zsidó nagyvállalkozó családok ilyen módon történő asszimilációját szívesen látták, sőt mondhatjuk, hogy elő is segítették. Már Deák Ferenc is fontosnak tartotta, hogy a zsidóságnak olyan képviselői, mint pl. Wahrmann Mór bekerüljenek a magyar törvényhozásba, később pedig az üzleti életben, vagy tudományban maguknak nevet szerző zsidók nemesi címet is kaphattak Ferenc Józseftől – akár zsidó vallásuk megőrzése mellett is –, sőt bárói cím adományozása sem kivételes (pl.: Hatvany, Weisz, Kornfeld, Kohner bárók, hogy csak a legismertebbeket említsük). Ez a formailag az arisztokrácia sorába emelkedő zsidó nagyvállalkozói kör meglehetősen kivételes Európában, mert másutt zsidó nemesség vagy arisztokrácia nem létezett. Az e családokból kikerült üzletemberek nem egyszer teljes mértékben azonosultak a magyar nemzeti szempontokkal, vagy akár a magyar politikán belül is a „kuruc” állásponttal. Idősebb Chorin Ferenc például az első világháború előtt az Ausztriából kiváló önálló magyar vámterület elszánt híve volt.

A zsidóság egyes csoportjainak a magyar gazdaságban elfoglalt sajátos helyzete nem az egyetlen olyan jelenség volt, amelyet az antiszemita szemlélet kifogásolt. A diplomás pályákon az országos 6%-nyi arányt messze meghaladóan helyezkedtek el zsidók. A zsidóság sokkal iskolázottabb volt, mint a magyarországi társadalom egésze. Persze, ha csupán a zsidósághoz hasonló társadalmi helyzetű rétegeket vesszük figyelembe, akkor a zsidóság iskoláztatási fölénye korántsem akkora már. Tény azonban, hogy az első világháború előtti években a magyar középiskolások és egyetemisták 20-30, helyenként 40%-a izraelita volt.

25. táblázat. Néhány budapesti egyetemi kar hallgatóságának felekezeti megoszlása.

	Műegyetem	Bp. jogi kar	Bp. orvosi kar
	1909-1916	1910	1910
Római és gör. kat.	39,4%	48,5%	28%
görögkeleti	0,5%	2,5%	5%
református	8,8%	12,6%	8%
evangélikus	7,3%	7,6%	8%
unitárius	1%	0,5%	0,2%
izraelita	43%	28%	51%
Összes:	100%	100%	100%

(Forrás: Kovács M. 2001, 49. o. Eltekintettünk a felekezeten kívüliek egészen elenyésző arányától.)

Az izraeliták magas arányához a diplomások között bizonyára számos tényező hozzájárult. Egyrészt a korábbi társadalmi páriahelyzetből való kitörés igénye adhatott egyeseknek plusz motivációt a tanulással való társadalmi emelkedéshez, másrészt bizonyára szerepet játszhatott az is, hogy a zsidó vallás mindig is támogatta, illetve elvárta – legalábbis a férfiakról – a tanulást a vallási ismeretek tekintetében. A polgári életforma kialakulásával az oktatással szembeni pozitív attitűd talán áttevődött a vallási tanulmányok helyett a világi iskolarendszerre és tudományokra. (Karády 1997) Az okoknál azonban ehelyütt talán lényegesebbek a következmények. Az első világháború előtt a zsidóság magas aránya a diplomások között nem okozott komoly feszültséget. Egyrészt a folyamatosan bővülő közigazgatás – és annak különféle szakágai –, a kiépülő egészségügy, a fejlődő ipar, pénzügyi szektor, stb. az időnkénti szűkebb munkahelykínálat ellenére is képes volt mindenkit felszívni. Másrészt a zsidóságnak a diplomás pályákra kerülő csoportjai, együtt a zsidó származású üzleti elittel élen jártak a magyarosodásban, s az ő asszimilációjukat a magyar politikai elit is pozitívan értékelte, hiszen komoly nyereségnek számítottak nem csak az ország modernizálásában való részvételük miatt, hanem azért is, mert a magyarok és nem

magyarok aránya a századfordulón 50% körül billeget az országban. Először az 1910-es népszámlálás mutatta ki a magyarok egyértelmű abszolút többségét (54%). Ebben a helyzetben a zsidóság megmagyarosodása komoly nemzeti nyereségnek számított. Így bár a dualizmus idején is voltak antiszemita jelenségek – amelyek az 1880-as évek elején a politikai szférában is megjelentek –, s 1900 után az egyetemisták körében is jelentkeztek antiszemita mozgalmak (amelyek már a diplomás pályák kezdődő zsúfoltságára is reagáltak), de egészében az antiszemitizmus mégsem tudott komoly, a politikában is ható erővé válni.

Az első világháború után ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Az összeomlás és az azt követő belpolitikai események, nem utolsósorban pedig Trianon olyan traumát jelentettek, amelyet a közvélemény jelentős része nem tudott feldolgozni anélkül, hogy ne keresett volna bűnbakot. Ez rendkívül felfokozta és társadalmilag kiterjesztette az antiszemita gondolkodási sémák hatóerejét. Ezen túlmenően további tényezők is a zsidóellenes politika megjelenése irányába hatottak, amely részben erőszakos akciókban, részben zsidóellenes törvények követelésében jelentkezett. A jelentősen megkisebbedett országban arányában sokkal több diplomás próbált képzettségének megfelelő megélhetést találni, mint korábban. Hiszen az elcsatolt területekről 1924-ig kb. 400 ezer menekült érkezett a megmaradt területekre, akiknek jelentős része diplomás volt (nekik sokkal nehezebb volt beilleszkedni az új államhatalom viszonyai közé Romániában vagy Csehszlovákiában mint parasztoknak, munkásoknak vagy iparosoknak). Mindjárt a háború után nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy gátat kell szabni a diplomások korlátlan képzésének és egyetemi keretszámokat kell bevezetni (bár a mai arányokhoz képest természetesen rendkívül csekély volt a felsőoktatásban résztvevők hányada). Addig bárki beiratkozhatott az egyetemekre, aki leérettségizett, majd diplomát kapott, ha végi tudta vinni a felsőfokú tanulmányait. A numerus clausus javaslat eredeti célja a diplomát szerzők számának korlátozása volt és nem több. A keretszámok felállítása a korban nem volt egyedülálló Európában, s a diplomások arányait tekintve is logikusnak tekinthető lépés volt. Magyarországon ugyanis az 1920-as években – bármilyen meglepően hangzik is ez – a népesség számához mérten arányaiban többen jártak egyetemre, mint Németországban, Hollandiában vagy Nagy-Britanniában. Sőt arányaiban több jogász vagy orvos működött Magyarországon, mint az előbb említett nyugati országokban (mindez, ha úgy tesszük a dualizmus-kori oktatáspolitikát érdeme, de a helyzet lényegében a két világháború között sem változott). A diplomás pályák túlterheltsége tehát az új helyzetben – a korszak gazdasági nehézségeitől eltekintve is – tény volt. A numerus clausus javaslat ezen a helyzeten próbált segíteni, az egyetemisták számának korlátozásával.

26. táblázat. Egy felsőoktatási tanulóra eső lakosok száma

	1913	1934
Magyarország	1174	554
Ausztria	1000	334
Nagy-Britannia	1470	885
Hollandia	1116	579
Németország	872	604
Lengyelország	827	648

(Forrás: Kovács. M. 2001, 84. o.)

A törvényelőkészítés folyamata során, módosító indítványként született javaslat arra, hogy ne egyszerűen csak a hallgatók számát korlátozzák, hanem a szelekció szempontjaként foglalják törvénybe: a diákok között az egyes „népfajokhoz” tartozók aránya nem haladhatja meg az adott „népfaj” országos arányát. Ez a javaslat, bár erősen vitatták, s egyes egyetemi karok is ellene foglaltak állást, miközben mások támogatták, végül átment a nemzetgyűlési tárgyaláson, azaz a „népfajokra” vonatkozó korlátozás bekerült a törvénybe. Igaz, a képviselők jelentős része nem volt büszke erre a tényre, legalábbis erre enged következtetni, hogy mindössze 64 képviselő jelenlétében – 57 igen szavazat és 7 ellenzés mellett – fogadták el a lapokban és a parlamentben annyit vitatott módosító javaslatot. A „népfaj” kifejezés valójában persze elég homályos volt, s pontos definíciója nem is szerepelt a törvényben, amint más jogszabályban sem. Éppen azért alkalmazták, mert nem egyszerűen vallásként gondoltak a zsidóságra, hanem a magyarságtól népi mivoltában is idegennek tekintették. Az 1920-ban elfogadott törvény tehát már elmozdulást jelentett a dualizmus korának hivatalos felfogásához képest, amely felekezetiént értelmezte a zsidóságot.

A törvény végrehajtására nem egyforma módon került sor a különböző egyetemi karokon, de bizonyos, hogy következményeképpen igen jelentősen csökkent a zsidó hallgatók aránya az egyetemeken. A zsidó hallgatók aránya országos összesítésben 1920 és 1935 között

soha sem haladta meg a 12%-ot és nem esett 8% alá sem. Igen sok zsidó fiatal hagyta el az országot, hogy külföldön tanulhasson, többek között Teller Ede, és a magyar származású Nobel-díjasként számon tartottak közül többen is. A törvényen 1928-ban enyhítettek, de ettől függetlenül is az egyes diplomás szakmákban nem ugyanolyan volt a hatása. Az orvosi szakmában például, ahol különösen erős volt az ellentét a zsidó és magukat fajvédőként azonosító orvosok között jelentősen szűkült az orvosi pályákra lépők között a zsidók aránya. Az ügyvédi karban viszont, amely féltékenyen óvta testületi autonómiáját az államhatalommal szemben, s ahol a Budapesti Ügyvédi Kamarában szokásjogszerűen az elnök mindig keresztény, az alelnök mindig zsidó volt, lényegében nem csökkent a zsidók aránya. Ez azért alakult így, mert bár az egyetemet elhagyó jogászok között alacsonyabb lett a zsidók aránya, ám a végzős keresztények inkább közszolgálati állások felé indultak, a végzett zsidó jogászok viszont az ügyvédi pálya felé. A kamara pedig – amelynek formálisan is és gyakorlatilag is fontos szerepe volt az ügyvédi utánpótlás szelekciójában – nem volt hajlandó távol tartani a zsidókat a pályától. Összességében a numerus clausus törvény által, miközben sok zsidó fiattól elzárták a magyarországi tanulás lehetőségét, mégsem sikerült elérni, hogy a diplomás pályákon lényeges arányeltolódás menjen végbe a nem zsidók javára a fajvédők céljának megfelelően.

A magyar zsidóság hivatalos vezetői természetesen tiltakoztak a numerus clausus törvény ellen, amint tiltakoztak a magyar közéletben résztvevő zsidó politikusok is. Érvelésükben azonban – bár ez fölmerült – sohasem hivatkoztak arra, hogy a numerus clausus őket kisebbségi jogaikban sértené. Lengyelországban, ahol numerus clausus tervek zsidóellenes élel szintén fölmerültek, a zsidóság, mint kisebbség tiltakozott kisebbségi jogainak megsértése ellen, s a küzdelemben a Népszövetséghez is fordult, amely nemzetközi szervezetnek hívatása volt az első világháború utáni békeszerződésekbe foglalt kisebbségvédelmi paragrafusok feletti örökös. A magyar zsidóság legkülönbözőbb képviselői elutasították ezt a lehetőséget. El kívánták kerülni, hogy kisebbségként azonosítsák magukat, hiszen azt sem akarták elfogadni, hogy kívülről így tekintsenek rájuk, s érvelésüket így az állampolgári jogegyenlőségre, s nem valamiféle kisebbségi jogokra alapozták. Ez azonban persze elsősorban a hivatalos zsidó egyházi vezetésre áll. A magyarországi zsidó társadalom felső csoportjai, éppen a legtöbb erőforrással, vagyonnal, kapcsolati tőkével rendelkező zsidó nagypolgárság sohasem vállalkozott arra, hogy valamilyen „zsidó” ügyben megszólaljon a magyar nyilvánosságban, s így zsidóként azonosítsa magát bármilyen értelemben is. Ők személy szerint a hitközségi vezető pozícióktól is távol tartották magukat.

A zsidóság és a nem zsidó társadalom viszonyában az 1938-39-es első és második zsidótörvény hozott változást. Ekkor abba, ami addig a társadalmi folyamatok spontaneitásában, a másokról alkotott képek változásaiban, illetve személyes interakciókban formálódott, a politika intézményi eszközökkel nyúlt bele. Innentől kezdve megpróbálták a zsidóság gazdasági és társadalmi helyzetét a törvényekben megfogalmazott célok szerint megváltoztatni, sőt csakhamar a zsidók és nem zsidók közötti személyes viszonyokba is törvények avatkoztak. Mindez azt jelentette, hogy a magyar állam feladta az állampolgári jogegyenlőség elvét, hiszen bizonyos polgárait – a zsidónak minősítetteket – olyan korlátozásokkal sújtott, amelyek másokra nem vonatkoztak.

A zsidótörvények szempontjából lényeges kérdés volt, hogy miként definiálják a zsidóknak azon körét, akikre a korlátozások vonatkoznak. Az első zsidótörvény még egyszerűen azonosnak tekintette a zsidót a zsidó felekezetével. Ez azonban nem felelt meg az antiszemita elvárásoknak, hiszen az ő számukra egy „kikeresztelkedett” ugyan olyan zsidó volt, mint az, aki vallásilag is a zsidósághoz tartozott. Ezért a második zsidótörvényben kiterjesztették a zsidók fogalmát, már nemcsak azokat értve alatta, akik zsidó vallásúak voltak. Ezért szokás úgy tekinteni, hogy a második zsidótörvény már faji alapokra helyezkedett. Valójában a törvény továbbra is a zsidó felekezethez tartozásból indult ki, de ezt immár nem csak az egyesek akkori jelenbeli állapota szerint tekintette kritériumnak, hanem az ősök felekezeti hovatartozása alapján olyan embereket is zsidónak minősített, akik vallási szempontból keresztények voltak. Ez volt az a pont egyébként, amely leginkább kiváltotta a keresztény felekezetek kritikáját, hiszen az ő teológia álláspontjuk szerint, akit megkereszteltek, az onnantól kezdve keresztény, függetlenül a származásától. A nagy keresztény egyházak szervezeteket is létrehoztak, amelyek igyekeztek megvédeni a törvény által zsidónak minősített tagjaikat.

A második zsidótörvénynek a felmenők felekezeti hovatartozására alapozott zsidó-meghatározása a gyakorlatban meglehetősen ellentmondásosnak bizonyult. Alapesetben úgy tekintették, hogy zsidó valaki, ha a négy nagyszülője közül kettő izraelita felekezetű volt. Azonban ezt kiegészítették számos további szemponttal, mint például az esetleges megkeresztelkedés időpontja, a felmenők bevándorlásának időpontja, esetleg 1919-es ellenforradalmár érdemek. Mindez meglehetősen bonyolult szituációkat eredményezhetett, hiszen az egyik ágon érkezhettek a bevándorlók egy időpontban, a másikon a keresztelkedés lehetett ebben vagy abban az évben, s ráadásul a törvény igyekezett még az örökbefogadások, törvénytelen születések lehetséges eseteit is logikailag végigkövetni. A körülményes

meghatározás arra utal, hogy a törvényhozók is tisztában voltak vele, a zsidóság asszimilációja már meglehetősen előrehaladt, s van egy olyan, a zsidó közösségről leszakadóban lévő kör, amely már a családi kapcsolatok szintjén is integrált a magyar társadalomba. Hogy ez a kör milyen széles, az azonban magukat az antiszemitákat is meglepte. Braham adatai szerint az 1941-es népszámlálás alkalmával zsidók és keresztény zsidók a következőképpen oszlottak meg.

27. táblázat. Az izraelita vallásúak és a 2. zsidótörvény alapján zsidónak minősülő keresztények száma

	Bp	vidék	visszacsatolt ter.	összesen
Zsidók	184 453	216 528	324 026	725 007
Keresztény zsidók	62 350	27 290	10 360	100 000

(Forras: Braham 1997. 74.)

Vagyis az akkori megnagyobbodott ország területén 725 ezer izraelita felekezetűn felül élt még százezer zsidónak minősülő keresztény. Ha tekintetbe vesszük, hogy volt minden bizonnyal nem kevés olyan zsidónak nem minősülő, aki részben zsidó származású volt, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy egy egyáltalán nem jelentéktelen részaránya a zsidóságnak már levált a zsidó felekezetről, eltávolodott a zsidó identitástól, s a szorosabb értelemben vett akkulturáción jóval túlmenően asszimilálódott a magyar társadalomba. Különösen Budapesten jelentős ez az arány, hiszen itt a zsidónak minősülők egynegyede keresztény. S ezen túl következik csak azok köre, akik részben zsidó származásúak, de nem minősülnek annak, mert például egy „őskeresztény” házastárs révén mentesülnek. Az élet egyébként sokszor felülírta a törvényalkotók képzelőerejét, hiába igyekeztek a második zsidótörvényben olyan meghatározást kidolgozni, amely figyelembe veszi a bevándorlás, keresztelkedés, házasodás, stb. összes logikailag lehetséges variációját. Akadt például olyan fiatalember, aki zsidó apától, keresztény anyától született, s születésekor katolikusnak keresztelték, ám a zsidótörvény életbeléptekor a zsidó hitet gyakorolta.

A törvény tehát valójában az asszimiláció már lejátszódott folyamatait akarta mintegy „visszacsinálni” és a további asszimilációt ellehetetleníteni. Legfőbb célja azonban – különösen a második zsidótörvénynek – a zsidók közéleti és kulturális szerepének korlátozása mellett egyfajta „szociálpolitikai” újraosztás volt. Azaz az állásoknak, cégeknek,

műhelyeknek, később ingatlanoknak a zsidónak minősülő tulajdonosoktól keresztény tulajdonosok kezébe történő átjátszásnak elérése. Az antiszemita politikai csoportok ebben a folyamatban egyfajta „szociálpolitikát” láttak, a korábbi társadalmi fejlődés „helyretételét”, a javak és pozíciók szükséges újraosztását. Ez a folyamat persze tág teret engedett a protekciónak, illetve a korrupciónak, hiszen, hogy konkrétan ki mit veszít el a zsidók közül, illetve kihez kerülnek az elvett javak és pozíciók ez magukból a törvényi előírásokból nem volt levezethető.

Itt kell megjegyezni, hogy az 1938-as, 1939-es törvények nem a náci Németország közvetlen ráhatására születtek. Bár a nürnbergi törvények közvetve hathattak a magyar közgondolkodásra is, ám nem volt semmilyen német politikai elvárás, kezdeményezés, vagy sugalmazás a törvények keletkezése mögött, ezek a magyar politika önálló, saját termékei voltak. Létrejöttüket leginkább az magyarázza, hogy a konzervatív elitcsoportoknak és személy szerint a kormányszónak is, ebben a kérdésben volt a legkönnyebb engedni a szélsőjobboldali nyomásnak. A szélsőjobboldali csoportoknak, mindenekelőtt a nyilasoknak és Imrédy követőinek ugyanis ekkoriban kedvezett a politikai konjunktúra. E szélsőjobboldal, miközben soha nem vált teljesen egységes, főleg nem politikailag jól irányított szervezetté vagy mozgalommá, lényegében a német megszállásig nem sikerült céljait, legfőképpen pedig a hatalom megragadását elérni. Ám az 1930-as 40-es évek fordulóján jelentős tömegnyomást képviseltek, s a konzervatív elit, pozícióit őrzendő engedni kívánt a szélsőjobbnak valamiben, hogy így mintegy csökkentse a nyomást. A szélsőjobboldali programcsomag más részeit – földreformot, a politikai rendszer vezérelvű, diktatórikus átalakítását – nem kívánták lehetővé tenni, hiszen ez saját pozícióik feladását jelentette volna. A „zsidókérdésben” viszont anélkül engedhettek a szélsőjobboldali nyomásnak, hogy az saját magukra nézve veszélyt jelentett volna. Ráadásul antiszemitizmus kérdésében a szélsőjobb és egyes konzervatív személyiségek között néha nem is húzódott éles határ, inkább fokozatos átmenetről, vagy a vérmérséklet különbségéről, vagy az eszközök megválasztásában mutatkozó különbségről beszélhetünk. A törvény végrehajtásához egyébként létrehozta egy kormánybiztosságot, amely egy irdatlan méretű bürokratikus apparátus révén ellenőrizte, hogy a vállalatok és intézmények hogyan állapítják meg személyeizük zsidó vagy nem zsidó mivoltát és hogyan haladnak az elbocsátási ütemtervek végrehajtásával, a keresztények felvételével.

Egy általában harmadik zsidótörvényként emlegetett jogszabály 1941-ben egy újabb területen is megpróbálta szétválasztani a zsidónak minősülőket a nem zsidónak minősülőktől. Megtiltotta a házasságkötést zsidók és nem zsidók között. A már fennálló házasságokat persze

nem érintette ez – hiszen visszamenőleges hatályú törvényhozást még a szélsőjobboldal sem tartott elképzelhetőnek –, viszont a magánszféra iránt már nem tanúsított ilyen tiszteletet a törvény, ugyanis nem csak a házasságkötést tiltotta meg, hanem a házasságon kívüli nemi kapcsolatot is „zsidónak minősülők” és nem „zsidónak minősülők” között. Érdekes, hogy a lehetséges variációk közül csak a zsidó férfiakat rendelte a törvény büntetni, a vegyes kapcsolatok más résztvevőit nem, azaz sem a zsidó nőket, sem a keresztény férfiakat nem minősítették büntethetőnek. Ez már a zsidósághoz való viszonyon túl a nemi szerepfelfogás sajátosságaira utaló probléma. Úgynevezett fajgyalázási perek, azaz zsidók és nem zsidók közötti nemi kapcsolat miatt indított bűnvádi eljárások a háború végéig azután nagy számban elő is fordultak. (Lugosi 2010)

A zsidótörvények a nem zsidó társadalom és a zsidó közösségek egymáshoz való viszonyába erőszakosan nyúltak bele. Ezt a viszonyt illetően az 1920-as, 30-as években természetesen sok példát találhatunk a legkülönbözőbb eredetű konfliktusokra, de – az összevegyülés nélküli – békés egymás mellett élésre is, sőt a bizonyos fokú összeolvadásra is. Ennek legmesszebb menő formája a vegyes házasság volt. Budapesten ebben a két évtizedben az összes zsidók által kötött házasság egynegyede - egyharmada között fluktuált a vegyes házasságok aránya – vidéken ugyanez 10-18% volt – de ebben a házasságkötés előtt megkeresztelkedők nincsenek is benne. (Don, J. – Magos G. 2006) A vegyes házasságokon túl az összevegyülés más formáját jelentette a felekezeti iskolák más vallásúak általi látogatása. Jól ismert, hogy a keresztény egyházak sok iskolájába jártak kisebb nagyobb arányban izraeliták. Ám a fordítottjára ugyancsak akad példa. Kiskunhalason például, ahol a többségében ortodox zsidóság és a keresztények között alig-alig volt vegyes házasság, az izraelita elemi iskolában olykor a gyerekek majdnem fele keresztény volt. Még 1941 szeptemberében is 17 gyereket kellett hatóságilag szétosztani a város iskoláiban, mert keresztény szüleik ide írtatták őket. Bizonyára számíthatott a szülők döntésében az iskola közeli fekvése, színvonala, de emellett is figyelemre méltó, hogy még a zsidótörvények idején sem riadtak vissza attól, hogy egy izraelita felekezeti intézményt válasszanak. Arra utal ez, hogy ezeknél a szülőknél hiányzott az előítélet, vagy az idegenkedés a zsidósággal szemben, miközben egyébként a zsidóktól elvett földekre kicsivel később bőven akadt jelentkező a városban. (Végső – Simko 2007) Más zsidó iskolákban is előfordultak keresztény gyerekek, amint az iskolák létesítése, fenntartása, esetleges bővítése kapcsán a hitközségek és a települési önkormányzatok sokféle együttműködésére is van példa. Mindezek az adatok arra

utalnak, hogy az asszimiláció – szemben az elterjedt sematikus értékeléssel – nem állt le 1920 után sem, még ha nem is pontosan ugyanúgy folytatódott mint korábban.

A kép országosan is hasonlóan ellentmondásos. Természetes volt, hogy az új rabbik beiktatásán megjelenjenek a helyi közigazgatás tisztviselői, vagy hogy a nemzeti ünnepekről a zsinagógákban is megemlékezzenek, helyi szinten megválasztottak zsidókat is a képviselőtestületekbe – és nem csak zsidó szavazatokkal –, számtalan egyesületnek volt vegyes a tagsága, s számtalan ember fordult zsidó orvoshoz vagy ügyvédhez bizalommal. Rengetegen álltak üzleti kapcsolatban zsidó vállalkozókkal. A másik oldalról a zsidóság, főleg a jobb módú része sokszor a kormánypártra szavazott, még 1935-ben is, amikor Gömbös vezette a pártot – másrészt liberális ellenzéki pártokra, illetve egyes esetekben a szociáldemokratákra – vagy akár a kisgazdapárti voks is elképzelhető volt vidéken (különösen sok az 1920-as választásokon). A zsidóság rendszeresen adakozott első világháborús vagy trianoni emlékművekre, amelyek felavatásán a rabbik rendszerint együtt szerepeltek más felekezetek papjaival. Rendszeressé vált erre a korszakra a zsidóság körében – még ortodoxoknál is – a névnap megünneplése, ami eredetileg keresztény szokás volt. A békés együttélés vagy éppen az együttműködés és egymásra hatás mellett azonban számos példát találhatunk a konfliktusokra is. Az anyagi érdek-összeütközéseken túl, számtalan példája akad az ideologikus antiszemitizmusnak, a zsidósággal kapcsolatos téves elképzeléseknek, vagy éppen az akár pszicho-patologikus szintig eljutó gyűlölködésnek. A közigazgatás egyes tisztviselői néha indokolatlan és aránytalan módon vegzálták a zsidó iparosokat, kereskedőket, amiben Endre László gödöllői főszolgabíró, majd Pest vármegyei alispán járt elől. Mindez azonban bizonyára nem vezetett volna el az 1940-es évek konfliktusaiig, illetve a zsidók kirablásáig és deportálásáig, ha a magyar politikai csoportok egymással folytatott küzdelmének dinamikája, nem rombolja le az állampolgári jogegyenlőségre alapozódó politikai kultúrát és nem teremti meg a zsidótörvényekkel a hétköznapi együttélésbe való hatalmi beavatkozást, nem teszi hivatalossá a zsidók tulajdona, majd élete elleni fellépést.

Irodalom

Bácskai Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében. Budapesti Negyed 1995/2. 5-21.

Braham, Randolph L.: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Belvárosi Könyvkiadó Bp. 1997.

Csíki Tamás: Városi Zsidóság északkelet- és Kelet-Magyarországon. Osiris, Bp. 1999.

Don, Jehuda –Magos, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. In: Jehuda Don: A magyarországi zsidóság társadalom-és gazdaságtörténete. MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2006. 13-50. o.

Don, Jehuda: A zsidóság gazdasági viselkedésének jellemzői Közép-Európában a 20. században. In: Jehuda Don: A magyarországi zsidóság társadalom-és gazdaságtörténete. MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2006. 51-77. o.

Frojimovics Kinga: Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Ballasi Kiadó, 2008.)

Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. Valóság 1993/4. 18-27.

Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, 2001.

Halmos Károly: Családi kapitalizmus. Bp. 2008.

Karády Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon 1867-1945. Bp. 1997.

Katz Jakov: Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, 1999.

Katz, Jakob: A magyar zsidóság kivételessége. In: Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság. Szerk.: Varga László, Pannonica Kiadó Habsburg Történeti Intézet. Bp. 2005. 31-39.

Katzburg, Nathaniel: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1999.

Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. szerző kiadása, 1922.

Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon, Budapest, 2001.

Lugosi András: Sztalin főhercege. Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. Fons. 2010/4. 525-576. o.

McCagg, William O.: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670-1918. Cserépfalvi, 1992.

N. Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről. Akadémiai, 1988, Budapest

Novák Attila: Magyar-zsidó szimbiózis: Vázsonyi Vilmos. Kommentár 2009/3.

Pietsch, Walter: Reform és ortodoxia: A magyar zsidóság belépése a modern világba. Bp. 1999. Múlt és jövő.

Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1989, Maecenas

Takács Istvánné: A dombóvári zsidóság története. Dombóvár, 2007.

Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság. Szerk.: Varga László, Pannonica Kiadó Habsburg Történeti Intézet. Bp. 2005. 11-30.

Vértés Róbert (szerk.): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945. Polgár, Bp. 1997.

IX. A JÓLÉTI FEJLŐDÉS KEZDETEI ÉS A SZOCIÁLPOLITIKA

A második világháború után kibontakozó jóléti állam előzményei már az 1920-as, 1930-as években, sőt még előbb is jelen voltak Európában. A modern értelemben vett jóléti rendszerek kialakulásának kezdőpontjaként az 1880-as években Németországban Bismarck által életre hívott törvényeket tekintik, melyek baleset-, betegség-, és nyugdíjbiztosítást létesítettek az ipari munkások számára. Ezt követően a századfordulón más országokban is születtek jóléti törvények, melyek vagy a német mintát követték, vagy más logikát alkalmaztak. Közös volt viszont e törvények abban, hogy szakítást jelentettek a szegénygondozás korábbi formáival. Addig az európai társadalmakban a szegénygondozás rendszerint a vagyontalan és keresetképtelen emberekről való gondoskodást jelentette – ami elsősorban a család feladata volt, s csak hozzátartozók hiányában léptek be külső tényezők a gondoskodásba –, s leggyakrabban lokális, gyakorlatilag községi feladat volt, illetve az egyházak vettek még részt benne, valamint esetleg jótékonyági célra alakult magánegyesületek. A 19. század végén elinduló jóléti fejlődés ehhez képest két újdonságot hozott. Egyrészt ekkor a központi állam lépett be a szegénygondozásba, törvényekkel teremtve új intézményeket, másrészt pedig a gondoskodás célszemélyeinek köre is változott, mert immár nem a vagyontalan és munkaképtelen emberek ellátásáról volt szó – bár természetesen ezt is meg kellett oldani továbbra is –, hanem az ekkoriban születő nagyipari munkásréteg vált a szociálpolitikai gondoskodás tárgyává. Az ipari munkásság jövedelme Európa-szerte magasabb volt, mint az agrár foglalkozású rétegek jelentős részéé. E jövedelem viszont könnyen vált bizonytalanná, ha a munkás megbetegedett, vagy balesetet szenvedett, vagy megöregedvén veszített munkaerejéből – ami a várható élettartam gyors növekedésével mind gyakoribb esetté vált –, s ráadásul az általában nagyvárosokban tömörülő munkásság ilyen esetekben nem élvezhette a közösségi gondoskodás hagyományos formáit, hiszen gyakran hiányzott esetükben egy tágabb család, amely bizonyos védelmet nyújthatott volna, illetve a városok – a munkásság nagy létszáma miatt – sem voltak képesek gondoskodni róluk úgy, mint kisebb községek a néhány keresetképtelen és rokon nélküli szegényről. Szükségessé vált tehát az állam közreműködése – aminek persze

politikai szinten a munkásmozgalmak voltak a kiváltói –, hogy kezelni lehessen a nagy tömegű munkásság új típusú szociális problémáit.

Az iparosodó államokban így elindult jóléti fejlődés különböző formáit típusokba szokták sorolni. Bár többféle tipológia is létezik, leggyakrabban (1) bismarcki (vagy konzervatív) modellről szoktak beszélni, (2) skandináv (vagy szociáldemokrata) modellről, illetve a jóléti állam (3) liberális típusáról, amelyeket pedig leginkább az angolszász országokhoz kötnek. E modellek persze sehol sem valósulnak meg tiszta formában, hiszen a fejlődés gyakorlatilag sokféle egyedi intézmény, vagy egyes részterületeken inkább egy másik modellre emlékeztető megoldás kialakulását hozta magával, de mégis, elvi szinten jól megfogható az egyes típusok különbsége. A skandináv vagy néha szociáldemokratának nevezett modellben a jóléti juttatások állampolgári jogon s egalitárius módon járnak. A liberális rendszerekben az állam által garantált jóléti szolgáltatások rászorultsági elven hozzáférhetőek, azaz annak járnak, aki más módon, magánbiztosításban, megtakarításai révén, stb. nem gondoskodott magáról betegsége vagy nyugdíjas éveire. A bismarcki, avagy konzervatív modellben a jóléti szolgáltatások bizonyos tekintetben biztosítás-szerűen működnek, s a munkaviszonyhoz kötött biztosítási jogviszonnyal alapozhatóak meg. Vagyis a munkavállalók kötelező jelleggel járulékot fizetnek beteg-, baleset-, és nyugdíjbiztosításuk fedezésére, s ez teszi azután jogosulttá őket a jóléti szolgáltatások igénybe vételére. (Meg kell jegyezni, hogy sem a korai munkásbiztosítások, sem a 20. század második felének társadalombiztosítása nem tekinthető szó szerinti értelemben vett biztosításnak. Az üzleti alapon álló biztosítás esetén arányban kell állnia a biztosítási kockázatnak a biztosítási díjjal, azaz egy rossz egészségi állapotú ember esetén a biztosítók csak magasabb díjtétel mellett vállalják a betegség-, vagy életbiztosítást. A társadalombiztosításban viszont a biztosítottak terhei nem állnak arányban a tényleges – a biztosítási statisztikában matematikailag is kifejezhető – kockázattal. Egészséges munkavállalók éppannyi megbiztosítási járulékot fizetnek – sőt többet –, mint betegségre hajlamos gyengébb egészségűek, akik pedig nagyobb mértékben részesülnek a szolgáltatásokból, ellátásból. A társadalombiztosításban így rendszerint érvényesül a szolidaritási elv is.) A századfordulón született különböző európai szociálpolitikai törvények, bármely modell kialakítását is indították el, abban különböztek a korábbi szegényügyi törvényektől, hogy túlléptek a 19. századi szegényügyi gondoskodó intézményekre általában jellemző szemléleten, amely gyakran különbséget tett

támogatásra érdemes és érdemtelen szegények között, s utóbbiakat nevelni, fegyelmezni kívánta. Az új törvények által az érintettek számára garantált jogosultságok keletkeztek, a gyakran újonnan létrehozott szervezetek az érdemességtől vagy érdemtelenségtől függetlenül a jogviszonyok alapján folyósították a támogatásokat. Mindez voltaképpen annak az elvnek a kezdődő érvényesülése, amely szerint a társadalom – a jóléti intézményrendszeren keresztül – garantálja tagjai egzisztenciáját, legalább egy bizonyos minimális szinten.

Magyarországon a jóléti fejlődés a bismarcki mintáját követve, tehát a konzervatívnak nevezhető irányba indult el, mégpedig igen korán, egy 1891-es törvénnyel. Kevesebb, mint tíz évvel a német törvények megszületése után tehát – a világon harmadikként – már Magyarországon is létrejött a munkás betegbiztosítás. Ettől kezdve az ipari vállalatoknak be kellett jelenteni munkásaikat, járulékot fizetni utánuk, s munkások pedig betegség esetén táppénzt kaptak és orvosi ellátásban részesültek, s kezdettől jártak szülés körüli segélyek is. A felállított biztosítási rendszernek volt néhány figyelemreméltó sajátossága. A törvény előírta a munkások bejelentésének kötelezettségét, de nem írta elő, hogy ezt hol kell megtenni. Az érintettek választására bízta, hogy a különböző, a törvénynek megfelelő szervezetű pénztár közül melyikben teszik ezt meg. A pénztárak többsége autonóm intézmény volt, azaz közgyűlését és vezetőségét az érintett munkaadók és munkavállalók választották. A biztosítási járulékot elvileg kétharmad részben a munkavállalók fizették, egyharmad részben a munkaadók (bár ténylegesen befizetni a munkavállalók béréből levont összeget a munkaadóknak kellett), s ezért a pénztárak közgyűlésében is kétharmados aránya volt a munkavállalóknak. Így aztán a munkás betegbiztosítási pénztárak többségében a vezetés a munkavállalók, gyakorlatilag a kibontakozóban lévő szociáldemokrata munkásmozgalom kezébe került.

Az 1891-es törvény egyik célja éppen a munkásmozgalom integrációja volt a fennálló társadalmi és politikai struktúrákba. A törvény kezdeményezői úgy látták – a nyugat-európai mintákban hazánk jövőjét látva, hiszen az ország további ipari fejlődésének szükségessége mindenki számára kétségen kívül állt –, hogy társadalmilag és politikailag nem szerencsés, ha a munkásság saját, a középrétegektől és az államtól elkülönülő intézményekbe szerveződik, amelyek mintegy ellentársadalmat képeznek a polgári világgal szemben. Magyarországon 1890 körül ennek még csak csírái voltak meg, de tőlünk nyugatabbra, különösen

Németországban ekkoriban ez a probléma igen élesnek tűnt. Nálunk az induló szakszervezetek és néhány egyesület mellett az Általános Munkásbeteg-segélyező és Rokkantspénztár volt a munkásság legnagyobb intézménye. Ez a magánegyesületi alapon működő pénztár 1890 körül 40 ezer tagot tömörített, ami a kor Magyarországon, ahol az urbanizáció viszonylag még alacsony szintje mellett nemigen voltak tömegszervezetek, nem lebecsülendő szám, különösen, mert tagjai elsősorban a fővárosi és környéki munkásságból kerültek ki. Az 1891-es törvénnyel az állam maga adott intézményeket a munkásságnak, azzal a céllal, hogy ez a réteg, amelynek létszámban az ország kívánatosnak tartott ipari fejlődésével növekednie kellett, szerveződése során ne zárkozhasson be mintegy egy saját, a fennálló társadalmi és polgári intézményrendszertől elkülönülő egyesületi-intézményi hálózatba. Ez a szándék magyarázza, hogy Magyarország egy olyan időpontban ipari munkás betegbiztosítást hívott életre, amikor ipari fejlődése még messze nem tette volna ezt szükségessé. Ez magyarázza azt is, hogy a betegbiztosítást csak az ipari munkások számára állították fel, s a náluknál sokkal nagyobb tömegű mezőgazdasági munkásság kimaradt belőle.

Az 1891-es törvénnyel létrehozott munkásbiztosítási intézményrendszer azután, az intézmények szokása szerint, mintegy önálló életre kelt, s fejlődési pályája – melyet a benne résztvevő sokféle érdekeltek mindenkori erőviszonyai és az intézmények sajátos nehézkedési ereje határozott meg – voltaképpen a mai társadalombiztosítási rendszerig nyúlik. A biztosítási rendszer első reformjára 1907-ben került sor. Ekkor egyrészt centralizálták a biztosítást, a korábbi sok és sokféle munkásbiztosítási pénztárból egy országos pénztárat hoztak létre, amelynek a korábbi pénztárak ezen túl csak helyi szervei voltak. A másik lényeges változás a balesetbiztosítás bevezetése volt. Innentől kezdve nem csak megbetegedés, de munkahelyi balesetek esetén is részesült a munkás segélyezésben és ellátásban. Felépülésének ideje alatt a korábbi betegbiztosítási törvény alapján is járt táppénz és orvosi ellátás. A továbbiakban azonban ezt nem a betegbiztosítás finanszírozta, hanem az attól elkülönülten felállított balesetbiztosítás, amely tartós sérülés esetén rokkantsjáradékot is folyósított a balesetet szenvedett munkásnak.

A balesetbiztosítás filozófiája eltért a betegbiztosításétól. Utóbbiban munkaadók és munkavállalók közösen fizették a biztosítási járulékot, a szolgáltatások pedig csak a munkásoknak jártak. A munkaadói részvételt itt a szociális megfontolások indokolták, az a

tény, hogy a járuléknak a munkások által fizetett részéből nem lehetett volna olyan szintű betegbiztosítást finanszírozni, amelyet egyáltalán érdemes fenntartani. A munkaadói hozzájárulás tehát pénzügyi szempontból szükséges, s a munkásság egzisztenciális biztonságához, illetve általánosan a munkásságnak a fennálló társadalomba való integrációjához fűződő érdek miatt belátható módon hasznos volt. A balesetbiztosítás ezzel szemben arra a jogi elképzelésre alapult, hogy a munkaadók szavatolják a munkahelyek biztonságát, s ha mégis baleset történik, akkor éppen ezért kártérítéssel tartoznak. A munkaadói szavatosság elve a 19. század második felében a legtöbb európai jogrendszerben megjelent, s bár Magyarországon jogszabályba nem foglalták, a bírói gyakorlat – a törvények szövegét meglehetősen szabadon értelmezve, s az európai joggyakorlatot ismerve – nálunk is általánossá tette. A balesetbiztosítás bevezetését éppen ezért munkaadói oldalról kezdeményezték, mert egyes balesetek nyomán a bíróságok a sérült munkavállalóknak a munkaadói szavatosság elve alapján nagy kártérítéseket ítélték meg. A balesetbiztosításnak a munkaadókat kellett tehát az esetleges baleset esetén fellépő kártérítési terhektől mentesíteni. Éppen ezért a balesetbiztosítás terheiben a munkavállalók nem is vettek részt, kizárólag csak a munkaadók fizették azt, hiszen őket tehermentesítette az esetleges kártérítési kötelezettség alól.

A munkaadók balesetbiztosítását viszont praktikus okokból a munkásbiztosítás már meglévő intézményére bízták – azzal, hogy azt a pénztárnak a betegbiztosítástól elkülönülten kell kezelni –, mivel nem lett volna érdemes egy újabb intézményt létrehozni. Ebből a megoldásból viszont a biztosító pénztár igazgatásában fakadtak újabb problémák, hiszen az a korábbi törvénynek megfelelően kétharmad részben a munkavállalók kezében volt, már pedig nem tűnt sem jogosnak, sem logikusnak, hogy egy kizárólag a munkaadók által finanszírozott biztosítást a munkavállalók irányítsanak. Ezért a pénztárak közgyűlésében 50-50%-ra módosították munkaadói és munkavállalói részvétel arányát. Ennek viszont az nem felelt meg, hogy a betegbiztosítás terheit kétharmad részben a munkavállalók fizessék, tehát ezen is változtattak fele-fele arányban osztva meg immár a járulékot a két oldal között.

A szervezeti változások, az új biztosítási ág bevezetése, és a biztosítottak körének némi kibővítése után az új Országos Pénztár igen nagy szervezetté nőtt, melynek mérete, pénzforgalma meghaladta a legnagyobb magyarországi vállalatokét vagy bankokét. A pénztár vezetésében továbbra is nagy szerepet játszottak a korszakban folyamatosan

erősödő szociáldemokrata szakszervezetek vezetői, mert bár 1907 után már csak a pénztár közgyűlésének felét tették ki a munkavállalók képviselői, ám a munkaadók rendszertelenül jártak el az ülésekre, a szociáldemokráciához tartozó választott tagok pedig általában egységesen szavaztak, így leggyakrabban az ő álláspontjuk kapott többséget. Ennek különösen a tisztviselők kinevezésében volt jelentősége, az Országos Pénztár a szociáldemokrata párt és szakszervezetek aktivistáinak gyűjtőhelye lett, rendszerint itt találtak polgári foglalkozást.

A kiépült biztosítási rendszer az első világháború előtt már több mint egymillió embert fogott át. A magyar munkásbiztosítás alapvető vonása volt, hogy a mezőgazdasági munkásságra nem terjedt ki. Az 1890-es évek elején kezdődő agrármozgalmakra válaszul születtek ugyan bizonyos szociálpolitikai intézkedések, ezek azonban teljesen elkülönültek az ipari munkásság biztosításától. Az 1898: II. törvénycikk a mezőgazdasági munkások és munkaadók viszonyáról községi munkássegélyező alapok létrehozását rendelte el. Az 1900: XVI. tc. létrehozta az Országos Gazdasági Munkás-, és Cselédpénztárat, amelybe azonban a belépés – szemben az ipari munkásokra vonatkozó kötelező szabályozással – önkéntes volt. Így a potenciális érintettek igen nagy része kimaradt belőle, hiszen alig rendelkeztek kézpénzzel, amire a járulékfizetéshez szükségük lett volna. 1907-ben két újabb törvény igyekezett javítani a falusi munkásság helyzetén. Az 1907: XLV tc. újrendezte a cselédek és gazdák közti viszonyt, bizonyos kötelezettségeket – ápolás betegség esetén – írva elő az utóbbiak számára. A másik törvény megfelelő minőségű cselédszállások építésére kötelezte a birtokosokat. A mezőgazdasági munkásság helyzetét tehát a korban – nem az ipari munkássághoz hasonló módon, azaz kötelező, de egyúttal jogokat is teremtő biztosítással – igyekeztek megoldani, hanem részben a munkaadók szociális kötelezettségeinek törvénybe foglalásával, részben pedig a lakásviszonyok javításával.

Az első világháború során és a rákövetkező politikailag rendkívül mozgalmas időszakban a munkásbiztosítás is számos változáson esett át. Egyrészt már a háború alatt is a kormányok igyekeztek a szolgáltatások némi bővítésével kezelni a növekvő szociális problémákat, és biztosítani a munkások lojalitását, ami a haditermelés érdekében elsődleges fontosságú volt. Az összeomlás után a gyorsan változó kormányzatok, egymást rendszeresen

túllicitálva, szintén a biztosításba bevontak körének kiterjesztésével és a szolgáltatások növelésével próbálták kétséges legitimitásukat pótlólagosan megerősíteni. Ezek a változások mindazonáltal beilleszkedtek az európai trendekbe, mert a háború mindenütt a biztosítási vagy más szociálpolitikai rendszerek kiterjesztését hozta magával, különösen 1918-1920-ban, amikor számos országban megrendült a politikai stabilitás, s ezt igyekeztek kompenzálni különböző szociálpolitikai lépésekkel.

A biztosítási szolgáltatások tartalmi változásai mellett azonban az Országos Pénztár a politikai-hatalmi összeütközéseknek is terepévé vált. A tanácsköztársaság idején egyszerűen kizárták a munkásbiztosítás vezetéséből a munkaadókat, az ellenforradalmi korszak beköszöntével pedig a kormányzat felfüggesztette a pénztár autonómiáját. Utóbbinak az volt az oka, hogy az Országos Pénztár vezetőjeként vagy tisztviselőjeként dolgozott 1918-ig a Károlyi-kormány idején, majd a Tanácsköztársaságban szerepet vállaló szociáldemokrata személyek jó része. Így a munkásbiztosítás az ellenforradalom kezdetén a szociáldemokrácia egyik bázisának tűnt, amelyet az új kormányzat mindenképpen ellenőrzése alá akart vonni. Az autonómia felfüggesztésével beálló közvetlen miniszteriális irányítást azonban csak átmeneti megoldásnak tekintették. Sok oldalról várták, hogy az ideiglenes állapotot mind a munkásbiztosítás irányítása, mind pedig a biztosító működésének tartalma tekintetében – hiszen a politikailag mozgalmas időszak után rendeletek sokaságával toldozottan-foldozottan működött a pénztár – megszünteti a kormány. Erre végül 1927-1928-ban két törvénnyel került sor. Ezek az érdekeltek nem csekély harcai közepette születtek.

Összességében a munkásbiztosítás ezekkel a reformokkal nagy lépést tett az általános társadalombiztosítássá válás irányába. Továbbra is kimaradt viszont az ekkor Országos Társadalombiztosítási Intézetnek átkeresztelt (OTI) szervezet hatóköréből a parasztság. Miután a biztosítás ekkor még mindig a munkavállalói helyzetű emberekre nézve volt kötelező, a birtokos parasztság eleve nem eshetett biztosítási kötelezettség alá, de továbbra is kimaradt a napszámos és cseléd réteg is. Nehéz megítélni, hogy mi volt ennek az oka. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági birtokosok nem akarták a biztosítási járulékok terheit vállalni és volt elegendő politikai befolyásuk ahhoz, hogy szándékaik érvényesüljenek is. Bár a nyilvánosságban olyan egyöntetű volt az igény a mezőgazdasági munkások biztosítása iránt – a képviselőház egy határozatban utasította is a kormányt, hogy készítsen erre vonatkozó törvényjavaslatot –, hogy csak nehezen lehetett érvelni ellene, mégis kétségtelen az is, hogy

valóban komoly nehézségei voltak a biztosítási kötelezettség bevezetésének a mezőgazdaságban. A kisebb birtokosok készpénz-szűkössége egyfelől, másrészt a béreknek természetben való folyósítása (szállás, termény) megnehezítette a járulékfizetés lebonyolítását. A szükséges adminisztratív feladatok megoldása is komoly kihívás elé állította volna a mezőgazdaságban a munkaadókat és munkavállalókat egyaránt. A paraszti társadalom, szemben a városi, ipari munkás rétegekkel – leegyszerűsítően szólva – nem tartott még ott a modernizálódásban, hogy szociális problémáit a társadalombiztosítás keretei között rendezni lehetett volna. Az ipari, kereskedelmi, közlekedési és közszolgálati dolgozók helyzete viszont a modern munkavállalói lét – meghatározott időhöz kötött munkavégzés, készpénzbeli díjazás, nem utolsósorban pedig a munkaadó háztartásától független életvitel – jellemzőit mutatta, ami így alkalmassá tette őket arra, hogy egzisztenciájukat állami jóléti intézkedések, konkrétan a kötelező biztosítás garantálja.

Az 1927-1928-as törvényekkel Magyarország tehát nagyot lépett a modern jóléti intézmények kifejlesztése felé. Politikailag nézve ezek az intézkedések még az első világháború utáni konszolidáció lépései közé tartoztak és nyilvánvalóan a nagyipari munkásság rendszer számára való veszélyességét voltak hivatottak mérsékelni azzal, hogy csökkentik a munkavállalói családok egzisztenciáját fenyegető kockázatokat. Mégsem mondhatjuk, hogy a két törvény közvetlenül a munkásság politikai nyomására született volna. Az elfogadott törvények ugyanis távolról sem feleltek meg azoknak az elvárásoknak, amelyeket a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek megfogalmaztak. A munkásságnak ezek az érdekképviselői hosszasan küzdöttek egyrészt azért, hogy a munkásbiztosítás autonómiáját visszaállítsák, másrészt pedig azért, hogy a meglévő baleset-, és betegbiztosítás mellé a munkanélküliség elleni biztosítást is bevezessék. Előbbire a kormány abban a formában, ahogyan azt a szociáldemokraták követelték sohasem volt kész, utóbbira viszont hajlott, s e tárgyban el is készült egy törvénytervezet. A munkanélküliség elleni biztosítás felállítását viszont a munkaadói szervezetek, mindenek előtt a GYOSZ, tehát a nagyipar képviselői kitartóan ellenezték. Ennek oka vélhetően az volt, hogy a munkaerőpiac adott viszonyai mellett – amikor a napibérben fizetett munkásokat lényegében bármikor el lehetett küldeni és újra felvenni, aszerint, hogy milyen munkaerőigénye volt a cégnek pillanatnyilag – a munkanélküli segélyezés csökkentette volna a munkaerőpiac rugalmasságát és a bérek emelése irányába hatott volna. A munkaadók voltak azok, akik

elhárítandó a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetését, javasolták, hogy ehelyett inkább a nyugdíjbiztosítás jöjjön létre. Ez így is történt, rendszeres munkanélküli segélyezés, biztosítási vagy más alapon az egész korszakban nem született. A nyugdíjbiztosítás megteremtését indokolta egyébként – bár ez az összefüggés nem volt akkor szem előtt – demográfiai szempontból a várható élettartam aránylag gyors növekedése, ami azt eredményezte, hogy statisztikailag mérhetően mind többen voltak az életkorúknál fogva a munkaerőpiacról már kiszoruló idősök, akikről valamiképpen gondoskodni kellett, s ez nyilvánvalóan messze túlhaladta a szegényházi kereteket.

A baleseti-, és betegbiztosítás mellé 1928-ban felállított nyugdíjbiztosítás (amely árvaellátást is folyósított a munkavállalók gyermekei számára a biztosított elhalálása esetén) nem jelentette azonban a nyugdíjkifizetések azonnali elindulását. A kormány a nyugdíjbiztosítás lehetséges finanszírozási formái közül az úgynevezett tőkefedezeti rendszert választotta. Azaz a nyugdíjakat nem közvetlenül a befolyó járulékokból fizették – ami a mai nyugdíjrendszer alapelve – hanem a befizetett nyugdíjjárulékokból egy tőkealapot gyűjtöttek, s a befektetések hozamából kezdték meg 1938-tól, tehát tíz évvel a tőkegyűjtés kezdete után a nyugdíjak folyósítását. Erről a rendszerről a szakértők és politikusok többsége úgy gondolta, hogy stabilabb, mint az egyszerűen csak a járulékok beszedésére alapozott nyugdíjfizetés, hiszen utóbbit nehéz fenntartani, ha egy gazdasági válság miatt nő a munkanélküliség és ezzel csökken a járulékfizetők száma, vagy ha a munkavállalók és az idősök arányaiban következik be demográfiai eltolódás (amint az ma problémát is okoz). A tőkefedezeti rendszernek további előnye volt, hogy ennek révén egy hatalmas, az OTI által kezelt, de végső soron kormányzati felügyelet alatt álló tőkealap jött létre, amelynek befektetéseit irányítva a kormányzat tetszőleges célokra tudott tőkét mozgósítani. Az OTI nyugdíjalapjának nem lebecsülendő szerepe volt az államkötvények átvételében, az 1930-as évek végétől pedig különböző állami beruházási programok finanszírozásában, például az ú. n. erdélyi kölcsön jegyzésében, amellyel az Észak-Erdély reintegrációját szolgáló programot finanszírozták 1940 után. De jutottak hitelek az OTI nyugdíjalapjától különböző önkormányzatoknak, vármegyéknek, és a fővárosnak is. Persze, a nyugdíjalap tőkéjének egy jó részét ingatlanba vagy más értékpapírokba fektették, nem az egészet fordították közületi célú befektetésekre.

Az 1938-tól folyósított öregségi (és özvegyi) nyugdíjak rendkívül alacsonyak voltak és a csak 65 éves kortól jártak. Bár sokan szerették volna, ha a nyugdíjkorhatárt 60 évnél húzzák meg, ez magasabb nyugdíjárulékot jelentett volna, amit senki nem akart vállalni. Az alacsony nyugdíjakról nem is gondolta senki, hogy azok magukban biztosítják az idősök megélhetését. A törvény alkotói úgy tekintették, hogy a már munkaképtelen idős emberekről alapvetően a családjuk gondoskodik, s ennek megfelelően a nyugdíjat tulajdonképpen az időseket is magukba foglaló háztartások támogatásának szánták. Meg kell azonban jegyezni, hogy az állam saját tisztviselőinek és alkalmazottainak már a munkavállalók nyugdíjbiztosításának bevezetése előtt is adott – a tisztviselők esetében jóval magasabb szintű – nyugdíjat, melyet részben 1928 után is az OTI-től elkülönülő intézményrendszeren keresztül folyósítottak.

A nyugdíjbiztosítás bevezetése mellett az 1927-1928-as törvények némiképp kiterjesztették a biztosítási kötelezettséget, a korábbi rendeletek tömege helyett egységes törvényben szabályozták a baleset-, és betegbiztosítás működését és új intézményi keretet is adtak a társadalombiztosításnak. Az OTI ismét autonóm intézmény lett az érdekeltek részvételével, ám a korábbiakhoz képest igencsak korlátozott módon. Bár ismét választott közgyűlés és választott vezetés kezébe került a biztosítás irányítása, de jelentősen megnőtt a kormányzat ellenőrző szerepe. Egyrészt az OTI elnökét már nem a közgyűlés választotta – mint az Országos Pénztárét az autonómia felfüggesztése előtt – hanem az államfő nevezte ki. Másrészt az OTI tisztviselőit sem az önkormányzati testületek választották immár, hanem a népjóléti miniszter nevezte ki. Ez utóbbi annak elkerülésére szolgált, hogy a biztosítás szervezte ismét szociáldemokrata káderekkel teljék meg, mint az első világháború előtt és alatt. Az autonómia ilyen megszorítása ellen mind a munkavállalók, mind a munkaadók tiltakoztak, terhesnek érezve a maguk szempontjából a kormányzati gyámkodást, ám a rendszeren nem tudtak változtatni. Az önkormányzati testületeknek így is volt azért jelentősége, hiszen ezek döntöttek – a törvény szabta keretek között – az OTI gazdálkodásáról. Az OTI közgyűlésébe való választások az érintettek körében ennek megfelelően komoly téttel bíró küzdelmek voltak, amelyeket különösen a munkavállalói oldalon valódi politikai kampányok előztek meg. Az OTI választásokon mind 1929-ben, mind 1935-ben munkavállalói oldalon a szociáldemokrata jelöltek listája jelentős győzelmet aratott a magát nemzetiként azonosító, s a kormányt támogató blokké felett. A

szociáldemokrata siker különösen nagy volt a szorosan vett ipari munkások körében az egyéb biztosított munkavállalókhöz képest, és Budapesten a vidékhez képest.

Az 1927-28-ban újjáalakított társadalombiztosítás a nagy világgazdasági válság megrázkódtatásait nem tudta a törvényben eredetileg előírt keretek megtartásával leküzdeni. Elsősorban az OTI betegbiztosítási ágazata került nehéz helyzetbe, mert a munkanélküliség növekedésével csökkentek a bevételei – miután csökkent a járulékfizetők száma –, s ugyanakkor nőttek a terhei, mert sokan, nem lévén rendszeres munkanélküli segélyezés, táppénzre menve próbálták a kereset nélküli időszakot átvészelni. A betegbiztosítás hiányának eltüntetésére a kormány egyrészt a nyugdíjalapból adott kölcsön – ami az eredeti törvény megsértése volt¹³ –, másrészt pedig igyekezett lefaragni a szolgáltatásokat. Miután azonban ez nem bizonyult elegendőnek a hiány felszámolására, s a nyugdíjalap pénzeit sem lehetett korlátlanul felhasználni erre a célra, drasztikusabb intézkedésekhez kellett folyamodnia. A Gömbös-kormány 1933. január elsejével bevezette a vizitdíjat, ami rendkívüli felzúdulást váltott ki, széles körben követelték a rendelkezés visszavonását. Annak, aki ezután az OTI betegbiztosítási szolgáltatásait – táppénzt és orvosi ellátást, valamint gyógyszereket – akart igénybe venni, először egy igazolványt kellett kiváltani némi díj ellenében, amelyben a munkaadó igazolta, hogy az illető után befizette a betegbiztosítási járulékot, majd pedig a gyógyszertárakban az OTI receptjeire ismét csak egy szerény díj ellenében kapták meg a gyógyszert a betegek. Együttesen 50 fillért tett ki így a költség, de ez emelkedett, ha ismételten orvoshoz fordult valaki, vagy többször ment a patikába. Az 50 fillér nagyságrendjének értékeléséhez érdemes figyelembe venni, hogy egy pengőből egy kétfős család egy napi étkezése, ha szűkösen is, de megoldható volt. A vizitdíj bevezetésének célja nem elsősorban a betegbiztosítás bevételeinek növelése volt, hanem az, hogy távol tartsa azokat, akiknek egészségügyi szempontból nem volt valóban szükségük a táppénz igénybevételére. Ez a törekvés sikerrel is járt, a betegforgalom az OTI rendelőkben csökkent.

A válság elmúltával, az 1930-as évek közepén a betegbiztosítás ismét egyensúlyba került, így először csökkentették az összegét, majd meg is szüntették a vizitdíjat. A

¹³ A világválság alatt egy törvény felhatalmazta a kormányt, hogy rendeleteivel szükség szerint felülírjon korábbi törvényeket a képviselőház egy erre a célra alakított külön bizottságának jóváhagyásával.

nyugdíjalapból a válság során a betegbiztosításnak kölcsönadott összegeket viszont a költségvetésnek kellett visszajuttatnia, mert a betegbiztosítás maga erre soha sem lett volna képes. Azt lehet mondani, hogy a világgazdasági válságot a társadalombiztosítási rendszer – bizonyos korlátozások árán –, de lényegében működőképességét megőrizve élte túl.

A válság nem csak a társadalombiztosítást, de a szegényügy egész rendszerét is próbára tette. A két világháború között azon szegények, akik – munkaviszony hiányában – átmenetileg sem számíthattak az OTI szolgáltatásaira továbbra is még a dualizmus korában lefektetett elvek szerint részesülhettek gondoskodásban. A betegség, testi vagy egyéb fogyatékosság, illetve öregség miatt keresetképtelen – és persze vagyontalan – szegények eltartásáért a hozzátartozók voltak felelősek, s ha erre alkalmas hozzátartozók nem akadtak, akkor pedig a községek, városok feladata volt a segélyezés, vagy a szegényházi elhelyezés. A települések ezeket a feladatokat rendszerint egyházi intézményekkel és jótékony célú egyesületekkel karöltve, közösen igyekeztek megoldani. Voltaképpen meglehetősen sokan foglalkoztak tehát a szegénysegélyezéssel, ám aránylag szervezetlen, szétszórt módon, s a települések, illetve jótékony szervezetek anyagi ereje is elmaradt a szegénygondozás igényeihez képest.

Különbőféle kísérletek és külföldi minták után Egerben dolgozták ki a szegénygondozás új rendszerét, amelyet azután fokozatosan városok sora vett át, majd az 1930-as évek közepén egy belügyminiszteri rendelet kötelezővé is tett valamennyi város számára. Az ú.n. egri norma lényege a szegénysegélyezésre fordítható pénzek és a gondozás központosítása volt. A különböző egyházi karitatív intézmények és jótékonykádással foglalkozó egyesületek delegáltjaiból, valamint a városi hatóság képviselőiből egy Szegényügyi Bizottságot alakítottak, amely központosítva rendelkezett a város, az egyház és a magánegyesületek szegénygondozásra fordítható összegeivel, illetve az erre a célra érkezett magánadományokkal. Az adakozók egy évre előre vállalták, hogy havonta mekkora összeget szánnak a szegénysegélyezésre, cserébe kis táblát kaptak, amit üzletükre, vagy lakásuk ajtajára kithettek, s amely tudatta azokkal, akik koldulva bekopogtak volna, hogy a család vagy cég karitatív, illetve szociális kötelességeinek ezen a módon tesz eleget. Mindez a nyilvános koldulás visszaszorítását szolgálta. A Szegényügyi Bizottság egy szegény-katasztert fölállítva számba vette a rászorulókat, egyúttal ellenőrizte őket, mai szóval környezettanulmányokat készített, és döntött a juttatandó segély mértékéről és formájáról.

Gyakran ugyanis nem pénzsegélyt, hanem tüzelőt, élelmiszert adtak, de létezett olyan megoldás is, hogy a rászoruló egy kis bevásárló könyvet kapott, amellyel kijelölt boltokban meghatározott áruk köréből vásárolhatott fizetés nélkül, csupán a könyvecskébe rögzítve a tételeket. A központosítással és az ellenőrzéssel el lehetett kerülni, hogy egyes koldulóknak több forrásból is jusson a különböző szervektől, szervezetektől vagy magánadományozóktól, míg mások kimaradjanak a gondoskodásból, s el lehetett kerülni azt is, hogy a segélyezettek a juttatást az adományozók szándékai ellenére – elsősorban persze az alkoholfogyasztás állt a figyelem homlokterében – költsék el. Ez az egri norma néven ismertté vált rendszer a korábbiakhoz képest áttekinthetőbb, hatékonyabb szegénygondozást jelentett. Figyelemre méltó módon kapcsolta össze a – gyakran vallásilag motivált – magánjótékonykodást, az egyesületi, egyházi és hatósági tevékenységet, és épített a társadalom középrétegeinek karitatív hajlandóságára, illetve részben személyes közreműködésére a rendszer fenntartásában.

Az egri norma, illetve annak községekre adaptált változata az azokról való szociális gondoskodást igyekezett megoldani, akik bármilyen eredetű magatehetetlenségük okán keresőképtelenek voltak. Léteztek azonban széles rétegek, kiknek keresőképessége megvolt, de hiányzott számukra – legalábbis az elegendő – munkalehetőség. Hullámszó mértékben városokban is voltak ilyen csoportok. Alkalmanként diplomásokat és más magasabb iskolázottságú személyeket is szükségmunka-akciókban foglalkoztattak. A szakszervezetek is segélyezték tagjaikat munkanélküliség esetén, de állami vagy önkormányzati rendszeres segélyezés nem létezett. Helyette viszont, különösen telente, voltak különböző – rendszerint előkelő hölgyek védnöksége alatt álló – akciók (burgonya akció, tüzelő akció, ruha akció, stb.) a munkaképes, de lehetőség hiányában munkanélküli családok támogatására. E gyakran ismétlődő, de rendszertelen akciók több embert érintettek azonban vidéken, mint a városokban. Az agrármunkásság tömegeinek ugyanis még a mezőgazdasági munkák csúcsidejében is csak alacsonyan díjazott munka jutott – mivel a bőségesen rendelkezésre álló munkaerő és a mezőgazdasági termények alacsony világpiaci árai lenyomták a béreket –, a téli időszakban pedig rendszerint még az sem. A vármegyékben ezért ismétlődtek a különböző ínségmunka akciók, amikor is a napszámosok tömegeit valamilyen közmunkán alkalmazták meglehetősen alacsony bér mellett. A gyakran külön erre a célra kivetett helyi

ínségadóból finanszírozott közmunkáknak sokszor kevés gyakorlati haszna volt, s az érintetteket sem segíthette hozzá, hogy a következő télen ne legyenek hasonló helyzetben.

E probléma kezelésére 1940-től indult egy nagyobb program az Országos Nép-, és Családvédelmi Alap (ONCSA) létrehozásával. A korábbiakhoz képest komoly pénzüsszegekkel rendelkező új szerv célja nem a segélyezés volt, hanem az érintettek önfenntartásra való képességének megerősítése. A célcsoportot nem egyének, hanem családok képezték, mégpedig kifejezetten mezőgazdasági napszámos és cseléd családok, közülük is a sokgyermekesek (négy vagy több). Ez volt az a réteg, ahol egyrészt még mindig magas születésszám volt jellemző, másrészt ahol messze legmagasabbak voltak a csecsemő-, és gyermekhalandósági adatok. A nyilvánosság és a politika ingerküszöbét sem önmagában a családok állandó nyomorúságos helyzete lépte át, hanem a nemzeti problémaként felfogott gyermekhalandóság. A népszámlálás szerint 1940-ben kicsivel több, mint 400 ezer sokgyermekes család volt az országban (73%-uk mezőgazdasági foglalkozású), s ezek több mint 80%-át találták megélhetésében veszélyeztetettnek. A sokgyerekes vidéki családok között majdnem 117 ezer volt, amelyik nem rendelkezett háztulajdonnal. Elsősorban ez a kör volt az ONCSA program megcélzottja. Telepekben építettek számukra házat konyhakerttel, állatot juttattak, esetleg kisebb parcellát kaptak – 1942-től ehhez részben a zsidónak minősített személyektől elvett földeket használták fel –, s rendszeresen ellenőrizték a juttatásban részesülők életvitelét. Vármegyénként ú. n. közjóléti szövetkezeteket hoztak létre, amelyek célja a juttatásban részesülők számára állandó munkaalkalom biztosítása volt. Az ONCSA-telepek házait is a közjóléti szövetkezetek építették, általában a juttatásban részesülő család fizikai munkájának bevonásával, majd a helyi gazdasági lehetőségekhez alkalmazkodva igyekeztek állandó mezőgazdasági vagy egyéb kereső tevékenységet, munkaalkalmat teremteni a családfőeknek, illetve különféle képzéseket biztosítani részükre. Összességében mintegy 84 ezer család részesült 1943 végéig valamilyen juttatásban az ONCSA programjai keretében, amely során egyébként a modern értelemben vett szociális munkás szakma is – gyakran szerzetes nővérek által képviselve – megjelent Magyarországon.

Az 1930-as évek végén további, munkavállalókra vonatkozó törvények születtek, amelyek a jóléti berendezkedés kialakítása irányába mutattak. Az 1937:XXI. tc. szabályozta a munkaidő hosszát – ilyen törvényi szabályozás addig nem létezett – mégpedig napi nyolc órában állapítva meg azt, továbbá bevezette az ipari és kereskedelmi munkavállalók számára

a fizetett szabadság intézményét. Egy év munkaviszony után hat nap, azaz egy munkahétnyi szabadság járt. Ugyancsak ez a törvény teremtett alapot a minimálbér bevezetéséhez, amelyet nem országosan egységesen, hanem vidék – város bontásban és szakmánként határoztak meg. A minimálbér megállapítása összességében a reálbérek emelkedéséhez vezetett, részben mert bevezetése szerencsés módon egybe esett a Győri program által elindított gazdasági konjunktúrával. Az 1938:XXXVI. t. c. a családi pótlék létrehozásáról intézkedett az iparban, kereskedelemben és a bányászatban – közalkalmazottak számára már korábban is létezett ilyen –, melynek összege öt pengő volt havonta gyermekenként. A finanszírozással a munkaadó vállalatokat terhelték meg.

Összességében a korszakban a társadalombiztosítás kiterjesztésével, a korszak végén a munkajogi szabályozás első lépéseivel Magyarország is – mint a legtöbb európai állam a korszakban – a jóléti rendszer kiteljesítése felé haladt. A magyar fejlődés – intézményi formáiban, konkrét intézkedéseiben – az európai fejlődés egyik variációjának tekinthető. Ha a jóléti kiadásokat GDP-arányosan vizsgáljuk, akkor Magyarország nem volt lemaradva az európai átlagtól. Különbség volt viszont, hogy nálunk a jóléti kiadások nagyjából egy aránylag szűkebb körre – a közalkalmazottakra és az ipari, kereskedelmi dolgozókra – korlátozódtak. Náluk a bérszínvonalhoz mérve európai összevetésben sem voltak alacsonyok a szolgáltatások. Viszont a társadalom egy igen jelentős részére, gyakran nagyon szerény viszonyok között élő önálló egzisztenciájú emberekre – parasztgazdákra, kisiparosokra – és a mezőgazdasági munkásokra alig jutott a jóléti kiadásokból. Különbség volt az is, hogy míg a közsférában és az iparban, kereskedelemben a munkavállalók egzisztenciájukat valóban stabilizáló szociális jogokkal rendelkeztek, addig a mezőgazdaságban – bár az 1930-as évek végén a mezőgazdasági munkásokra, majd pedig özvegyeikre vonatkozóan is született egy nyugdíjtörvény, amely azonban a háború miatt már nem nyert nagyobb jelentőséget a korszakban¹⁴ – a szociálpolitika alig teremtett az érintettek által is számon kérhető jogokat (ami a modern jóléti berendezkedések jellemzője), hanem a szociális gondoskodást intéző különböző szervezetek és közegek döntésén múlt, hogy ki és miben részesül. Ez határozottan igaz még az anyagi szempontból legnagyobb programra, az ONCSÁ-ra is. Összességében a magyar jóléti fejlődés a második világháború küszöbére mégis elérte azt a szintet, ami a következő korszakban lehetővé tett volna egy olyan európai típusba sorolható

¹⁴ 1938: XII. tc. és 1939: XVI. Tc.

jóléti fejlődést, ami a legtöbb nyugat-európai országot jellemezte a második világháború után. A szocialista korszak azonban, bár sok szempontból tovább vitte mindazt, amit a megelőző fejlődés teremtett, mégis a nyugat-európaiaktól eltérő vágányokra terelte a jóléti és szociálpolitikát.

Irodalom

Bódy Zsombor: Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. Bp. 2010.

Bódy Zsombor: A "szociális kérdés" kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése. In: KORALL. Társadalomtörténeti Folyóirat. 2001. ősz-tél. 72-93. o.

Bódy Zsombor: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. AETAS. Történettudományi Folyóirat 2004/1. sz. 5-29.

Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. SZÁZADOK. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata 2005. 6. sz. 1457-1475. o.

Csöpös István: Komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet. SZÁZADOK 1992. 2. 259-283.

Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Bp. 1994.

Gyáni Gábor: Lakásépítés és szociális lakáspolitikai Magyarországon 1920-1944. In: Iparosodás és modernizáció. (szerk.: Mazsu János) Debrecen, 1991, 137-152.

Hátori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. In: U. ő: „Szegények mindig lesznek veletek” Budapest-Piliscsaba, 2006. 29-71.

Hátori Péter: Az egri (Magyar) Norma és a Ferences Szegénygondozó Nővérek rendjének története. In: U. ő: „Szegények mindig lesznek veletek” Budapest-Piliscsaba, 2006. 109-150.

Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. SZÁZADVÉG 2008. 2. sz. 35-75.

Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Bp. 2003.

X. A POLITIKAI RENDSZER TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁGA 1920-1941

A két világháború közötti politikai rendszer értékelésével kapcsolatban nincs konszenzus a közbeszédben. Sokszor szélsőséges értelmezések ütköznek össze a publicisztikákban. A szaktudományban ehhez képest már jó ideje jóval kevésbé éles viták jellemzőek a Horthy-kori politikai rendszerrel kapcsolatban, illetve a vitakérdések is másként fogalmazódnak meg, mint a politikai célú vitákban. Jelen fejezet a két világháború közötti politikai rendszert társadalomtudományi szempontból mutatja be. A társadalomtudományi megközelítésmód azonban véleményünk szerint segíthet a kérdéssel kapcsolatos politikai vitákban való eligazodásban is.

Az ábrázolás nem elsősorban alkotmánytörténeti szempontú, bár időnként ilyen kérdésekre is kitér. Társadalomtörténeti vagy szociológiai szempontból az alkotmányos intézmények szerkezeténél, vagy a jogfolytonosság meglétének kérdésénél fontosabb a politikai rendszer és a társadalom viszonyának kérdése. A politikai folyamatok megértésében nem lehet kizárólag csak a politikátörténeti vagy szorosan vett politológiai elemzésekre szorítkozni. A politikai folyamatoknak van egy magából a politikából nem magyarázható szintje, amely a társadalmi környezet, a politikai rendszer társadalomba való beágyazottsága felől érthető meg. Jelen fejezet elsősorban ezzel, a politikai rendszer társadalmi beágyazottságával, illetve a társadalom tagjainak politikai magatartásával – elsősorban a választói magatartással – foglalkozik, tehát a politikai szociológia klasszikus kérdéseivel.¹⁵ (Meggjegyezzük egyébként, hogy nem csak a politikátörténet, vagy a politológia szorul rá a társadalomtörténet, illetve a politikai szociológia támogatására a politikai rendszer elemzésekor. Fordítva is igaz, hogy a társadalomtörténetnek, illetve a szociológiának figyelembe kell vennie a politika társadalomra gyakorolt hatásait, mert egyes politikai döntések – például egy földbirtokreform, de ennél kevésbé direktek módon hatóak is, mint egy vámrendszer kialakítása – képesek befolyásolni a társadalom szerkezetét. Így néha a

¹⁵ Politika és társadalom viszonyának témájához sok más kérdéskör is hozzátartozik: érdekképviseltek – legyenek azok törvénnyel létesített kamarák, vagy spontán szerveződések -, egyesületek, politikai vonatkozású tiltakozó mozgalmak, a nyilvánosság csatornái mind-mind a társadalom és a politikai szféra között közvetítenek, gyakran mindkét irányba. Ezekkel azonban itt nincs terünk foglalkozni, pusztán a parlamentarizmus társadalmi beágyazottságának klasszikus kérdésére koncentrálnunk.

társadalmi struktúra változásai sem érthetőek meg a politikai beavatkozások figyelembe vétele nélkül.)

A közéleti viták a Horthy-korral kapcsolatban a rendszer demokratikus vagy diktatórikus jellege körül forognak. Valójában első ránézésre is nyilvánvaló, hogy a rendszer sem demokrácia a szó ma általában használatos értelmében, sem pedig diktatúra nem volt. Hogy pontosan hogyan is jellemezhető ez a politikai berendezkedés, ennek megértéséhez érdemes egy kicsit nagyobb történeti időtávban és nemzetközi összehasonlításban megvizsgálni a rendszer legfontosabb jellemzőit. Itt elsősorban a parlamentarizmus megléte, vagy hiánya, illetve minősége a kérdés, hiszen a 19. és 20. században elsősorban ezen keresztül jellemezhető egy politikai rendszer. A parlamentarizmus lényege egyrészt a kormány felelőssége a parlament felé, ami a gyakorlatban persze sokféleképpen valósulhat meg, másrészt a parlament megkerülhetetlen döntéshozó szerepe a törvényalkotásban, harmadrészt pedig a parlament tagjainak a népképviselő elvén történő rekrutálása, ami gyakorlatilag a választások tényében nyilvánul meg. A parlamentarizmus különböző formái Európa-szerte, legkésőbb a 19. század középso harmadában leváltották az addigi abszolutista vagy rendi gyűlésekre is alapozódó politikai rendszereket.

Ismeretes, hogy a korai parlamentáris rendszerek, bár a népképviselő elve képezte legitimációjukat, távolról sem általános (és gyakran nem is titkos) választójogon alapultak. A jogosultak aránya a különböző európai országokban a parlamentarizmus kezdeti időszakában meglehetősen alacsony volt.

28. táblázat. A választójogosultak aránya a parlamentarizmus kezdeti időszakában

Anglia	2,3%	(1830)
Franciaország	0,25%	(1815)
Belgium	1%	(1831)
Hollandia	2,4%	(1851)
Ausztria	6%	(1873)
Magyarország	6%	(1848)

(Forrás: Tomka 2009, 366.)

Ezek az alacsony arányszámok több kutató számára fölvetették, hogy lehet-e egyáltalán népképviseletről beszélni, ha a társadalomnak ilyen csekély hányada rendelkezett csupán joggal az országos politikában való részvételre. Némely kutatók számára szűk elitcsoportok oligarchikus uralmának tűnik a korai parlamentarizmus, sőt olyan megállapítás is megfogalmazódott, hogy a korai parlamentáris rendszerek, amelyek a választójogi cenzus révén csak a társadalom vagyonos és tekintélyes legfelső csoportjainak adtak politikai jogokat, inkább tekinthetők a 20. századi tekintélyuralmi rendszerek előzményeinek, mint az „igazi”, általános választójogon alapuló parlamentarizmusénak. Vagy legalábbis ugyanolyan közvetlen út vezethetett ezektől a cenzusos politikai rendszerektől a tekintélyuralmi berendezkedésekhez, mint a kiteljesedett parlamenti demokráciákhoz. Az ahistorikus értékeléseket elkerülendő, valójában azt a kérdést érdemes megvizsgálni, hogy a 19. századi értelemben liberális parlamentáris, de nem demokratikus politikai rendszerek milyen feltételek mellett tudtak demokratizálódni (például a skandináv országokban, Nagy-Britanniában, és más nyugat-európai országokban), vagy milyen tényezők hatására fordultak tekintélyelvű, esetleg nyíltan diktatórikus irányokba a 20. század első felében (mint Közép-, és Dél-Európa legtöbb országában). Ez a kérdés foglalkoztatta rendszerint a politikai szociológia klasszikus II. világháború utáni munkáit (Lipset 1995). A magyar politikai rendszer fejlődésével kapcsolatosan is az a központi kérdés, hogy a 19. századi parlamentáris berendezkedést miként sikerült adaptálni a 20. századi megváltozott társadalmi környezethez.

A korai cenzusos parlamentarizmusban ugyanis nem érdemes pusztán a tömegeket a politikai jogokból kirekesztő rendszert látni. A választójog korlátozása megfelelt az akkori társadalom viszonyainak, illetve a társadalom önmagáról alkotott képének. Ha megnézzük, hogy a korai választójogok az európai országokban milyen szempontok szerint határolták körül a választójogosultak körét, láthatóvá válik, hogy milyen társadalmi jellemzőket vártak el egy választópolgártól. A választójogból való kizárás akkor teljesen magától értetődő szempontja volt a nemi hovatartozás, nők egészen természetes módon nem szavazhattak. Ezen túlmenően általában vagyoni és/vagy iskoláztatási cenzus érvényesült, tehát megfelelő nagyságú vagyonnal (vagy megfelelő nagyságú fizetett adóval) kellett rendelkezni a választójogosultsághoz, illetve bizonyos szintű iskolai végzettséget tekinthettek a választójog feltételének. A modell-választó tehát a bizonyos jómódban élő, s ennek megfelelő tanultsággal rendelkező önálló egzisztenciájú férfi családfő volt. A 19. századi patriarchális felfogásban természetesnek tűnt, hogy ők azok, akik képesek a politikai jogok gyakorlásához szükségesnek tartott tájékozódásra és önálló, felelős vélemény kialakítására. Iskolázatlan,

vagy éppen függő helyzetű – egy családfőnek alárendelt, vagy alkalmazottként dolgozó – emberről nem feltételezték, hogy képes lenne erre, s a közügyek kívánatos intézése szempontjából sem tartották volna helyesnek, hogy ilyeneknek részvételi joguk legyen a politikában. A modell-választó tehát a klasszikus, 19. századi értelemben vett vagyonos, „magabíró” polgár volt, s mivel ez a réteg meglehetősen szűk volt, a választójog sem lehetett tág. A parlamentarizmus demokratizálódása úgy is értelmezhető, mint a politikai jogokból eredetileg kizárt, ilyen vagy olyan szempontból alacsony státuszú csoportok – a szegényebb vidéki társadalom, az ipari munkások, a nők – emancipálódása a 19. századi polgársággal szemben. Hogy a formális politikai egyenjogúvá válás végbe mehessen, ahhoz persze a társadalom jelentős átrétegződésére volt szükség, amit a gazdasági fejlődés és az urbanizáció hozott magával a 19. század második felében és a 20. század elején.

A parlamentarizmusnak a társadalmi térben való korlátozottsága a 19. század közepén nem csak a polgári társadalmi-politikai berendezkedés önképének felelt meg. Ekkoriban a nemzeti szinten integrálódó politikai folyamatoktól széles társadalmi rétegek még távol álltak. Ismeretek és a nemzeti szintű politikába való bekapcsolódást biztosító csatornák híján a társadalom széles alsó rétegei – már csak az alfabetizáció hiányában, illetve a nemzetállamok központjától való földrajzi és szociális távolságuk miatt is – képtelenek voltak bekapcsolódni az országos szintű politikai folyamatokba. Ez persze nem jelenti azt, hogy feltétlenül a lokális, például falusi közügyekből is ki voltak zárva, ám az országos politikai erőterről nem rendelkeztek ismeretekkel és nem is volt ahhoz hozzáférésük. Azt sem jelenti az országos politikától való formális távolmaradásuk, hogy a különböző problémáik ne foglalkoztatták volna az országos politikai erőter szereplőit, vagy, hogy esetleges – szétszórt, vagy szervezett – mozgalmak társadalmi feszítőerőként ne hatottak volna az országos politikai folyamatokra. A választójog bővítése, amely a legtöbb országban fokozatosan, több lépésben ment végbe, úgy is tekinthető mint a liberális parlamentáris rendszerek önvédelmi stratégiája, amely azt célozta, hogy a különböző egymás után jelentkező társadalmi rétegek igényeit becsatornázzák az országos politikai erőterbe, képviselőiket annak szereplőjévé tegyék, s így elhárítsák annak veszélyét, hogy az eredetileg külső társadalmi erők felborítsák az egész parlamenti rendszert. Ez a folyamat –, amely lépésről-lépésre békésen elsősorban az Észak-, és Nyugati-európai országokban ment végbe – persze átalakította, demokratizálta magát a parlamentarizmust is, végeredményben jelentősen kibővítve annak társadalmi hatókörét.

A 19. század második felében és az első világháború környékén – az urbanizáció révén, továbbá a vidéki társadalom alfabetizációjának és a tömegsajtó megjelenésének

következtében – fokozatosan újabb és újabb társadalmi csoportok váltak képessé a nemzetállami szintű politikai folyamatokba való részvételre, s egyáltalán, ismerték fel, hogy nekik is vannak olyan értékeik, illetve érdekeik, amelyeket érdemes lenne nemzeti szintű politikai folyamatokban megjeleníteni, illetve megvédeni. Tulajdonképpen új, a nemzetállami keretre vonatkoztatott politikai identitások jöttek létre. Európában rendszerint néhány jól meghatározható konfliktus mentén zajlott le az a folyamat, ami a szélesebb alsó társadalmi rétegek körében a nemzetállami keretek közé illeszkedő politikai szervezeteket – pártokat és/vagy érdekszervezeteket s ezek sajtóját, többé-kevésbé állandó támogatói táborát, stb. – és meghatározott politikai álláspontokat teremtett. Ezzel tulajdonképpen az történt, hogy a nemzetállami szintű politikai integráció kiterjedése egy sor olyan társadalmi konfliktust emelt be a parlamenti politizálás erőterébe, amelyek korábban ott közvetlenül nem szerepeltek. E folyamat során a társadalom amúgyis régebb óta meglévő belső különbségei, vagy pedig éppen újonnan keletkező konfliktusok váltak politikailag is láthatóvá. E széles tömegeket érintő politikai konfliktusok kapcsán szokás politikai törésvonalakról beszélni a társadalomban. A politikai törésvonalak fogalma Stein Rokkan norvég politológustól ered, s a politikatudományban – különböző variációkban – széles körben használják. A társadalom politikai törésvonalai alatt olyan társadalmi különbségeket értenek, amelyek tartósan befolyásolják az emberek politikai magatartását, praktikusán választói döntéseiket. Számos társadalmilag megragadható különbség közül tehát egyáltalán nem mindegyik számít politikai törésvonalnak, csak azok, amelyek mentén az adott társadalom eltérő politikai táborokra oszlik meg. Ehhez az is szükséges, hogy legyenek olyan csoportok a politikai életben, amelyek vállalkoznak a törésvonalak által elválasztott társadalmi rétegek képviseltére, azaz olyan pártokat hozzanak létre, amelyek megszólítják a törésvonalak valamelyik oldalán találhatók, igényeiknek megfelelő politikai szókincset fejlesztenek ki és olyan szervezeti hálót is teremtenek, amely integrálja az adott közeget. Rokkan eredetileg néhány olyan törésvonalat különböztetett meg az európai társadalmakban, amelyek szerinte a 19. század végétől a második világháború utáni évtizedekig meghatározóak voltak.

Ilyen lehetett a (1) földrajzi törésvonal, amely takarhatott regionális különbségeket – például Németországban politikailag mindig is valami mást jelentett bajornak lenni a többi némethez képest – de főként a falu és a város közti különbségeket jelenti. Angliát nem számítva minden európai országban jelentkeztek, Skandináviától Franciaországig és természetesen Közép-Európáig agrárpártok, többnyire a 19. század végétől, amelyek speciálisan a vidéki lakosság, illetve a mezőgazdaságból élők képviseltére vállalkoztak, s

magukat a városi társadalmi-politikai csoportokkal szemben határozták meg. A vidéki, mezőgazdasági társadalom elsősorban gazdaságpolitikai, főként vámpolitikai kérdések mentén politizálódott, különösen az 1880-as években kibontakozott nemzetközi agrárkrízis nyomán, amikor megfogalmazódott az igény, hogy a mezőgazdasági termelőket meg kell védeni a külföldi mezőgazdasági áruktól, és ezt az esetlegesen ellenérdekelte városi csoportokkal szemben is képviselni kell (akiknek fontosabb lehetett az olcsó élelmiszer, mint a hazai mezőgazdaság védelem vámokkal).

Politikai törésvonal születhetett (2) a vallási különbségek mentén is. Ez vagy azt jelentette, hogy a multikonfesszionális országokban például a katolikus-protestáns különbség vált politikai táborokat formáló erővé (Hollandia, Németország) – ez ma már talán csak Észak-Írországon elven politikai hatóerő – vagy pedig azt, hogy a katolikus egyházzal kötődő, illetve az attól elszakadt, esetleg kifejezetten antiklerikális csoportoknak az egyháznak a társadalomban elfoglalt helyét illető összeütközése vezetett politikai táborok tartós megszilárdulásához. A kultúrharok az egyház és világi állam hívei között, elsősorban az iskola-rendszer fenntartása, illetve polgári házasság, és anyakönyvezés körül zajlottak. Ennek nyomán az egyházzal közel álló társadalmi közegben keresztény politikai mozgalmak, illetve pártok születtek meg, amelyek azután hosszabb ideig jelen is maradtak a politikai szintén.

Fontos törésvonallá vált az európai társadalmakban (3) az osztálykülönbségek horizontális választóvonal, amely a bér munkából élőket, elsősorban a fizikai munkát végzőket állította szembe a vállalkozói csoportokkal, illetve általában a polgári rétegekkel. A létszámában gyorsan bővülő ipari munkásság saját érdekeinek a védelmében politizálódott, épített ki szakmai és politikai szervezeteket.

Politikai törésvonallá változhattak egy országon belüli (4) etnikai vagy nyelvi különbségek (a legjobb példa erre Belgium). Végül törésvonalat képezhetett (5) az ancien régime-hez való viszony is, azaz a különböző társadalmi közegeknek a parlamentarizmus és polgári átalakulás előtti korszakhoz való viszonyulása (Gallai – Török, 2005, 85-95.).

A parlamentarizmus intézményében megtestesülő nemzetállami politikai integráció társadalmi hatókörének kiterjedése lehetett konfliktusos vagy aránylag békés folyamat. A politikatudományak meglehetősen absztrakt modelljei az európai társadalmak törésvonalairól természetesen az egyes országokban eltérő variációkban figyelhetők meg. A lényeges kérdés az, hogy miért válhattak a politikai törésvonalakkal elválasztott társadalmi

csoportok viszonylag békésen a parlamenti rendszer részesévé az egyes országokban, míg másutt a törésvonalak mentén a konfliktusok annyira kiéleződtek, hogy az már magát a parlamentarizmust is veszélybe sodorta, vagy akár annak felszámolásához vezetett. E kérdés megválaszolásához számos tényezőt kell figyelembe venni. Egyes országokban a korábbi politikai elitcsoportok, kiterjesztve a választójogot, képesek voltak integrálni a feltörekvő új erőket a nemzetállam parlamenti politikai rendszerébe, s ezzel részben megőrizni saját pozícióikat. Ehhez persze kellett az is, hogy az új politikai csoportok is ebbe az irányba törekedjenek és ne az egész parlamenti rendszerrel szemben határozzák meg magukat, ami forradalmi igények általánossá válásához vezetett. A monarchikus államforma szilárdsága és a nemzetállami keretek stabilitása ott, ahol ezek már a történeti fejlődésben korábban létrejöttek, elősegítette az új politikai erők integrálását, mert egyrészt a monarchia megléte mintegy garanciát jelentett a korábbi elitcsoportoknak arra, hogy pozícióikat nem vonják teljesen kétségbe, presztízsük megmarad, másrészt a nemzetállami intézmények természetessé vált jellege az új politikai erőket is arra készítette, hogy ezek keretei közé törekedjenek, és ne felborításukkal próbálják céljaikat elérni (Lipset, 1995, 80-83.). Ha viszont egyes országokban a szűk parlamentarizmus között működő politikai elitek a feltörekvő új erőkkal szemben elzárkóztak, az fokozódó nyomás alá helyezhette az egész parlamentarizmust, mert az egyes törésvonalak mentén integrálódó táborok ellene fordulhattak (amire Európában a katolikus és a munkás pártok esetében is akadt példa). Hiszen a társadalom változásai – urbanizáció, alfabetizáció, stb. – révén egyre növekedett azok köre, akik képessé váltak a nemzetállami szintű parlamenti politikához való kapcsolódásra, illetve akikben erre meg lett volna az igény,

Hasonlóan fontos lehetett azonban az is, hogy a különböző politikai törésvonalak egymáshoz képest hol húzódtak a társadalomban. Ha ugyanis a társadalmi törésvonalak metszik egymást, akkor nem tudnak olyan élesen szembenálló táborok kialakulni, mintha több törésvonal egybe esik. Egy munkás osztályalapon szemben állhat például politikailag a polgári csoportokkal, de ha ugyanakkor a vallási törésvonal szempontjából a katolikus lét összeköti mégis a polgári csoportok egy részével, akkor a szembenállás nem tud veszélyesen élessé válni. Ha viszont több törésvonal egybeesik, az élesen szembenálló politikai blokkokra tudja bontani a társadalmat. Ausztriában például a két világháború között a felekezeti törésvonal (katolikus – antiklerikális), a vidék-város törésvonal és az osztályalapú törésvonal (polgárság – munkásság), nagymértékben egybeesett, azaz nagyon sok olyan ember volt, aki legalább két, de esetleg három törésvonal szempontjából is azonos táborban volt. Ez

politikailag, ideológiailag olyan éles konfliktushoz vezetett, ami állandósította a kvázi polgárháborús feszültséget, majd egy rövid polgárháború után a parlamenti rendszer bukását eredményezte (Lipset, 1995. 89-93.).

Magyarországon a 19. század végén vált érzékelhetővé, hogy újabb társadalmi rétegekben formálódik az igény a nemzetállami politikai folyamatokba való bekapcsolódásra. Nálunk azonban időben elvált a politikai jogok formális kiterjesztése és a társadalmi változások azon folyamataitól, amelyek mind többek számára megteremtették az országos léptékű politikai részvétel feltételeit. A választójog bővítésének elmaradása az erre irányuló igényekhez képest a parlamentarizmus keretei között működő politikai elit döntése volt Magyarországon is. Az összetett okokat leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az első világháború előtt úgy vélték, a politikai részvétel lehetőségének kibővítése talán veszélyes lenne – elsősorban a nagyszámú nem magyar nemzetiségű állampolgár miatt –, másrészt viszont a kívülről érkező nyomást nem érzékelték akkorának, amely kényszerhelyzetet teremtené. Így aztán 1848 és az első világháború között a választójog semmilyen érdemi bővítésre sem került sor, noha ilyen lépés valamennyi európai országban bekövetkezett ebben az időszakban. Ausztriában például 1906-tól már általános volt a választójog. Az 1890-es években megjelent a politikai katolicizmus – az 1895-ös egyházpolitikai reformtörvények körüli harcokban – mégpedig önálló pártként is, s szinte ezzel egy időben az ipari munkásság politikai igényei is kifejezést nyertek a szociáldemokrata munkáspártban. Utóbbiak azonban a parlamenttől az első világháborúig távol maradni kényszerültek, mert a választójog nem adott szavazati jogot annyi munkásnak, amennyi elegendő lett volna az országgyűlésbe való bejutáshoz. 1913-ban ugyan elfogadtak egy új választójogi törvényt, amely biztosította volna, hogy a választójog bővítése révén a szociáldemokrata párt is bejusson a törvényhozásba, ám ez a racionális lépés, amely a parlamentarizmus megerősítését társadalmi beágyazottságának kiterjesztésével szolgálta volna, későn jött. A háborúig ugyanis már nem tartottak választásokat, és a háború éveit sem tartották alkalmasnak választások lebonyolítására, így egészen 1918-ig az 1910-ben választott parlament maradt együtt.

Ez különösen azért volt hátrányos, mert a világháború rendkívül felgyorsította széles néprétegek politizálódását, azaz azt a folyamatot, amely az országos politikában való részvétel igényét növelte. Ennek elsősorban két párt volt a nyertese. Ahogyan a városokban nőtt a szociáldemokrata párt tábor, azzal párhuzamosan tömörült a parasztság jelentős része a Kisgazdapárt körül. Parlamenti jelenléttel ugyanakkor érdemben egyik párt sem rendelkezett. Mint ahogy nem rendelkeztek komoly parlamenti képviseléssel a nemzetiségek sem, amelyek

politikai elitjének egy jelentős része, a háború folyamán külső hatalmi támogatást lelve, mindinkább elfordult a magyar nemzetállamtól. Így az 1918-as összeomlásokkor az addigi magyar államot és parlamentáris rendszert maguk alá temették a társadalomnak azok a törésvonalai, amelyeket addig nem sikerült a parlamenti politizálásba becsatornázni és ott kezelni.¹⁶ A nemzetiségi többségű területek – politikailag az etnikai törésvonal mentén – leváltak Magyarországról, viszont, mint ismert, lakosság szempontjából sok magyar többségű várost és területet is elszakítva. A korábbi politikai rendszert pedig az osztályalapú, illetve kisebb részt a vidék-város különbségen alapuló törésvonalak mentén feltörő erők sodorták el. Az alkotmányos szempontból formailag kifogástalan országgyűlés legitimitását olyannyira elveszítette, hogy mindenki számára elképzelhetetlenné vált további működése. Sőt, az összeomlás magát a monarchiát is elsodorta. Károly király lemondólevelének megfogalmazása ugyan később vitákra adott alkalmat, de 1918 novemberében és az utána következő hónapokban mindenki tényként kezelte a király lemondását. Az új államforma népköztársaság lett, melyet a hatalmat kezükbe kapó – pontosabb lenne azt mondani, hogy az ölükbe hullt – pártok kiáltottak ki. Ezek között messze legerősebb a szociáldemokrata párt volt, amely elsősorban a városokban és főként Budapesten szervezeti szempontból is egybefogott hatalmas táborral rendelkezett.

Ha a törésvonalak politikatudományi elmélete szempontjából próbáljuk értékelni a korlátozott társadalmi hatókörű parlamentarizmus összeomlását, akkor úgy tűnik, hogy mindazon tényezők közül, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy a politikai jogok bővülése ne békés, hanem nagyon is konfliktusos folyamat legyen, Magyarországon több is megvolt. Adva volt egyrészt bizonyos törésvonalak mentén olyan politikai erő, amely kész volt kétségbe vonni az egész parlamenti rendszert, amelyen kívül rekedt, s a nemzetállam intézményei sem bizonyultak elég szilárdnak, ráadásul a királyság mint államforma is elveszett, amely hozzájárulhatott volna a politikai folyamatok mederben tartásához, ahhoz, hogy a korábbi politikai elitcsoportok pozícióik részleges megtartásával váljanak az újak partnerévé. Alkotmányos vákuum alakult ki – nem létezett a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és az államfő intézményesített kapcsolatrendszere –, amelyet a Károlyi-kormányzat nem tudott kellő gyorsasággal megszüntetni, bár elvben természetesen az egész társadalomra kiterjesztett választójog és a parlamentarizmus híve volt. Végül kiírták a választásokat, amelyen több – valójában meglehetősen heterogén, számos belső csoportból álló – párt is

¹⁶ Persze nem tudhatjuk, hogy milyen eredményre vezetett volna a társadalmi törésvonalaknak a választójog érdemi bővítésével a parlamenti politika erőterébe való korábbi bevitele.

indulni kívánt, erre azonban nem került sor a tanácsköztársaság kikiáltása miatt. A „proletárdiktatúra” nem elsősorban a kicsiny, frissen alakult kommunista párt műve volt – bár kétségtelenül ők is kellettek hozzá –, hanem a szociáldemokrata párté. A szociáldemokrata politikusok egy része ugyan ellenezte a diktatórikus forradalmi kísérletet, más részük erős kétségek között, vagy éppen józan belátáson alapuló meggyőződése ellenére vett benne részt, de 1919 márciusában engedtek a budapesti szociáldemokrata szervezetekbe integrálódó munkásság diktatórikus igényeinek (amellyel összekapcsolódott a fegyveres harc is a jelentős területeket megszálló román és csehszlovák csapatokkal).

A tanácsköztársaság tehát balról sodorta el a parlamentarizmust, mert az osztályalapú törésvonal munkás oldalán általánossá váltak a parlamentellenes nézetek és az adott pillanatban a feszültség több okból (vesztett, értelmetlennek tekintett háború, nyomában rendkívüli gazdasági nehézségek, az ország területének széttördelése, stb.) annyira kiélezték a feszültségeket, hogy az ellenérzések politikai cselekvéssé tudtak válni, mivel az ehhez szükséges szervezet is megvolt a szociáldemokrata pártban és szakszervezetekben. A szükségszerű bukása után nem volt egyszerű a visszatérés sem a parlamentarizmushoz, sem pedig a forradalom előtti jogfolytonossághoz. A nagyhatalmak diplomáciai közreműködésével felálló új rendszer kiindulásképpen a parlamentarizmus mellett kötelezte el magát. 1920 januárjában általános és titkos, sőt nőkre is kiterjedő választójog alapján tartottak választásokat (a nők politikai jogai ekkor még Nyugat-Európában sem voltak természetesek, Franciaországban például csak 1945-től rendelkeznek választójoggal). Ezt a jogszabályt az ideiglenes kormány, mint rendeletet bocsátotta ki, az alkotmányos vákuumban továbbra sem lévén törvényhozó testület. A választások célja éppen egy törvényhozó testület megalakítása volt, amelynek létre kellett hoznia a további politikai intézményeket (nem mellékesen azért, hogy legyen, aki az ország nevében aláírhatja a békét). Az új összeülő törvényhozó testület nemzetgyűlésnek nevezte magát, amivel világosan jelezte, hogy nem a korábbi magyar alkotmányosságnak megfelelő képviselőházból és főrendiházból álló kétkamarás országgyűlés. Bár ilyen értelemben nyilvánvalóan megszakadt az alkotmányos folytonosság, a nemzetgyűlés mégis igyekezett amennyire lehet a jogfolytonosság elvére helyezkedni, vagy legalábbis egy ideig ez volt a rendszert legitimáló fogalom a közbeszédben. A tanácsköztársaság rendelkezéseit automatikusan semmisnek tekintették (bár még ezek között is akadt olyan, ami gyakorlatilag új kormányrendeletben kiadva érvényben maradt), a Károlyi-kormány jogszabályai között szelektáltak, s itt akadt olyan, ami fennmaradhatott, vagy esetleg módosították. A jogfolytonosság visszaállításának legnagyobb hiánya az volt,

hogy Károly király a külső hatalmak ellenzése és a magyar társadalom egy részének berzenkedése miatt nem térhetett vissza trónjára. Ezért bár a királyságot mint államformát visszaállították, a király helyére ideiglenes jelleggel, de meghatározatlan időre kormányzót választottak. Senki sem gondolta 1920. március elsején, amikor a választás megtörtént, hogy Horthy Miklós 24 évig marad államfő. Végül a király visszatérési kísérletei után a Habsburg-ház trónfosztását a nemzetgyűlés – nemzetközi nyomásra – formálisan is kimondta.

Az 1920. I. törvénycikkkel a parlamentáris rendszernek az 1918 előttihez sokban hasonló alkotmányos formája jött létre. Mielőtt azonban ezt bemutatnánk, az 1920-as és 1922-es választások eredményeit szeretnénk behatóbban elemezni. Ezek alkalmasak arra, hogy a választói magatartásról átfogó képet nyerjünk belőlük, s a későbbi Horthy-kori választásokon is – melyeket részletesen már nem mutatunk be – hasonló tendenciák érvényesültek.

A választásokon számos párt indult, de lényegében három párt ért el figyelemre érdemes eredményt: az Országos Kisgazda-, és Földmíves Párt, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) és a Nemzeti Demokrata Polgári Párt. A Kisgazdapárt ekkoriban, bár kezdeményei 15 évvel korábbra visszanyúltek, először lépett az országos politika színpadára. Eredeti alapítói jómódú birtokos parasztok voltak, ám ekkorra a párthoz a háború utáni politikai forgatagban számos további csoport csatlakozott. A vidéki, de nem paraszti társadalom különböző rétegeiből érkezőktől a volt katonatisztekig (pl. Gömbös Gyula) sokféle szereplő gyarapította a pártot. Hogy az eredeti „kisgazda elem”, azaz a birtokos parasztok milyen presztízshátrányban voltak a középosztályi státuszú politikustársaikhoz képest, ami politikai lehetőségeiket is behatárolta, azt mutatja a nemzetgyűlésbe jutott kisgazda frakció összetételének egy sajátossága. A képviselőcsoportnak mindössze egyharmadát alkották a valódi parasztok, s az ő életkoruk átlagosan 49 év volt, ami jelentősen meghaladta a középosztálybeli képviselők átlagéletkorát. Még jelentősebb volt az életkorok szóródásának különbsége, mert gyakorlatilag nem volt az 1920-as nemzetgyűlésben 40-en aluli parasztképviselő, míg középosztálybeli nagyon is sok, a kisgazda frakcióban is. Mindez azt mutatja, hogy egy parasztembernek idősebbnek kellett lennie, hogy józan, tapasztalt személyiségnek számítsa, aki alkalmas a képviselőségre, míg a különféle középosztálybeli státuszú embereknek nem volt szüksége az életkor kiegészítő elemére ahhoz, hogy alkalmasnak tűnjenek a képviselőségre. A valódi kisgazda-képviselők mögött is többnyire hosszú múlt állt a helyi közéletben, falusi egyletek, szövetkezetek, képviselőtestületek sorában töltöttek be pozíciókat, mint falujuk tekintélyes gazdái.

A KNEP leginkább a politikai katolicizmus 1918 előtti erőit tömörítette, a Kiszegedapárthoz képest antiszemita volt – bár abban is voltak erősen antiszemita csoportok, mint Gömbös fajvédői –, s további lényeges különbség, hogy ez a párt tömörítette a legitimisták többségét is, tehát Károly uralkodói jogainak híveit. Ezzel szemben a Kiszegedapárt szabad királyválasztó állásponton volt, azaz úgy érvelt, hogy a Habsburg dinasztia örökösödési jogát kimondó Pragmatica Sanctio a Monarchia felbomlásával érvényét veszítve, visszaszállt a királyválasztás joga a nemzetre. A KNEP-ben is jelentős különbségek voltak az egyes csoportok között a tekintetben, hogy mennyi szociális elgondolás jellemezte keresztény politikai elképzeléseiket, mennyire azonosultak a keresztényszocializmus eszméivel.

A harmadik, a választáson induló politikai erő a nemzeti demokraták csoportja volt. Ez a Vázsonyi Vilmos nevével fémjelzett párt az 1918 előtti politikai elit részese volt, azon belül viszont a parlamentarizmus demokratizálásának legkövetkezetesebb képviselői voltak. Az 1920-as évek elején ők számítottak a politikai paletta liberális-demokrata pólusának, s így kilógtak a határozottan ellenforradalmi politikai csoportok sorából, amelyeket mind többé-kevésbé erős antiliberalizmus jellemezett. Ebből a szempontból kivételt a Kiszegedapárt egyes részei, éppen a Nagyatádi körül csoportosuló eredeti gazda képviselők zöme és egyes értelmiségi képviselők képeztek, valamint a legitimisták jelentős része, akik a jogrendről alkotott elképzeléseiket illetően határozottan liberálisabbak voltak, mint az ellenforradalmi csoportok jelentős része.

A választáson induló pártok áttekintéséből hiányzik a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSzDP). Az 1918-1919-es fordulatokban oly nagy szerepet játszó párt, amely 1919 őszén is részt vett az ideiglenes nagykoalíciós kormányban, kicsivel a választások előtt ugyanis úgy döntött, hogy jelöltjeit visszavonja és bojkottra szólított fel, arra hivatkozva, hogy az ellenforradalmi különítmények – egyébként valóban súlyos – terrorakciói közepette nem lehet tisztességes választást lebonyolítani. Ezzel a lépésükkel azonban, a további fejlemények ismeretében könnyen megállapítható, elszámította magát a párt. Azt várták ugyanis, hogy a választásoktól való távolmaradásuk miatt az antanthatalmak nem fogják elismerni a választások eredményét és a nyomában felálló kormányt, s valamilyen új rendezést fognak kikényszeríteni, ahol az MSzDP-nek nagyobb szerepe lehet, mint amekkora várhatóan a választások eredményeként jutna neki ellenzéki szerepben. Ebbéli várakozásukban azonban csalódniuk kellett. Az antant elismerte a választásokat és a kormányt, hogy legyen végre valaki, aki aláírja a békeszerződést. Így a szociáldemokrata párt

az első nemzetgyűlésből kimaradt, pedig sok tekintetben ott alakultak ki a Horthy-rendszer berendezkedésének alapvonásai. Ráadásul mivel a két nagy párt, a kisgazdák és a KNEP gyorsan széttöredezett kisebb csoportokra, az egységes szociáldemokrata frakció jelentősége idővel nőtt volna, s esetleg meghaladhatta volna egy ellenzéki párt szerepét. Hogy hozzávetőleg milyen eredményt érhetett volna el az MSzDP, az megbecsülhető a többi párt 1920-as eredményeiből és az 1922-es választás eredményeiből, ahol már – igaz gyökeresen más körülmények között – a szociáldemokraták is indultak.

29. táblázat. Választási eredmények országos összesítésben 1920 januárjában¹⁷

Kisgazdapárt	46%
KNEP	39%
Nemzeti Demokraták (Vázsonyi)	5%

(Forrás: Magyarország XX. századi választási atlasza I. 2001, 24.)

Mint látható a választásokat a Kisgazdapárt nyerte (bár a képviselők között a közel azonos mandátumaránnyal rendelkezett a két nagy párt), ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az ország lakosságának nagyobbik része ekkor még falusi. A Nemzeti Demokraták alkották az egyetlen pártot, amely a két nagy mellett számottevő eredményt tudott elérni. A választásokon induló „oktobrista” jelöltek, tehát azok, akik az 1918-as Károlyi-féle kormányzat örököseként szerepeltek – amúgy sem volt sok – még a városokban, illetve a fővárosban sem érték el komolyabb (2%) eredményt. A liberális irányultságú szavazók is inkább az 1918 előtti időkkel a kontinuitást bizonyos szempontból vállaló – elvi legitimista – Vázsonyi pártjára szavaztak. Az ismert eredményű körzetekben átlagosan mintegy 20 százalékot tett ki az érvénytelen szavazatok aránya. Ez jóval magasabb, mint ami a választásoknál szokásos, ezért e mögött többségükben minden bizonnyal azokat a szavazókat kell látnunk, aki a szociáldemokrata párt felhívására szavaztak így. Alátámasztja ezt az is, hogy éppen a leginkább munkáslakta kerületekben volt a legmagasabb az érvénytelen szavazatok aránya (Ferencváros, külső-Józsefváros, Óbuda, Kispest, Újpest,

¹⁷ Eltekintettünk a kisebb pártoktól és független jelöltektől.

Rákospalota, Miskolc egyik körzete, Dorog, Ózd, stb.). A szavazatok földrajzi megoszlása azonban más szempontból is érdekes.

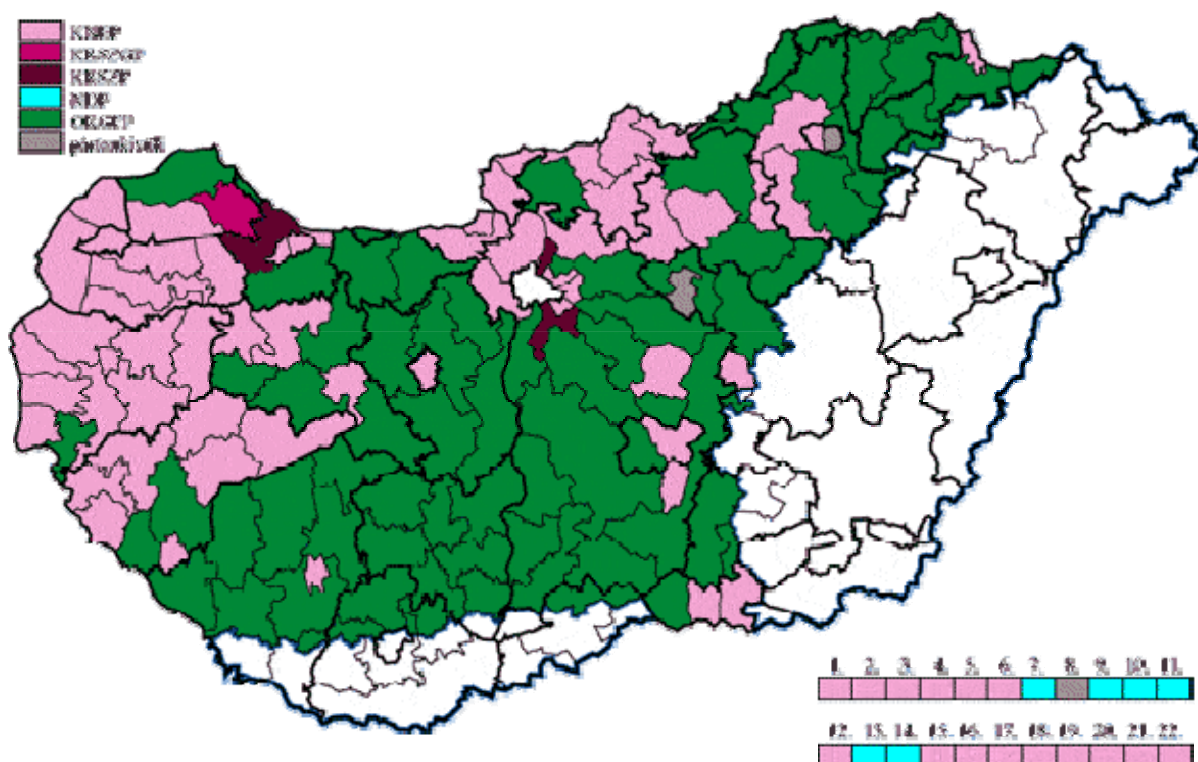
30. Táblázat. Az 1920 januárjában tartott választások eredményei területi bontásban

	Vármegyék	Budapest és a Törvh. jogú városok
Kisgazdapárt	60%	1%
KNEP	33%	60%
Nemzeti demokraták (Vázsonyi)		21%

(Forrás: Magyarország XX. századi választási atlasza I. 2001, 24.)

1. térkép. Az 1920 januárjában tartott választások eredményei körzetenként¹⁸

¹⁸ A Tiszántúl és a déli határsáv egy része még idegen megszállás alatt állt, ezért ott nem tartottak választásokat, Burgenlandot viszont még nem adtuk át Ausztriának, ezért ott viszont megtartották a választásokat. A rövidítések feloldása: OKGFP = Országos Kisgazda Földmíves Párt; KNEP = Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja; NDP = Nemzeti Demokrata Párt; KRSzGP = Keresztény Szociális és Gazdasági Párt; KRSzP = Keresztény Szocialista Párt. Utóbbi kettő nem ért el számottevő eredményt. 1-től 22-ig számozással a budapesti választási körzetek láthatóak.

Forrás:

<http://www.vokscentrum.hu/valaszt/terkep.php?mszkod=111201&evvalaszt=1920&jny=hun>

(letöltés: 2012. VI. 26.)

Mint látható a kisgazdapárt eredményeit kizárólag a megyékben, tehát döntően falusi területen érte el, s a párt vidéki gyökereiből következő módon városban alig kapott szavazatot. Kivételt a Nyugat-Dunántúl képezett, ahol már az 1890-es évekig visszanyúló gyökerei voltak a keresztény pártmozgalmaknak, így a Kisgazdapárt helyett itt a KNEP szerepelt jól. A nemzeti demokraták viszont kizárólag városi pártként léteztek, a városokban elért 21%-os szavazatarányuk egyáltalán nem jelentéktelen. Ezek az eredmények azt jelzik, hogy a politikatudomány által azonosított politikai törésvonalak a magyar társadalom választói magatartását is meghatározták. Meglepő élességgel rajzolódik ki a vidék-város törésvonal, de tetten érhető az osztályalapú törésvonalak hatása is, hiszen a munkásság is egyértelműen sajátos választói magatartást mutatott. Egyes budapesti körzetekben viszont, ahol relatíve alacsonyabb volt az érvénytelen szavazatok aránya, a nemzeti demokrata jelöltek különösen jól szerepeltek. Feltehető, hogy ezekben a körzetekben a munkás szavazók egy része nem követve a szociáldemokrata párt javaslatát, nem érvénytelenül szavazott, hanem – az osztályalapú törésvonalat átlépve – a hozzá legközelebb állónak érzett, nem ellenforradalmi polgári jelöltekre szavazott. A pótválasztásokon, ami mai fogalmak szerint második fordulónak felel meg, bizonyosan ennek köszönhetően győzött néhány Vázsonyi-párti jelölt.

Ez arra figyelmeztet, hogy a társadalom politikai törésvonalainak nincs azért abszolút hatóereje, politikailag tudatos szavazók képesek a törésvonalakon átnyúló választási koalíciókat teremteni.

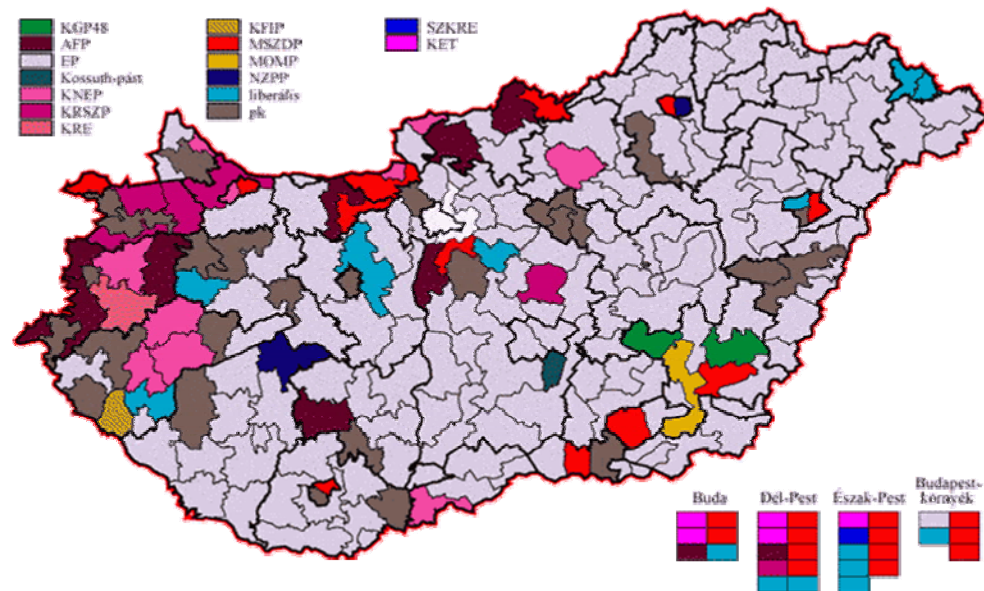
Az 1922-es választás lényegesen eltérő feltételek mellett zajlott le. Először is megváltozott a választójog. Ennek megértéséhez Bethlen István nézeteit kell figyelembe venni. A miniszterelnök ugyanis úgy gondolta, hogy bár az európai fejlődés általánosságban az általános választójog felé halad, a magyar társadalom még nem érett erre. Az általános választójog szerint Magyarországon teret adna a szélsőséges politikai erők demagógiájának. Érvelése szerint, akik ezt követelik a demokrácia, illetve a radikalizmus nevében, azok valójában a liberális berendezkedés, értsd a parlamentarizmus ellen törnek, mert kockára tennék azt a békés társadalmi fejlődést, amely egyszer majd elvezethet a parlamentarizmus teljes körűvé tételéhez. (Bethlen, 2000, 190-202.) Bethlen ezért korlátozni kívánta a választójogot az 1920-ashoz képest. Miniszterelnökként benyújtott javaslata azonban nem ment át a nemzetgyűlésen. Az egyszer már meglévő általános választójogtól való visszalépés gondolata ugyanis oly mértékben népszerűtlen volt, hogy ezt a képviselők többsége nem vállalta a korlátozás megszavazását. Amikor az eleve két évre választott nemzetgyűlés mandátuma lejárt, mindenki azt hitte, hogy a korábbi választójog szerint zajlanak majd a választások. Ám a ház feloszlása után, amikor emiatt már nem kellett parlamenti viharokra számítani, Bethlen rendeleti úton életbe léptette az általa kívánatosnak tartott választójogot.

A változtatások lényege a jogosultság szűkítése volt. Egyrészt négy elemi osztály elvégzéséhez kötötték a választói jogosultságot. Megemelték a korhatárt, férfiak esetében 24 évre, nők esetében 30 évre – úgy látszik, úgy tekintették, hogy a nők lassabban érnek politikailag –, bár utóbbiak korhatártól függetlenül kaptak választójogot, ha rendelkeztek egyetemi diplomával, vagy ha már három gyermeket szültek. Az életkori megszorításon kívül, hosszabb idejű magyar állampolgársághoz kötötték a választójogot, és két éves egyhelyben lakáshoz. Azaz, aki költözött két település között két évre visszamenőleg a választások előtt az nem rendelkezett politikai jogokkal. Mindeme változtatások értelmében egyrészt a teljesen iskolázatlanok kizárása volt tehát, illetve a fiataloké, akikről feltételezték, hogy hajlamosak szélsőséges – akár jobboldali, akár baloldali – erőkre szavazni, illetve a helyben lakási kritériummal egyszerűen a mobilabb, a helyi közösségekbe kevésbé integrálódott embereket zárta ki a szavazásból. Utóbbiakról inkább feltételezték, hogy hajlamosak lehetnek a szélsőséges szavazásra, szemben azokkal, akik helyben jól ismert, megállapodott emberek voltak. Ráadásul, azok között, akik 1922-höz képest a megelőző két évben lakhelyet váltottak,

sok lehetett az olyan, aki a háború utáni gyors politikai rendszerváltásokban helyi szinten így vagy úgy szerepet játszott, s esetleg éppen ezért nem volt maradása korábbi lakóhelyén. Az érettségizettekre és a közalkalmazottakra viszont nem vonatkozott a kétéves egyhelyben lakási követelmény. Összességében mintegy 800 ezerrel kevesebben szavazhattak 1922-ben, mint 1920-ban. A jogosultak körének szűkítésénél is fontosabb változtatás volt talán, hogy a községekben és rendezett tanácsú városokban visszaállították a nyílt szavazást. Ez lehetőséget adott a különféle helyi tekintélyeknek, a közigazgatás helyi képviselőinek, hogy sokak szavazatát befolyásolják. A közigazgatás pedig nem is habozott a kormánypárt mellett fellépni. Budapesten és a nagyobb városokban viszont titkosan szavazta pártlistákra, némely vidéki városban titkosan egyéni jelöltekre – a későbbi választásokra ezt megszüntették – községekben pedig egyéni jelöltekre nyíltan.

A választójog illetén változásain túl azonban a pártrendszer is átalakult. Mindkét 1920-as nagy párt szétesett, illetve átalakult. A KNEP a királykérdés konfliktusain bomlott fel, illetve némely keresztényszocialista áramlatok a formálódó bethleni politikával szembefordultak, míg más keresztény politikai csoportok kitartottak a kormány mellett. A kisgazdapárt átalakítását maga Bethlen István vitte véghez, amikor személyes híveivel belépett a pártba és azt mintegy „elfoglalta” és a saját képére formálta. Nagyatádiék azonban csak azután egyesültek Bethlennel és barátaival, hogy a miniszterelnök előbb már megegyezett a szociáldemokratákkal arról, hogy a párt és a szakszervezetek, ha korlátok között is, de legálisan működhetnek és a választásokon is indulhatnak. Ezzel a két lépéssel Bethlennek egyrészt sikerült állandó ellenzékiiségre kárhoztatva beilleszteni a rendszerbe a szociáldemokratákat, s ugyanakkor visszafogni a kisgazdapártnak a demokratizálódás irányába tartó törekvéseit. A párt jelöltjeinek kiválasztását ugyanis Bethlen határozta meg leginkább, így sikerült már az 1922-es választásokon is saját híveivel feltölteni a kormánypárti frakciót. 1921-1922 telének ezek az eseményei, a szociáldemokratákkal kötött alku és Bethlen belépése a Kisgazdapártba azt jelentették, hogy Magyarországon nem jött létre a vidéki alsóbb társadalmi rétegek és a városi munkásság politikai együttműködése, ami pedig néhány európai országban garantálni tudta a parlamentáris rendszer demokratikus átalakítását. Bethlen révén a hagyományos elitcsoportoknak sikerült a vidéki kistermelői réteggel tartós nagypolitikai koalíciót létrehozni, amit az sem kezdett ki, hogy a Bethlennel való együttműködést elutasító liberális kisgazdák 1922-ben is külön indultak, majd pedig az 1930-as évek elején újjá is alakult a Kisgazdapárt és ismét állandó résztvevője lett a választásoknak. Hogy ez Magyarországon így alakult, abban azonban nem csupán a

miniszterelnök kétségtelen taktikai ügyessége játszott szerepet. A Kisgazdapárt és a szociáldemokraták közötti közeledésnek számos akadálya volt. A két párt bázisa közötti mentalitásbeli távolság igen nagy volt – nem szabad elfelejteni, hogy az elektronikus tömegmédia ekkor még nem fejtette ki falun és városban kulturális homogenizáló hatását, s a civilizációs szakadék falu és város között talán még nagyobb volt, mint ma –, s a két pártvezetés is idegenkedett egymástól. A politikai távolságtartásban leginkább a tanácsköztársaságnak a birtokos parasztság számára mindenképpen negatív élménye számított, hiszen – túl a tanácsköztársaságnak a parasztságot sértő politikáján – a diktatúra mellett is részben egy választásokon való kisgazda győzelemtől félve döntöttek a szociáldemokrata politikusok.

2. térkép. Az 1922-es választások eredményei választóközetek szerint¹⁹

Forrás:

<http://www.vokscentrum.hu/valaszt/terkep.php?mszkod=111201&evvalaszt=1920&jny=hun>

(letöltés: 2012. VI. 26.)

Amint a 2. térképről is látszik a Kisgazdapárt utódjaként létrejött egységes kormánypart (hivatalosan: Keresztény és Keresztény Kisgazda-, Földmíves-, és Polgári Párt, korabeli közkeletű megnevezése volt az Egységes Párt) általában ugyanazokon a területeken tudott győzni, ahol 1920-ban is. A párt kisgazda előzményéből következett, hogy a fővárosban még mindig annyira hiányzott a kiépítettsége, hogy itt el sem indult, átengedte

¹⁹ A rövidítések feloldása: EP = Egységes Párt; KNEP = Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (az EP koalíciós partnere a kormányzásban); AFP = Andrassy-Friedrich Párt (hivatalosan: Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt); KRSZP = Keresztény Szocialista Párt (ellenzéki keresztény párt); SZKRE = Szövetkezett Keresztény Ellenzék (az AFP és a KRSZP közös listájának neve Budán és a dél-pesti kerületben); KGP48 = '48-as Kisgazdapárt (a Bethlen vezette csoporttal való egyesülést ellenző, radikális földreformpárti kisgazdák); MSZDP = Magyarországi Szociáldemokrata Párt; NZPP = Nemzeti Polgári Párt (a Tisza István féle Munkapárt bizonyos csoportjainak kísérlete a politikai életben való bennmaradásra, liberális-konzervatív színezettel); liberálisok = Vázsonyi és Rassay pártjainak közös jelöltjei (Előbbi pártnak hivatalos megnevezése : NDP, azaz Nemzeti Demokrata Párt, utóbbinak FKGFP, azaz Független Kisgazda-, Földmíves és Polgári Párt); Kossuth Párt = Függetlenségi '48-as és Kossuth Párt (az októbrista örökség vállalói)

keresztény szövetségeseinek a jobboldali szavazatok begyűjtését. Az 1920-as KNEP szavazótábor most több keresztény párt között oszlott meg, ezért olyan tarka a Nyugat-Dunántúl választási térképe. A szociáldemokrata párt, amely először indult a választásokon, általában jól szerepelt a titkos szavazású körzetekben, de még néhány nyílt körzetben is győzni tudott, elsősorban a Dél-Tiszántúlon, olyan körzetekben ahol nagyszámú szegény mezőgazdasági munkás élt. Nyerni tudott nagyobb vidéki városokban is (Sopron), esetleg azok egy-egy körzetében (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr), illetve bányász vidékeken, de legjobb eredményeit a fővárosi agglomeráció titkos listás körzeteiben érte el. E négy körzetben a szociáldemokrata párt és a liberális ellenzék együttesen többséget ért el a magukat az ellenforradalommal vagy jobboldallal azonosító pártokkal szemben. A következő választáson már az Egységes Párt is ringbe szállt Budapesten, de nem csak 1926-ban, hanem 1931-ben és 1935-ben is még a szociáldemokrata és liberális ellenzéki pártoknak volt többsége a fővárosban. Ez a helyzet csak az 1939-es választásokon változott meg, amire még külön kitérünk.

Összességében a kormánypárt 38%-nyi szavazatot kapott 1922-ben, ez azonban rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg. A nyílt szavazású falusi körzetekben 53%-ot ért el az Egységes Párt, a titkos szavazású egyéni körzetekben (vagyis némely vidéki városokban) 20%-ot, a titkos listás nagyvárosi körzetekben pedig csupán 3%-ot (de ezek többségében nem is indult). A szociáldemokrata párt eredménye éppen fordított mintát mutat, mint a kormánypárté. A titkos listás körzetekben 42%-ot ért el, a titkos egyéni körzetekben 29-et, a nyílt szavazású körzetekben pedig 6%-ot. A választási rendszernek köszönhetően az Egységes Párt és keresztény koalíciós partnerének (KNEP) győzelme fölényt eredményezett a parlamentben. A kormánypártokra esett a szavazatok 46 %-a, s ezzel a parlamenti helyek 63%-hoz jutottak (ennek megfelelően jutott kevesebb képviselői szék az ellenzéki pártoknak). A választási rendszer ilyen mérvű torzítását a politológiai szakirodalom már igen nagynak tartja.

Elmondható tehát, hogy összességében a kormánypárt győzelmét a vidék biztosította a városokkal szemben, hiszen ezekben 1922-ben is 20% körüli eredményt értek el a liberális ellenzéki jelöltek, s ehhez járult a szociáldemokraták relatív többsége. Ez az alaptendencia a következő választásokra is érvényes maradt, azaz a kormánypárt többségét a parlamentben elsősorban a falusi szavazóknak volt köszönhetette. Az Egységes Párt ereje – a nyílt szavazás és a közigazgatás közreműködése folytán – annyira kikezdhetetlen volt, hogy 1931-ben, a világgazdasági válság közepén is, minimális szavazatvesztéssel tudta megnyerni a

választásokat. Még az 1935-ös választásokon is nagyjából hasonló tendenciák érvényesültek, azaz jelen voltak katolikus politikai erők, a szociáldemokrata munkáspárt, liberális pártok, kisközpárt, és a kormánypárt (melyet akkor Nemzeti Egység Pártjának neveztek), természetesen utóbbi fölényes győzelmével. Persze ekkor a kormánypárt arculata már némiképp átalakult, mert Gömbös saját híveivel – nagyrészt egy új generációval a bethleni korszakhoz képest – igyekezett megtölteni a kormánypárti frakciót, ám ez nem járt teljes sikerrel. A társadalom politikai törésvonalaira vonatkozó elmélettel jól magyarázható magyar pártpaletta és a pártok eredményeinek arányaiban az 1939-es választásokon következett be komolyabb elmozdulás.

Ekkorra ismét megváltoztatták a választójogot. A szavazás immár mindenütt tikos volt, de hogy ez ne vezethessen kiszámíthatatlan választási eredményekhez a résztvevők körét még inkább korlátozták. Az egyéni körzetekben immár a férfiaknak is 30 év volt a korhatár, s listás szavazásnál is 24-ről 26-ra emelkedett. Emellett immár nem két, hanem hat év egyhelyben lakást kívántak meg. Mindennek eredményeként hozzávetőleg 250 ezer fővel csökkent a választójogosultak létszáma. Megjegyzendő egyébként, hogy a jogosultak a mainál nagyobb arányokban mentek el választani; a két világháború között rendszeresen 80% fölött volt a részvétel.²⁰

Az 1939-es választási eredményeket tekintve a szélsőjobb, elsősorban a nyilasok váratlan mértékű előretörése jelentett változást a korábbi választói trendekhez képest. A kormánypárt azonban nemcsak, hogy meg tudta őrizni szavazóit, hanem még valamelyest gyarapítani is. Magyarózatul szolgálhat, hogy a választás előtti kb. fél évben kétszer gyarapodott az ország területe, s a győri programnak köszönhetően komoly gazdasági föllendülés is volt, megszűnt a munkanélküliség, nőttek a reálbérek. Mindez nyilván kedvező egy kormánypárt számára. A Magyar Élet Pártja, ahogy ekkor nevezték a kormánypártot, ebben az esetben is vidéken szerepelt jól (52%), városokban kevésbé (38%). A különböző ellenzéki erők viszont gyengültek, a szociáldemokraták és a liberálisok korszakbeli legrosszabb eredményüket érték el, s a keresztény pártok is szinte eltűntek. Valamelyest gyengült a Kisközpárt is. A szélsőjobboldal viszont (elsősorban a Nyilaskeresztes Párt) bő

²⁰ Hiányoznak a megfelelő kutatások a kérdés megválaszolásához, hogy mi állt e relatív magas részvétel mögött. Feltehetően több tényező játszott közre a kialakulásában. Egyaránt szó lehet a választók stabil pártkötődéséről, de a tekintélyelvű magatartásmódok is hathattak, amelyek miatt kötelességnek érezhették sokan a részvételt, illetve a kényszer, pontosabban inkább a félelem a szavazás elmulasztásának esetleges következményeitől szintén szerepet játszhatott.

félmillió szavazatot kapott. Főként városokban volt erős, ott vidéki szavazatarányának majdnem dupláját érte el. Országosan több mint 20%-os eredményt mondhatott magáénak. Az adatok részletesebb területi elemzéséből az látszik, hogy – korábbi keresztény párti szavazókon túl – részben kiábrándult szociáldemokrata szavazókat tudtak a nyilasok megszólítani, bizonyára olyanokat, akiknek elégük volt a majdnem két évtizedes meddő ellenzékiiségből. Számukra a nyilasok a változás lehetőségét látszottak kínálni a merevnek tűnő társadalmi és politikai rendszerrel szemben, amint sokaknak azok közül is, akik első szavazók voltak, vagy korábban egyszerűen nem szavaztak. Vagyis minden bizonnyal nem tekinthető minden nyilas szavazó automatikusan szélsőjobboldalinak is, mert a párt egyszerűen sok protestsavazatot is begyűjtött. Vagyis nem azért szavaztak rá, amit a párt képviselt, hanem azért, mert így láttak lehetőséget a meglévő hatalom ellen szavazni.

A választói magatartás és a választási rendszer működése után tekintsük át közelebbről a politikai rendszer működését. Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a rendszer a választójogosultak körének tágasságát tekintve nagyot lépett előre a demokratizálódás útján a dualizmus korához képest, hiszen még a bethleni szűkítéssel is sokkal szélesebb volt a választójog, mint korábban. Az 1920-as évek közepén a társadalom 30%-a rendelkezett választójoggal, ami elmaradt Anglia, vagy Németország adataitól, ahol a valóban általános választójog révén voltaképpen csak a kiskorúak (Angliában 1928-tól) nem rendelkeztek választójoggal, de például Franciaország, Belgium vagy Svájc nem rendelkezett magasabb aránnyal. Nem a választójogosultság köre szempontjából volt tehát deficites a parlamentarizmus demokratizálása, hanem elsősorban a nyílt szavazás intézménye miatt, amelyre Európában sehol másutt nem volt már példa ebben az időben. Ennek felhasználásával torzította úgy a választás feltételeit a közigazgatás együttműködése a kormánypárttal, hogy az ellenzéki pártok nem kerülhettek többségbe a választásokon. Ennyiben tehát csorbát szenvedett a parlamentarizmus demokratikus jellege, mert nem volt szabad pártverseny egyenlő feltételekkel. Az ellenzéki pártok egy sor kerületben gyakran jelöltet sem állítottak, mert a közigazgatás ezt nehezítette, vagy mert az a kétségtelenül várható eredmény miatt a számukra reménytelen kerületekről lemondtak, hogy erőiket azokra a körzetekre koncentrálhassák, ahol ígéretesebbek voltak a pozícióik. Ellenjelölt hiányában a mandátumot a kormánypárti jelölt a szavazás lebonyolítása nélkül megkapta. Így hegemónikus pártrendszerrel beszélhetünk, ahol a kormánypárt legyőzhetetlensége kódolva volt a rendszerben.

Más szempontból viszont működtek a parlamentarizmus jogi és politikai intézményei. Azaz a kormánynak szüksége volt parlamenti többségre javaslatai elfogadtatásához és felelős volt az országgyűlés felé. A kormánynak azonban nem csak országgyűlési többségére kellett ügyelnie, mert szemben a mai magyar alkotmányos helyzettel a kormány tulajdonképpen az államfő felé is felelősséggel tartozott. A kormányzó jogkörei formálisan nézve valamivel gyengébbek voltak, mint a királyéi 1918-ig, de így is egy erős köztársasági elnökének feleltek meg (mai párhuzam a francia elnök pozíciója lehetne), s így a két háború közötti kormányok helyzete némiképp az első világháború előtti német kancellárokéra emlékeztetett, akik bár szinté felelősek voltak a Reichstag felé, ám ugyanakkor legalább annyira bírniuk kellett a császár bizalmát is. Így a magyar kormányok is azonnal elveszítették működőképességüket és távozni kényszerültek, ha elveszítették a kormányzó bizalmát. De távozni kényszerült egy kormányfő akkor is, ha a parlamentben, praktikusán a kormánypártban veszítette el többségét. Ebből a rendszerből következett, hogy a miniszterelnökök sem egyszerűen a kormánypárt akaratából kerültek pozíciójukba, nem pusztán ott kellett a többség támogatását megszerezniük. Horthy környezetében és a kormánypárti frakcióban kellett kialakulnia annak, hogy ki legyen a miniszterelnök, s az kapott azután megbízatást az államfőtől, több esetben úgy, hogy az új kormányfő a kormánypárt egészének támogatását valójában nem is élvezhette, vagy legalábbis politikai terveinek nem minden pontjához tudta azt megszerezni. Ezért bonyolódtak többen is – elsősorban Gömbös Gyula – sokszor elhúzódó kormánypárton belüli harcokba, hogy megteremtsék a szükséges valódi többséget politikai céljaikhoz. Voltaképpen egyedül Bethlen Istvánnak sikerült évekre biztosítani a maga számára egyszerre az államfő bizalmát és a stabil kormánypárti többséget. Az utána következő miniszterelnökök lényegében valamennyien a kormánypárton belüli frakciók és időnként az államfő közötti manőverezésre kényszerültek. Ez végeredményben gyengítette a kormány cselekvőképességét, ami különösen a második világháború előtti és alatti években hatott károsan. Ekkor a miniszterelnökök rendszeresen ütköztek lényeges politikai kérdésekben vagy az államfővel (Imrédy, részben Bárdossy), vagy az ő bizalmát élvezve a kormánypárt egy jelentős részével. Ez arra kényszerítette a miniszterelnököket, hogy valódi politikájukat sokszor a kormánypárt elől is konspirálva folytassák, ám így az államapparátus szerveit – diplomáciai testület, vezérkar, stb. – sem tudták politikájuk végrehajtásához úgy igénybe venni, amint azt a kormányzati cselekvés hatékonysága megkívánta volna (Teleki 1939-41 között, Kállay 1942 után). A kormánynak a parlament és az erős államfő közötti helyzete tehát hosszabb távon gyengítette a végrehajtó hatalom cselekvőképességét, ahhoz képest, amire egy tisztán parlamentáris rendszerben egy többséggel rendelkező kormány (vagy amire

egy diktatúra végrehajtó hatalma) képes lehet. Horthy egyébként napi szinten nem avatkozott bele a kormányzati munkába, paragrafusokban létező államfői jogainak egy részével soha nem is élt, ám a miniszterelnök személyének kiválasztásában és ezzel a legfontosabb politikai stratégiai – mindenekelőtt külpolitikai stratégiai – irányok meghatározásában végig döntő szerepe volt. (Bár kérdéses, hogy ebben is mikor, mennyire volt személyesen kezdeményező szerepe, mikor pedig csak jóváhagyta a környezetében kialakult véleményt.)

Összességében a magyar politikai rendszer a két világháború között – miközben csak úgy-ahogy tartotta fenn a jogfolytonosságot a korábbi korszakkal – lépést tett a parlamentarizmus demokratizálása felé. Kétségtelenül korlátozott maradt azonban mind a választójog, mind pedig a politikai pluralizmus, hiszen nem csak betiltott vélemények voltak (a kommunista álláspont, valamint a királyság intézményének, továbbá a kormányzó személyének bírálata jogilag is üldözendő volt), hanem a politikai pártok szabad versenyéről sem beszélhetünk. Ez az erős államfői pozícióval kiegészített parlamentáris berendezkedés, a pártok korlátozott versenyével, viszont meglepően tartósnak bizonyult, ahogy meglehetősen állandó volt a kialakult választói magatartás is főbb vonalaiban.²¹ Miközben az első világháború végén a tágan vett Közép-Európában létrejött teljesen demokratizált parlamenti rendszerek az 1930-as évek elejére rendre diktatúráknak adták át a helyüket, Magyarországon egészen 1944-ig fennmaradt e paradox parlamentáris politikai rendszer, választásokkal, felelős kormánnyal, ellenzékkal (hozzá ellenzéki sajtóval, bár a háború éveiben már cenzúra alatt), interpellációkkal, stb. A teljesen sajátos esetet képező Svájcot és Csehszlovákiát – bár utóbbiban sem működött parlamenti váltógazdaság, mert az állam fenntartásában érdekelt politikai erők állandó koalíciója kormányzott – leszámítva parlamentarizmus egyetlen országban sem létezett az 1930-as években a Szovjetunió és Németország közötti régióban (hogy magáról a két totalitárius diktatúráról már ne is beszéljünk). Így, ha a korszak politikai rendszerét korabeli nemzetközi viszonyok között szemléljük – és nem a demokrácia mai normái alapján ítéljük meg –, akkor egyáltalán nem előnytelen az összehasonlítás eredménye. Kétségtelennek tűnik a parlamentáris politikai rendszer ereje, képessége arra, hogy a magyar társadalom jelentős részét, különböző politikai törésvonalak mentén integrálja a nemzetállami politikai folyamatokba. Valószínűleg minden feltétel adott volt ahhoz, hogy a második világháború után a társadalom parlamentáris politikai integrációja – különböző törésvonalak mentén szerveződő pártokkal – átfogja a magyar társadalom nagyobbik részét, s immár a

²¹ 1990-től kezdődően jóval nagyobb volt a pártok közötti szavazói ingadozás Magyarországon, mint a két világháború között.

pártverseny feltételeit tekintve is kiegyenlítetté váljon.²² Magyarországon ez a lehetőség nem vált valóra, ami egyértelműen a háború utáni nemzetközi viszonyoknak tudható be, amelyek Kelet-Közép-Európa legtöbb országában nem kedveztek a parlamentáris rendszereknek.

Irodalom

Allard and Stein Rokkan (ed.): Mass politics. Studies in political sociology. Free Press, New-York, 1979.

Barta Róbert: Az Egységes Párt képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Szerk.: Valuch Tibor. Osiris, Bp. 1995. 407-418.

Bethlen István: [Képviselőházi beszéd a parlamenti demokráciáról és a választójogról.] In: U.ő: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris, Bp. 2000. 190-202.

Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): Politika és politikatudomány, Aula, Bp. 2005.

Hirata Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság, 1993/11. 54-66.

L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919-1931. Akadémiai, Bp. 1980.

L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1930-1945. Akadémiai, Bp. 1986.

Lipset, S. Martin: Homo politicus. A politika társadalmi alapjai. Osiris, Bp. 1995.

Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. I-III. köt. Szerk.: Hubai László. Napvilág, Bp. 2001.

²² Ahhoz hasonlóan, ahogy az Németországban, Olaszországban és Ausztriában meg is történt. Ezekben az országokban a parlamentarizmus korábbi formáit a két háború között teljesen diktatórikus politikai rendszerek váltották föl. Amikor azonban a diktatórikus politikai berendezkedés a háború következtében összeomlott, e társadalmak meglehetősen gyorsan és sikeresen építették ki a parlamentáris politikai integráció működő mechanizmusait.

Paksy Zoltán: Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttére Zalaegerszegen 1935-ben. Korall 2004. szeptember 88-106.

Püski Levente: A Horthy-rendszer. Pannonica, Bp. 2006.

Ránki György: Az 1939-es budapesti választás. Történelmi Szemle. 1976/4. 613-630.

Szabó Dániel: Politikai társadalomtörténet – a politika társadalomtörténete. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris, Bp. 2003. 371-386.

Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris, Bp. 2009

Tóth Gábor: Ellenzéki mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években. 1929-1939. Akadémiai, Bp. 1982.

Vonyó József: Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon (1932-1939). In: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja dokumentumai. Szerk.: Vonyó József. Dialog-Campus, Bp.-Pécs, 1998. 13-36.